

Олександр ЖУКОВСЬКИЙ

**Вспомини часів епохи
Великої Східньої Революції
початка 1917–19 рр.
(Із окопів до Тюрми)**

**Записна книжечка
1919 рік**

(Упорядник: Павло Гай-Нижник)

Київ – 2018

УДК 323.272(477)"1917/1919"
ББК 63.3(4УКР)10+63.3(0)4-68

Жуковський Олександр. Вспомини часів епохи Великої Східної Революції початку 1917–19 рр. (Із окопів до Тюрми). Записка книжечка. 1919 рік. / Упорядник: Павло Гай-Нижник. – Київ, 2018. – 274 с.

Увазі читача пропонуються спогади Олександра Тимофійовича Жуковського (1884–1925[?]) – громадсько-політичного та військового діяча, члена Українського генерального військового комітету і заступника генерального секретаря військових справ (1917 р.), полковника Армії УНР, військового міністра і міністра флоту УНР (1918 р.), командира Окремого корпусу кордонної охорони і начальника залоги Кам'янця-Подільського (1919 р.), військового аташе УНР у Чехо-Словаччині й ревізора військових місій УНР у Празі, Відні та Берліні (1919–1920 рр.), а також одного з провідних діячів Української партії соціалістів-революціонерів, зокрема її закордонної організації. У серпні 1921 р. він вів перемовини з урядом УСРР щодо повернення віденської групи УПСР на Батьківщину й у 1922 р. повернувся до Радянської України.

Рукописи "Вспоминів" О. Жуковського, що хронологічно охоплюють часоплин від початку 1917 р. і до початку 1919 р., зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України й публікуються вперше; "Записка книжечка" від 1919 року вже друкувалася в основній своїй частині у 80-х рр. XX ст. у часописі "Український історик" (США).

ISBN 978-966-97763-4-1

© Павло Гай-Нижник

ЗМІСТ

<i>Гай-Нижник П. Олександр Жуковський – військовий і державний діяч Української Народної Республіки</i>	5
<i>Гай-Нижник П. Документальна спадщина О.Жуковського у ЦДАВО України</i>	28

Жуковський Олександр

ВСПОМИНИ ЧАСІВ ЕПОХИ ЧАСІВ ВЕЛИКОЇ СХІДНЬОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ПОЧАТКА 1917–19 рр. ІЗ ОКОПІВ ДО ТЮРМИ.	33
Революція на фронті	35
Українізація і вищий Командний персонал Російської армії	37
Розвиток Українізації на Західному фронті та ті терни, які зустрічалися на її шляху.	39
Перше знайомство моє з С. В. Петлюрою	41
Короткі wspomини боротьби з московськими більшовиками за національне відродження.	44
Вспомини часів большевицького панування та німецької допомоги.	45
Початок 1918 року	45
На суд громадянства.	192
Після виходу із німецької тюрми.	212
Із подорожі до Праги. Дипломатичні українські сфери та тайна політичних інтриганів	218
Вражіння з подорожі до Праги.	224
ЗАПИСНА КНИЖЕЧКА. 1919 рік.	229

Павло Гай-Нижник
(доктор історичних наук)

Олександр Жуковський – військовий і державний діяч Української Народної Республіки

Олександр Тимофійович Жуковський¹ народився у с. Йозифівка Подільської губ. 21 листопада 1884 р. Вивчився у Кам'янець-Подільській духовній семінарії, а згодом (у 1907 р.) закінчив Одеське піхотне юнкерське училище. Відтак – служив у Російській імператорській армії: спочатку у 110-му піхотному Камському полку, що розквартирувався у м. Ковно (нині – м. Каунас, Литва), де познайомився й одружився із донькою офіцера – Марією Аркадіївною Іпатьєвою (1893 р.н.), що навчалася у місцевій жіночій гімназії і стала згодом вчителькою народних училищ². Від 22 грудня 1911 р. О. Жуковського переведено служити

у 9-й Ломжинській прикордонній бригаді. Там же він вступив у І світову війну, з початком якої бригаду було переформовано у 4-й Німанський прикордонний піхотний полк³. Із вересня 1916 р. О. Жуковський, вже у званні підполковника, воює на Західному фронті Російської армії на посадах командира батальйону та помічника командира полку. За відвагу, проявлену на полях битви, у листопаді 1916 р. був нагороджений Золотою георгіївською зброєю, а у 1917 р. його підвищено до звання полковника російської служби.

1 На світлині: військовий міністр УНР Олександр Жуковський [ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. – Од. обл. 2-30028]

2 ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 1.

3 Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – К., 2007. – С. 162.

Після Лютневої революції в Петрограді, О. Жуковський стає одним з провідних діячів українського військового руху в Російській армії й, зокрема, за її Західному фронті. Так, навесні 1917 р. він бере участь у зібранні активу української громади у Мінську (Білорусь), на якому відбувалися вибори делегатів на I Всеукраїнський військовий з'їзд. На цьому засіданні він знайомиться з С. Петлюрою й виступив із промовою про необхідність українізації армійських частин та про потребу створення з цією метою спеціального органу. Тож делегатами було обрано С. Петлюру та О. Жуковського, який через службові обов'язки не зміг відбути до Києва. Натомість С. Петлюра поїхав до столиці України на Військовий з'їзд, де оприлюднив думки О. Жуковського щодо організації українського війська. Тоді ж С. Петлюра став членом Українського генерального військового комітету (УГВК), який цілком приймає накреслений О. Жуковським проект українізації у військовій справі⁴.

З 5-го по 10 червня 1917 р. О. Жуковський є делегатом II Всеукраїнського військового з'їзду у Києві й був на ньому обраний членом УГВК (завідував агітаційно-просвітним та організаційним відділами), а також був кооптований до Української Центральної Ради як член партії есерів (УПСР). Утім, йому не довелося тривало перебувати у Києві, позаяк вже 10 серпня 1917 р. його, з волі Малої Ради, було відряджено (разом із полк. О. Пилькевичем та прап. М. Полозом) як представника Центральної Ради до Петрограду у Генеральний штаб Російської армії для "полагодження справ українського війська"⁵.

До української столиці О. Жуковський повернувся після жовтневого (більшовицького) перевороту у російській столиці. 8 листопада 1917 р. його було призначено товаришем (заступником) генерального секретаря військових справ С. Петлюри. З того часу у цих діячів з'являються істотні розбіжності у баченні тактики і стратегії розбудови українського війська. Своє бачення організації військової справи О. Жуковський накреслив у виступі на засіданні Генерального секретаріату 26 грудня 1917 р., коли наголосив, що

4 ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 100–101.

5 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т. 1. – К., 1996. – С. 256.

перед військовим відомством стоять три завдання: підтримка фронту, боротьба з анархією й більшовизмом та організація нової армії, причому будувати її слід було б на “нових підставах”⁶. Після ж демісії С. Петлюри у січні 1918 р., О. Жуковський, через “інтриги, сварки”, відмовився стати на чолі Генерального секретарства військових справ, що невдовзі було перетворене у відповідне міністерство на чолі з М. Поршем.

О. Жуковський згадував про ті часи із захопленням і, водночас, з жалем та усвідомленням історичного заручництва політичної долі тогочасної УНР: «Майже кожен із діячів почував себе Наполеоном, почував себе героєм, призваним спасти отчизну і дати їй лад та порядок. Багато із них міркували в душі, що тільки він один покликаний і призваний історією до святого діла – відродження батьківщини. У цьому виявилось інтелігентське кружкове виховання і вплив російської культури. Чисті душею, з великими святими ідеалами, переповненим серцем робити і принести людству добро, любов та правду, але простої роботи, техніки в праці, адміністративного хисту і марудної мілкої щоденної роботи для них вона не була зрозумілою... Правда, не всі то з чистими намірами [...], щоб щиро працювати. Не треба забувати. Це був період перегонків у розрішенню політично-соціально-економічних питань, порівнюючі з совдепією. А такі обставини, в свою чергу, висували на підмостки політичного життя політиків демагогів, різних авантюристів, людей аморальних, безпринципних, які устраювали свої особисті інтереси і хтіли взяти від життя, від других людей що тільки можна взяти, але накладати високих обов’язків на себе, ні – це заборонялося, це не полягало в їхній натурі»⁷. О. Жуковський із розпачем зазначав, що такі обставини не могли сприятливо впливати на будівництво армії.

Тоді ж, у січні 1918 р., О. Жуковський відіграв одну з провідних ролей у придушенні спроби більшовицького перевороту у Києві (почався 16 січня 1918 р. з повстання на заводі “Арсенал”), а після багатоденного обстрілу і штурму столиці УНР російськими

⁶ Там само. – Т. 2. – К., 1996. – С. 68.

⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 4.

радянськими військами М. Муравйова, 25 січня (7 лютого за н. ст.) О. Жуковський змушений був доповісти голові уряду УНР В. Голубовичу про неможливість втримати Київ. Відтак на засіданні Ради народних міністрів було прийнято рішення про евакуацію урядових інституцій зі столиці. О. Жуковському було доручено вивезти бл. 7 млн. скарбових карбованців, майно Військового міністерства й zorganizувати їхню охорону.

26 січня більшість членів уряду УНР (В. Голубович, П. Христук, М. Ткаченко, Г. Сидоренко, М. Порш) та голова Центральної Ради М. Грушевський в колі деяких її членів, опинилися у с. Ситники (нині – с. Ситняки Макарівського р-ну Київщини), де 29 січня (11 лютого за н. ст.) О. Жуковського було обрано виконуючим обов'язки військового міністра УНР⁸. Тоді ж було вирішено зібрати розрізнені загони, що боролися з більшовиками, під єдине командування й розпочати формування нового українського війська. 30 січня О. Жуковський представив урядовцям власну програму організації військового спротиву більшовикам. Передбачалося запровадити жорстке єдине командування, а наявні й оновлені збройні сили реорганізувати у три групи-загони, запровадити сторожову службу на залізницях та шляхах тощо. За кілька днів, 10 лютого, О. Жуковський на засіданні Ради народних міністрів додав, що розпочав призначення комендантів на вокзалах з повноваженнями організовувати залізничну міліцію й запроваджуватиме сувору дисципліну й субординацію у військах. Було також започатковано центральне бюро з набору поповнення армії та дієве управління постачання фронту, підготовлено статут про право вступу до армії та платню за військову службу, організовано похідний штаб, видано наказ про скасування всіх комітетів у частинах, гарнізонах і штабах, проведено загальну реорганізацію (скасовано солдатські комітети та військові округи, замість яких мали формувалися корпусні райони) тощо. Тобто велася підготовка не лише до контрнаступу, а й до створення нової Української армії за територіальним принципом на засадах дисципліни та мобільної боєздатності. Ядром цього нового українського війська мав стати Окремий Запорізький загін під орудою К. Прісовського.

⁸ Там само. – Арк. 28.

Військовий міністр УНР Олександр Жуковський (1918 р.)

Тим часом 27 січня (9 лютого за н. ст.) 1918 р. у Бересті (Бресті-Литовському) делегація Центральної Ради уклала з представниками Центральних держав (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина) Мировий договір, а 30 січня (12 лютого) уряд УНР звернувся до німецької сторони з проханням ввести на терени УНР свої війська⁹. Тож невдовзі в Україну вступило 450-тисячне німецьке й австро-угорське союзницьке військо.

З свого боку український уряд 10 лютого 1918 р. за підписами В. Голубовича, О. Жуковського та П. Христюка видав відозву “До всієї людности Української Народньої Республіки”, у якій, між іншим, заявлялося: “На Україну для допомоги українським козакам, котрі зараз б’ються з ватагами великоросів-красногвардійців та солдатів, йдуть дивізія українців полонених, українці – січові стрільці з Галичини та німецькі війська.

⁹ Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Олександр Севрюк і його роль під час перемовин й укладання Мирового договору між УНР та Центральними державами у Бересті (січень – лютий 1918 р.) // *Гілея*. – 2018. – Вип. 130 (№ 3). – С. 37–44.

Вони йдуть на Україну для того, щоб знищити нелад та безладдя та завести спокій та добрий лад на нашій землі, для того, щоб дати змогу Раді Народніх Міністрів творити велике діло – будувати самостійну Українську Народню Республіку, державу всього працюючого люду України.

Вони будуть тільки допомагати тим нашим козакам, котрі завзято боронять нашу державу, землю і волю на Україні від збройного нападу російського правительства, Совіта народних комісарів, котрі так само, як і за царів, хотять, щоб Україна опинилася під владою московських капіталістів, щоб Московщина живилася працею та багатствами українського народу.

Ці війська, дружні нам, будуть битися з ворогами Української Народньої Республіки під проводом польового штабу нашої держави.

Допомагаючи українському урядові в його боротьбі з насильниками та грабіжниками, ці війська не мають ніяких ворожих нам намірів, бо Німеччина і Австро-Угорщина також мають велику потребу, щоб на Україні настав добрий лад і спокійна праця трудящого люду»¹⁰.

Проте заяви-заявами, але сам О. Жуковський згадував, що їдучи у с. Гриви на свою першу зустріч із німецьким генералом Клаузіусом, він почав усвідомлювати, що влада УНР, позбавлена власних збройних сил та адміністративної вертикалі на місцях, змушена буде зіткнутися з численними проблемами у взаєминах із новими союзниками. «Фактично і фізично не можна уникнути свавільних вчинків німецького війська, – писав 33-річний військовий міністр УНР, що власноруч чистив собі чоботи, – а як додати ще, що відсутність адміністративних органів на місцях, які могли б зразу допомогти розібратись во всіх подібних бешкетах, цілком зрозуміло, утворює ненормальне взаімовідношення»¹¹. Тоді ж О. Жуковський здійснив масштабну інспекцію армійських складів та майна на Правобережжі¹².

10 Робітнича газета. – 1918. – 2 березня.

11 ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.57.

12 Там само. – Арк.81.

Слід також нагадати, що невдовзі після ухвалення IV Універсалу про державну самостійність України постало й питання про вироблення та прийняття на офіційному рівні державної символіки УНР, зокрема й державного герба Республіки¹³. Вперше “справу про установлення герба для Української Народної Республіки” було розглянуто на засіданні Ради народних міністрів УНР 25 (12) лютого 1918 р. На ньому урядовці, в числі яких був і О. Жуковський, ухвалили “внести в [Центральну] Раду закон про установлення для Української держави прийнятого морським флотом герба Володимира Великого (без Хреста)¹⁴. Того ж дня у Коростені Малою Радою було ухвалено Закон “Про державний герб України”, у якому зазначалося: “В справі державного герба України Мала Рада ухвалила: Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської держави часів Володимира Святого”¹⁵.

1 березня 1918 р. столицю України було звільнено від російських окупантів, а наступного дня у Київ урочисто увійшли українські збройні підрозділи К. Прісовського та С. Петлюри. Командував парадом О. Жуковський, який виношував намір врешті втілити в життя свій “широкий план реорганізації армії” і якого давно “дуже турбувало, як оздоровити [її] силами національно свідомими, і заповнити старшинські кадри”¹⁶.

Вже 5 березня О. Жуковським було підписано Наказ Військового міністерства про створення слідчої комісії для з’ясування обставин бою з більшовиками під Крутами¹⁷. Того ж дня було підписано ще один наказ (№ 52) “Про знаки розрізне[н]ня до вироблення Нової форми”, в якому, зокрема, зазначалося, що “до вироблення нової форми наказую всім співробітникам Міністерства, також всім, хто належить до Київського гарнізону, носити на лівому рукаві блакитну перев’язь. Старшина має право

13 Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Утвердження тризубу в офіційній символіці Української Народної Республіки та Української Держави доби Центральної Ради і Гетьманату (1917–1918 рр.) // *Гілея*. – 2018. – Вип. 131 (№ 4). – С. 21–29.

14 ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 4.

15 Там само. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 25; – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 3; – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 12.

16 Там само. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 72 зв.

17 Там само. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 26.

опріч того на цій перев'язі нашити срібного галуна 1 вершок довжини і 1 сантиметр завтовшки”¹⁸.

О. Жуковський (перший ліворуч) на параді 1-ї Синьожупанної дивізії у Києві на Софійському майдані.

За день, 6 березня 1918 р., для боротьби з анархією та підтримання державного ладу в. о. військового міністра О. Жуковський, за згодою міністра внутрішніх справ П. Христюка, видав наказ про утворення військових губерніальних та повітових комендатур¹⁹. Під командування губерніальних та повітових комендантів переходили військові частини, що знаходилися на підпорядкованій території²⁰.

18 Там само. – Арк. 27

19 15 лютого 1918 р. Рада народних міністрів УНР видала наказ “про утворення губерніальної і повітової влади”, який був опублікований у пресі 2 березня. Згідно з ним у провінції “для підтримування ладу[,] для успішної боротьби з анархією взагалі і для охорони майна військово демобілізуємих частин, зокрема в тих місцевостях УНР, що оголошуються на стані військовому або обложному, тимчасово утворюється особна влада губерніальних комендантів і залежних від них повітових комендантів” [Народня воля. – 1918. – 2 березня].

20 Дивіться: *Гай-Нижник П.* Інститут місцевих комісарів та комендантів за Центральної Ради (1917–1918 рр.) // Наукові записки. Серія педагогічні та історичні науки. – Вип. CIV (104). – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2012. – С. 244–256.

Від 9 березня 1918 р. О. Жуковський стає також і міністром морських справ УНР. Він продовжує працювати над розробкою низки законопроектів щодо організації українського регулярного війська. 14 березня полк. О. Жуковський видав наказ про створення Інструкторської школи старшин, а вже 15 березня на засіданні Ради народних міністрів доповідав про організацію Військового міністерства, Інструкторської школи старшин та підготовку до формування нової армії, у якій необхідно впровадити принцип єдиноначальства, пропонує заснувати військове училище та Академію Генерального штабу. У підсумку, після жвавого обговорення, урядом було прийнято лише постанову “Про головні основи організації інструкторської школи і проект видатків на її утримання”²¹. Для фінансового забезпечення цього закладу Міністерству військових справ асигнувався кредит у сумі 761 тис. 956 крб. 25 коп. Згодом, у своєму інтерв’ю кореспонденту газети “Відродження” щодо становлення військової освіти О. Жуковський наголошував, що першочергову увагу слід звернути як на спеціальну підготовку, так і культурне виховання козаків та їхню освіту. Серед нових форм навчання вважав перспективним заснування у військових частинах своєрідних народних військових університетів, у яких козаки й старшина працюватимуть спільно²².

22 березня 1918 р. О. Жуковського нарешті було офіційно затверджено на посаді військового міністра УНР.

27 березня військовим міністром було затверджено опис похідної форми Української армії, який було оголошено наказом Військового міністерства (ч. 142) від 1 квітня 1918 р.²³

Рухаючись в напрямку створення регулярної армії, О. Жуковський прагне приборкати отаманську стихію, проте намагається здійснити це якомога м’ягшими методами. Так, 5 квітня 1918 р. він підписав наказ “Про висловлення подяки

21 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – К., 1997. – С. 207.

22 Українська армія (інтерв’ю з Народним військовим і морським міністром О. Жуковським) // Відродження. – 1918. – Ч. 10. – 7 квітня (25 березня). – С. 3.

23 ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 104–105; Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – № 16. – С. 3; Військово Науковий Вістник Генерального Штабу У.Н.Р. – 1918. – Ч. 1. – С. 54–55.

Вільному козацтву”, у якому висловив подяку вільним козакам за те, що стали на захист “молодої Української Республіки” та “глибоку відданість ідеї України”. Насправді ж, О. Жуковський не довіряв Вільному козацтву, яке мало дві течії (“ліву” і “праву”), й небезпідставно остерігався не лише дестабілізації становища в країні (до того ж, роззброєння населення вимагали німці та австрійці), а й спроб державного перевороту. Тож військовий міністр у згаданому наказі непрозоро вказав на потребу розпуску вільнокозачих загонів: “Тепер настав час, коли Україна мусить перейти до міцного будування своєї державности і стати на певний твердий ґрунт, а козаки перейти до своєї звичайної праці”²⁴. При цьому, намагаючись згладити вияв можливого невдоволення було зауважено, що згідно із “словесним наказом” міністра, вільні козаки могли далі існувати як “культурна сила”, а також мали можливість потрапити до повітових охоронних сотень, які б утримувалися місцевим самоврядуванням і підпорядковувалися б призначуваним повітовим комендантам.

Водночас О. Жуковський остерігався спроб заколоту й з боку “запорожців”, а відтак твердо вирішив вивести їх подалі від столиці, а разом з тим й вирішити окремі військово-політичні і територіальні питання УНР. Тож 10 квітня 1918 р. ним було віддано таємний наказ командирові Запорозької дивізії О. Натієву сформуванню групи для походу на Крим, що мала би випередити німецькі війська, зайняти півострів й встановити український контроль над Чорноморським флотом. Очолив зазначену Кримську групу військ підп. П. Болбочан²⁵.

13 квітня на засіданні Ради народних міністрів О. Жуковський висловив побажання, аби при відділі державного конезаводства

24 Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. – 1918. – 27 квітня.

25 Тим не менш, невдовзі О. Жуковський змушений був через тиск і погрози з боку німецького військового командування відмінити свій наказ щодо опанування Кримом. Саме після успішного просування вглиб Кримського півострова й підготовкою П. Болбочаном операції щодо взяття Феодосії та опанування Керченським півостровом, вранці 27 квітня О. Жуковський наказав Кримській групі повернутися на материк. Увечері того ж дня перший ешелон з вояками-українцями рушив з Сімферополя на Мелітополь. Автономно продовжував діяти в Криму ще кілька днів лише-но кіннотно-гайдамацький полк, проте і він змушений був 10 травня повернутися на материкову Україну.

Міністерства земельних справ було створено військовий відділ з ремонту армії, що мав би стояти на сторожі державного конезаводства в інтересах ремонту армії²⁶.

Звернено було увагу й на чужоземні національні легіони. Не встиг О. Жуковський, як він сам писав, “охолонуту від Кримського питання, як виникло друге – Польські війська”. Зауважу, що у березні–квітні 1918 р. у Києві велися переговори між польським військовим командуванням та представниками українського Військового міністерства за участю командування німецьких військ в Україні з метою підписання договору, який мав чітко окреслити умови перебування на території УНР польських військових формувань. 4 квітня було підписано “Умови перебування польських військ на території України”. Згідно з ними польські війська було оголошено нейтральними, що тимчасово, до настання можливості виходу їх до краю, перебували на території УНР. Забезпечення корпусів усім необхідним покладалося на українську сторону. Місцем тимчасового перебування польських військ визначалася Чернігівщина: Речиця – Гомель – Новозибків – Городня. Таким чином українці могли бути певні, що польські формування не почнуть захищати інтересів польських поміщиків, що противилися проведенню аграрної реформи, як це було на Поділлі. 19 квітня військовий міністр О. Жуковський та міністр внутрішніх справ М. Ткаченко внесли на розгляд уряду питання про “повне роззброєння польських легіонів”; повідомлялося, що з боку Міністерства військових справ та внутрішніх справ прийняті заходи щодо повного роззброєння польських військ²⁷.

Тим часом взаємини між урядом УНР та німецькою військово-політичною адміністрацією в Україні чим даліш набували більшого загострення. Головнокомандуючий німецькою групою армій “Київ” фельдмаршал Г. Айхгорн видав низку наказів, що фактично нівелювали повноважність уряду УНР й означено являли собою втручання у внутрішні справи

26 ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 8–10.

27 Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 84 зв.–85.

України²⁸. Масла у вогонь підкинуло й викрадення 24 квітня 1918 р. від імені до того часу нікому невідомої організації “Комітет порятунку України”²⁹ члена торговельно-економічної комісії УНР і впливового банкіра А. Доброго, який тісно співпрацював з німецькими партнерами. Цей інцидент спровокував висування нового ультиматуму українській владі з боку німецького військового командування³⁰.

Будівля Військового міністерства УНР

Більше того, у ніч із 26 на 27 квітня, зі згоди військового міністра УНР, німці оточили й роззброїли дивізію синьожупанників, що була сформована в Німеччині з військовополонених вояків-українців російської армії. І хоча у своїх спогадах О. Жуковський заперечував факт своєї згоди на роззброєння і пояснював, що у своєму виступі 27 квітня 1918 р. у Центральній Раді заявив із

28 Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). – К.: «ЩеК», 2010. – 304 с.; *Гай-Нижник П. П.* Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським // *Український історичний журнал*. – 2011. – № 4. – С. 132–164.

29 ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 113.

30 Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Викрадення банкіра А.Доброго в квітні 1918 року (реконструкція та аналіз подій) // *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія педагогічні та історичні науки: збірник наукових праць*. – Вип. СХХ (120). – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2014. – С. 212–228.

цього приводу, що “тут нічого такого важливого не сталося; все це діло вийшло із-за непорозуміння” через те, щоб “не створювати вже й так натягнутих відношень громадянства до німецького командування”³¹. Проте, попри заперечення військового міністра про непричетність до розформування дивізії, це не зовсім відповідає дійсності. Звичайно ж, він не віддавав такого наказу, однак прагнув здійснити розформування іменем військової влади УНР.

Як це не дивно, але наріжним каменем питання, бути чи не бути синьожупанній дивізії, став конфлікт навколо її командира та особисті амбіції українського військового міністра. Суть справи полягала у тому, що військовий міністр О. Жуковський безуспішно намагався усунути від командування дивізією ген. В. Зелінського й замінити його на отамана Мартинюка. “Із-за цього призначення і почалась ціла історія”, – засвідчував очільник військового відомства УНР. Німці вступилися за В. Зелінського й категорично заперечували призначенню Мартинюка. Проте О. Жуковський в особистій розмові з В. Зелінським пригрозив йому військовим судом за невиконання наказу міністра і таки змусив того піти з посади «по хворості», але саме тоді й запланував розформувати дивізію. Він, зокрема, так мотивував свій намір: “Зелінський подав рапорт і таким чином гострий вузол був розв’язаний так, як я хотів. Після цього я упевнився, що німці хтят значну ролю грати на Україні, що просто вони хтят окупірувати. Необхідно создати силу, яка б протистояла б їм. А тому перш всього необхідно визволити половину дивізії з-під контролю німецького. Я хотів піднімати питання про розформовання їх, як не особливо дисципліновану частину, міркуючи здоровий елемент із них виділити в школу інструкторську під старшин”³². Звичайно ж, німецьке командування дозволити цього не могло і, врешті-решт, наказало роззброїти синьожупанників.

Події тоді вже розвивалися лавиноподібно й трагедія не забарилася. 28 квітня 1918 р. О. Жуковського на шляху до

31 ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 112.

32 Там само. – Арк. 79–79 зв.

Військового міністерства було заарештовано німецьким збройним підрозділом за звинуваченням у причетності до викрадення банкіра А. Доброго³³. Наступного дня (29 квітня) у Києві відбувся державний переворот на чолі з ген. П. Скоропадським, якого було проголошено гетьманом всієї України³⁴. 25 липня 1918 р. німецький військово-польовий суд у справі А. Доброго засудив вже колишнього військового міністра УНР О. Жуковського до двох років ув'язнення (свої терміни ув'язнення отримали й інші урядовці-фігуранти справи). Слід зауважити, до речі, що у своїх спогадах О. Жуковський заперечував власну причетність до цієї акції, вказуючи, що головним організатором її був міністр внутрішніх справ М. Ткаченко та його підлеглий – директор Адміністративно-політичного департаменту МВС УНР Ю. Гаєвський. З Лук'янівської в'язниці Києва О. Жуковський вийде 18 грудня 1918 р., після падіння гетьманського режиму П. Скоропадського.

*Лава підсудних німецького військово-польового суду:
Жуковський, Гаєвський, Осипов, Богацький, Красовський*

Одразу після перемоги над гетьманським режимом П. Скоропадського³⁵ перед Директорією постала проблема вибору

33 Там само. – Ф. 4547. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 61–64.

34 Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським // *Український історичний журнал*. – 2011. – № 4. – С. 132–164; *Гай-Нижник П.* З'їзд хліборобів 29 квітня 1918 р.: представницька складова гетьманського перевороту // *Гілея*. – 2012. – № 62. – С. 25–31.

35 Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Повалення Гетьманату П. Скоропадського: підготовка та здійснення (1918 р.) // *Гілея*. – 2011. – Вип. 47 (№ 5). – С. 18–29; – Вип. 48 (№ 6). – С. 88–99; – № 52 (Спецвипуск). – С. 5–15.

нової державної організації, на які верстви населення вона має спиратися та у чийх інтересах проводитиме політичні, економічні, соціальні перетворення тощо. Виявилося, що одностайності серед політичного проводу не було. На Державній нараді, яка відбулася 12–14 грудня 1918 р. у Вінниці й де були присутні лідери Директорії та представники Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-самостійників (УПСС), обговорювалося питання подальшого вибору державної моделі України.

Водночас логіка відбудови УНР вимагала відновлення демократичних інституцій Центральної Ради, проте цього не сталося. На Трудовому конгресі України М. Грушевський, В. Голубович та О. Жуковський, виходячи з того, що Директорія виконала своє завдання – повалила гетьманський режим і привела соціалістичні партії до влади, були прихильниками якнайшвидшого поновлення діяльності Центральної Ради та її соціально-економічної політики. І це виглядало б логічним продовженням як Української революції, так і курсу, проголошеного Українським національним союзом на початку своєї діяльності. М. Грушевський пізніше згадував: «Я стояв на тім, що з відновленням української республіки треба вернутись до того моменту, де її існування було перерване німецьким насильством. Треба відновити закони Центральної Ради, скликати її саму, аби від неї прийняло повновласть нове правительство й вона передала представництво чи то Установчим Зборам, чи іншій інстанції. Але цього не хотіли ні українські партії, ні Директорія. Вона робила всякі заходи, щоб затримати в своїх руках необмежану власть»³⁶. Проте цю позицію було відкинуто й незабаром УНР знов стала на шлях класово-соціалістичних експериментів, що втілювалося у прийнятті на Трудовому конгресі курсу розбудови держави за т. зв. «трудовим принципом», який зрештою невдовзі виявив свою нежиттєздатність³⁷.

36 *Грушевський М.* Вибрані праці: видано з нагоди 25-ліття від дня його смерті (1934–1959). – Нью-Йорк: Накладом Гол. управи ОУРДП в США, «Прометей», 1960. – С. 234.

37 Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Пошук державної моделі УНР: ідея і крах «трудового принципу» (грудень 1918 р. – липень 1919 р.) // Український історичний журнал. – 2016. – № 1. – С. 79–97.

Із відновленням УНР й з встановленням влади Директорії О. Жуковський недовгий час пропрацював у Києві головним секретарем редакційного М. Грушевським “Літературно-наукового вістника”. 10 січня 1919 р. колишнього військового міністра було призначено командиром Окремого корпусу кордонної охорони (ОККО)³⁸. Часи то були непевні, значна частина старшинського складу ОККО, що була призначена за Гетьманату, перейшла у підпорядкування Добровольчої армії Півдня Росії (зокрема про таке перепідпорядкування у повному складі оголосили Одеська, Донецька, Азовська кордонні бригади, більша частина Учбової бригади, а також кадри усіх трьох полків охорони Чорноморського узбережжя). На півночі ж, у зв’язку з більшовицьким наступом, було евакуйовано до Куп’янська особовий склад Хоперської кордонної бригади, де він увесь демобілізувався. Як наслідок, 18 січня 1919 р. О. Жуковський доповідав урядові, що у його розпорядженні залишилися лише кадри Північної, Курської, Волинської (усі були переведені до Луцька) та Подільської (продовжувала нести варту на румунському кордоні) бригад. Характеризуючи стан ОККО, він зазначав, що фактично Корпусу не існує й запропонував план створення нового дієздатного кордонно охоронного з’єднання. Його стратегія полягала у чотирьох основоположних кроках: 1) чітке визначення місцевості у західному регіоні для прийому новобранців; 2) налагодження господарських, технічних і санітарних служб; 3) забезпечення особового складу обмундируванням; 4) правильна постановка загальновійськової підготовки. О. Жуковський також відкидав практику вільного найму на службу у Корпусі, а натомість змагав за набір до його лав за принципом військової повинності. У доповідній він також виклав й власне бачення підготовки підрозділів (сотень) кордонної охорони³⁹.

Водночас, 19 січня 1919 р. постановою Ради народних міністрів О. Жуковського було призначено також і виконуючим

38 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: 1918–1920: Документи і матеріали. – Т. 1. – К., 2006. – С. 168.

39 Україна. 1919 рік: М. Капустянський. “Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році”. Є. Маланюк. “Уривки зі спогадів”: Документи та матеріали. – К., 2004. – С. 405–407.

обов'язки головного коменданта тилу армії для проведення у час небезпеки евакуації всіх державних установ та їх службовців. Наприкінці січня 1919 р. штаб Окремого корпусу кордонної охорони та кадри чотирьох наявних бригад були зібрані у Кам'янці-Подільському. 22 лютого О. Жуковський доповів голові уряду УНР про хід евакуації та про неготовність більшості державних інституцій до такого масштабного переїзду (було відзвітовано про здійснення евакуації Експедиції заготовок державних паперів, Державного банку, Державної скарбниці, центральних державних установ, дипломатичних установ та більшої частини майна тощо)⁴⁰. 6 лютого 1919 р. Рада народних міністрів висловила йому подяку "за напружену та вмілу працю по евакуації столиці в надзвичайно тяжких обставинах"⁴¹. Після переїзду урядових установ з Вінниці до Кам'янця-Подільського він на нетривалий час очолив також залогу міста. Облаштовуючи й зміцнюючи систему оборони Кам'янця та прилеглих околиць взимку 1919 р., О. Жуковський одночасно розробив і надіслав головному отаманові та військовому міністру пропозиції щодо формування армійських частин в інших містах України.

Перебуваючи у Кам'янці-Подільському, він був причетний до створення Комітету охорони Республіки (22 березня 1919 р.), одним із завдань якого було спрямувати владу УНР на порозуміння і співпрацю з більшовиками⁴². У відповідь, членів КОРу, у тому числі й О. Жуковського, було заарештовано. Утім, невдовзі заходами ЦК УПСР його було звільнено. Як наслідок, як зазначав сам О. Жуковський, фактично від 26 березня його було усунуто від посад й він перейшов у розпорядження Військового міністерства (тимч. в. о. командира ОККО став от. Желехівський, а начальником

40 ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 20–21.

41 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: 1918–1920: Документи і матеріали. – Т. 1. – К., 2006. – С. 240.

42 Комітет охорони Республіки (КОР) було створено 22 березня 1919 р. провідними діячами УСДРП та УПСР на міжпартійній нараді представників соціалістичних партій у Кам'янці-Подільському. Тоді ж Комітет було проголошено вищим органом державної влади в УНР. Утім, КОР не здобув підтримки з боку державних і політичних інституцій та угруповань, а відтак вже 27 березня 1919 р. сповістив про припинення своєї діяльності.

залоги Кам'янця-Подільського – полк. Гончаренко)⁴³. Офіційно ж О. Жуковського було знято з посади коменданта міста та командира Окремого корпусу кордонної охорони з 5 травня (про що засвідчує урядова постанова від 30 липня 1919 р.).

Після звільнення з-під варті у справі Комітету охорони Республіки О. Жуковський (разом з М. Грушевським) 30–31 березня 1919 р. у спеціальному вагоні, наданому державним секретарем ЗО УНР, побоюючись репресій, вирушив з Кам'янця-Подільського через Карпати до Чехо-Словаччини й добралися до Праги 18 квітня. Протягом травня–серпня 1919 р. О. Жуковський відвідав Чехо-Словаччину, Францію та Австрію. 26–28 липня 1919 р. він взяв участь у міжнародному кооперативному конгресі в Парижі.

Наприкінці серпня О. Жуковський повернувся в Україну й 12 вересня 1919 р. постановою Кабінету міністрів його призначають військовим агентом при Надзвичайній дипломатичній місії у Празі⁴⁴, а 13 вересня – ревізором військових місій УНР у Празі, Берліні та Відні. При цьому О. Жуковський був також і секретарем Закордонної делегації УПСР (Відень). 17 вересня він через Румунію виїхав до Праги й за вісім днів прибув до столиці Чехії⁴⁵. У жовтні 1919 р. О. Жуковський здійснив ревізію закупівельного бюро у Відні (голова – В. Зелінський), реформував місії от. Фалієва та голови військово-технічного уряду Мордвінова, а також місію полк. М. Олександрова, що мала у Відні закупити авіаційне майно⁴⁶.

Наступними були перевірки закупівельних операцій посольства УНР у Берліні. Слід зауважити, що наказом (Ч. 869/Д.С.) голові посольства УНР у Німеччині М. Поршу визначалося передати в розпорядження Торговельної комісії УНР на чолі з А. Сербіненком “всі військові кредити і взагалі кредити на державні закупки, які були одпущені в розпорядження Українського Посольства в Німеччині або на ім'я Пана Посла”⁴⁷. Торговельній комісії мало бути передано також усе вже закуплене посольством військове

43 ЦДАВО України. – Ф. 3543. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 38.

44 Там само. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 81–81 зв.

45 Там само. – Ф. 3543. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1 зв. – 2.

46 Там само. – Арк. 3–4 зв.

47 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Скр. 23 XXIV-4a (11). – № м-ф. 87286. – Арк. 78.

майно та різні товари. Усі ж документи в справах здійснених посольством закупівель повинні були бути віддані представникові державного контролю УНР у Німеччині, а в разі його відсутності ревізоріві військових місій отаманові О. Жуковському⁴⁸. Самому ж А. Сербиненкові наказувалося (Ч. 872/ДС), за участі представника держконтролю УНР за кордоном (а в разі його відсутності – за участі ревізора військових місій отамана Жуковського) прийняти від посольства в Німеччині та його голови М. Порша усі наявні закупівельні кредити, а усе вже закуплене військове та інше майно передати під охорону Торговельної комісії, яка з часу його прийому переймала на себе відповідальність за нього. Нові ж закупівлі військового майна наказувалося припинити, а в разі отримання вигідних для держави пропозицій з цього приводу – доповідати урядові й здійснювати закупівлі лише через провід Верховної влади УНР. Крім того, усі питання щодо майбутніх закупівельних операцій з військовим та іншим майном мали відтоді розглядатися за обов'язкової участі ревізора військових місій УНР О. Жуковського чи уповноваженої ним особи. Торговельній комісії також наказувалося подати звіт про свою діяльність, а саме: а) що закуплено Комісією; б) що прийнято Комісією від ліквідованих закупівельних установ; в) де це майно перебуває, в якій кількості та за яких умов зберігається; г) план найближчої діяльності Комісії та проект штатів, а також точний звіт про стан кредитів, які малися в її розпорядженні⁴⁹.

Подібний наказ (Ч. 870/Д.С.) того ж дня було надіслано й до Посольства УНР у Відні⁵⁰. Після передачі контролю над 50-мільйонним військовим фондом у Відні від посольства УНР в Австрії Торговельній комісії наказувалося (наказ головного отамана С. Петлюри Ч. 873/ДС від 23 грудня 1919 р.) припинити витрату цих коштів. Частково їх можна було використати лише на утримання персонального складу Комісії та її агентів, проте тільки із санкції ревізора військових місій УНР за кордоном О. Жуковського.

48 Там само.

49 Там само. – Арк. 81–81 зв.

50 Там само. – Арк. 79.

Будь-які інші витрати коштів з цього фонду могли відтоді здійснюватися винятково за окремим в кожному випадкові розпорядженням Верховної влади УНР. При цьому категорично заборонялося витрачати валюту США, яка на рахунку фонду складала суму у 204 тис. 735 дол., “зважаючи її нерухомим державним фондом”⁵¹.

Контролювати діяльність й запобігати зловживанням військових місій взагалі й очолюваної А. Сербиненком Торговельної комісії зокрема, як вже було зазначено вище, мав ревізор військових місій УНР за кордоном полк. О. Жуковський. Повноваження ревізора військових місій юридично не поширювалися на цивільні установи УНР за кордоном, якою, власне, й була Торговельна комісія, а відтак їх слід було дещо змінити й унормувати. Як наслідок, 23 грудня 1919 р. з’явився відповідний наказ (Ч. 871/ДС) голови Директорії, головного отамана військ УНР С. Петлюри. Наказом на ревізора військових місій УНР за кордоном (в доповнення до доручень, наданих від 5 вересня 1919 р.) покладалися: а) контроль як над загальною, так і закупівельною діяльністю військових місій та торговельних агентів УНР за кордоном; б) з’ясування стану відпущених в розпорядження названих місій та агентів, а також посольств і дипломатичних місій УНР кредитів на закупівлю військового майна й взагалі державного майна; в) виявлення кількості й місця перебування закупленого для УНР майна.

Ревізор військових місій УНР за кордоном отримав також право припинення витрат з вищевказаних кредитів, а також право контролювати справи, що були пов’язані з купівлею для УНР військового та іншого майна і можливими майбутніми закупівлями такого майна. Крім цього, О. Жуковський здобув право (в межах його обов’язків) не лише безпосередньо зноситися з посольствами та дипломатичними місіями УНР, але й вимагати від них необхідних пояснень і допомоги. Для виконання цих обов’язків О. Жуковському надавалося також право утримувати канцелярію й робити інші видатки згідно з відповідними штатами⁵².

51 Там само. – Арк. 82.

52 Там само. – Арк. 80.

Штати ревізора військових місій УНР за кордоном були затверджені того ж дня, що й наказ про розширення його повноважень (23 грудня 1919 р.). Отже, під час ревізій військових місій встановлювалися такі посади: юрисконсульт, секретар та канцелярист. Особи на ці посади запроваджувалися самим ревізором за мірою потреби. Офіційно ревізор військових місій та його співробітники постійно числилися при Надзвичайній дипломатичній місії УНР у Празі, а витрати, пов'язані з його діяльністю, відносилися на військовий фонд УНР за кордоном. За штатом передбачалися витрати у чеських кронах. На утримання: ревізорів, як військовому агентів, по першому класу відповідно до штатів військових агентів за кордоном, затвердженому Військовим міністерством; юрисконсульту – одноразові винагороди в міру потреби, але з умовою, щоб загальна сума місячної винагороди не перевищувала місячного утримання ревізора; секретареві – 3 тис. чеських крон; канцеляристу – 2 тис. крон. Добові витрати при роз'їздах регламентувалися за таким принципом: ревізорів виділялася сума рівня дипломатичного радника, відповідна до ставок посольств і місій УНР у тих державах, куди він прямував; співробітникам (урядовцям) – як урядовцям для доручень, а саме – на квиток І-го класу на залізниці та на готель (по дійсній вартості). Канцелярські видатки не повинні були перевищувати 250 крон місячно. Крім того, на представницькі (репрезентативні) й непередбачені видатки О. Жуковський мав можливість місячно витратитися на суму до 10 тис. чеських крон⁵³. Кожних два тижні ревізор військових місій був зобов'язаний подавати урядові справоздання про свою діяльність⁵⁴.

Наприкінці січня 1920 р. О. Жуковський подав прохання про звільнення зі своїх посад (формально: через неправочинні дії начальника похідної канцелярії), проте продовжував виконувати свої службові обов'язки до 9 квітня, коли передав справи А. Мельнику. О. Жуковський пробув на своїй посаді лише три місяці. 23 червня 1920 р. рішенням Ради народних міністрів його

⁵³ Там само. – Арк. 85.

⁵⁴ Там само. – Арк. 80.

було звільнено з посади військового агента у Празі та ревізора військових місій УНР за кордоном з 16 березня 1920 р.⁵⁵

Увесь час перебування за кордоном О. Жуковський активно займався й партійними справами соціалістів-революціонерів (есерів) і був вірним соратником М. Грушевського. Колишній військовий міністр УНР у лютому 1920 р. представляв УПСР на конгресі Бернського інтернаціоналу в Женеві. 19 липня він поставив свій підпис під листом Грушевського до ЦК КП(б)У, в якому віддавалося належне успішній боротьбі більшовиків з буржуазією і капіталізмом, а також вказувалося, що українські есери змінили своє ставлення до самостійницької політики влади УНР.

“Оскільки УПСР розділяє завдання III Інтернаціоналу, – зазначалося у листі, – а ваша партія не полишає гасла вільного самовизначення народів, ми впевнені у досяжності повної угоди і координування дій УПСР із ланками КП(б)У, об’єднаних загальними інтересами соціалістичної революції”⁵⁶. Автори листа доводили важливість для успіху соціалізму легалізації УПСР в УСРР⁵⁷.

У січні 1921 р. О. Жуковський взяв участь у IV конференції УПСР (був членом редакційної комісії), що відбулася у Празі й розглянула проекти нових програми і статуту партії, а також ставлення соціалістів-революціонерів до Радянської України. Після конференції у лавах закордонної організації УПСР відбувся розкол. Партія розбилася на три течії: прорадянську (на чолі з М. Грушевським); “празьку” (на чолі з М. Шаповалом); Організаційний комітет

55 ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 53. – Арк. 46.

56 Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К., 1992. – С. 270.

57 У серпні 1920 р. у Кам’янці-Подільському агентами ЧК було заарештовано одного з провідних діячів партії українських есерів, колишнього голову уряду УНР В. Голубовича та інших членів ЦК УПСР. 1921 року над партійним керівництвом УПСР було влаштовано показовий судовий політичний процес.

УПСР за кордоном (М. Ковалевський, М. Залізняка). О. Жуковський співпрацював з “пражанами” (М. Шаповал, Кондрашин, Грицай) й долучився до видання неперіодичного часопису закордонної делегації УПСР “Борітеся – поборете!”, але й регулярно листувався з М. Грушевським, детально доповідаючи тому про життя празької еміграції⁵⁸. У липні 1921 р. О. Жуковський зустрівся у Празі з посланцем ЦК УПСР з України М. Балашом, якому повідомив, що закордонний провід есерів (М. Грушевський, П. Христюк, М. Шраг, М. Чечель) готовий до майбутньої співпраці з більшовиками й сподівається на відповідні поступки з боку радянської влади.

У серпні 1921 р. О. Жуковський (разом зі М. Шрагом та М. Чечелем) відвідали столицю УСРР, де мали перемовини з радянським керівництвом щодо повернення членів віденської групи УПСР в Україну. Натомість більшовицьке керівництво висунуло умову вступу українських есерів до КП(б)У й О. Жуковський у листі до М. Грушевського від 24 серпня 1921 р. зауважує на безперспективності перемовин з Совдепсією⁵⁹. Тим не менш, вочевидь 1922 року, О. Жуковський усе ж таки повернувся до УСРР (у липні 1923 р. його прізвище стояло під так званою “Декларацією 66” від групи з Харкова, що обороняла радянські принципи й протестувала проти рішення пленуму ЦК УПСР в Україні про засудження прорадянської орієнтації партійної групи М. Грушевського)⁶⁰.

Подальша доля О. Жуковського поки що є невідомою. Згідно деяких відомостей він помер в УСРР 1925 р. у м. Балта на Одещині.

58 Кудлай О. Б. Олександр Жуковський: сторінки біографії військового міністра УНР // Український історичний журнал. – 2014. – № 5. – С. 87.

59 Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський: його сподвижники й опоненти. – К., 1996. – С. 89.

60 Кудлай О. Б. Олександр Жуковський: сторінки біографії військового міністра УНР // Український історичний журнал. – 2014. – № 5. – С. 88.

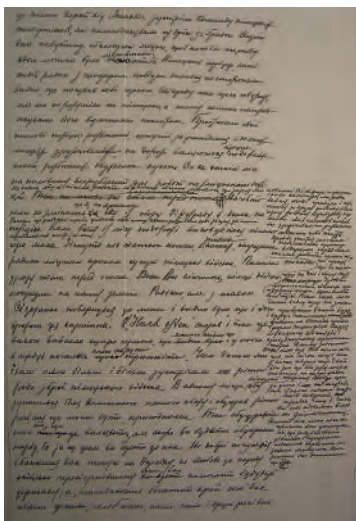
Документальна спадщина О. Жуковського у ЦДАВО України

Документальна спадщина Олександра Жуковського має непересічне значення в історії Української державності ХХ ст. загалом й організації військової справи та розвитку партійно-політичного життя зокрема. Значний масив джерельної бази особистого характеру зберігається в іменному фонді О. Жуковського у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ф. 3543).

Матеріали архівного фонду 3543 містять фрагменти спогадів О. Жуковського різних періодів його життя. Йдеться, власне, про його діяльність на посадах товариша генерального секретаря військових справ, товариша військового міністра УНР, військового міністра УНР за часів Центральної Ради (хронологічно: 1917–1918 рр.), а також командира Окремого корпусу кордонної охорони, головного коменданта тилу армії, начальника залоги Кам'янця-Подільського та ревізора військових місій УНР за кордоном часів Директорії (хронологічно: 1919–1920 рр.). Документи являють собою відносно системні та безсистемні записи, частину яких фрагментарно відредаговано, проте загальна канва мемуарів і записів так і не буда доведена автором до логічного завершення. Тож хронологічна та послідовна картина опису подій підтримується лише умовно.

У фонді також зберігається значна кількість листів, більшість з яких являє собою кореспонденцію О. Жуковського із дружиною та М. Грушевським, а також інші особисті документи автора інтимного характеру. Натомість документів щодо ревізійно-дипломатичної діяльності О. Жуковського в обмалі.

У двох описах цього фонду міститься 22 справи, а саме:

Опис 1:

- справа 1 – службові свідоцтва та інші особисті документи О. Жуковського; 15.09.1919 – 5.11.1919 (9 сторінок);
- справа 2 – щоденникові записи; 5.09.1919 – 12.10.1919 (5 сторінок);
- справа 3 – документи фінансового характеру; 17.10.1919 – 21.03.1921 (6 сторінок);
- справа 4 – стисла нотатка про Армію УНР у 1919 р. (3 сторінки);
- справи 5–8 – вирізки з газет, чернетки та інші робочі матеріали, якими користувався О. Жуковський у 1918 р. під час написання спогадів;
- справа 9 – матеріали листування з Надзвичайною дипломатичною місією УНР у Празі; 7.01.1920 – 9.01.1922 (20 сторінок);
- справа 10 – листування з М. Грушевським; 22.10.1919 – 15.02.1922 (134 сторінки);
- справи 11–12 – листування з різними особами; 3.10.1919 – 21.03.1922 (у справах, відповідно, 102 та 108 сторінок);
- справи 13–16 – особисті документи та листи дружини – Марії Жуковської.

Опис 2:

- справа 1 – спогади, написані під час ув'язнення у Лук'янівській в'язниці 1918 року, а також чернетки; вірогідно з років 1919–1920 (165 сторінок);
- справа 2 – чернетка свідчень О. Жуковського, наданих німецькому слідчому; 15.07.1918 у справі викрадення банкіра А. Доброго (3 сторінки);
- справа 3 – матеріали про діяльність О. Жуковського на посаді начальника Окремого корпусу кордонної охорони УНР та начальника залоги м. Кам'янець-Подільський; 19.01.1919 – 2.04.1919;
- справа 4 – протоколи №№ 1–7 засідань закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР); 19.02.1920 – 23.08.1920;

- справа 5 – листи О. Жуковського до різних осіб та чернетки цих листів; 1918–1921;
- справа 6 – особисті документи О. Жуковського; 13.09.1919 – 12.05.1920 (6 сторінок).

Військо-політична тематика у фонді О. Жуковського, що публікується у даному виданні, фактично обмежується спогадами автора з 1917–1918 рр. й зберігається безпосередньо в описі 2, справі 1, проте є чи не найціннішою його складовою.

Це є власноручні записи О. Жуковського, зроблені протягом травня–жовтня 1918 р. й, відповідно, детально написані по гарячих слідах недалекого минулого під час його перебування у київській Лук'янівській в'язниці.

Автор щиро змальовує свої переживання за долю народу, революції, держави, відверто характеризує своїх колег і співробітників, прискіпливо аналізує здобутки і прорахунки національного державотворення та становища Української Народної Республіки за часів Центральної Ради тощо.

Початок спогадів було титулізовано назвою: *“Вспомини часів епохи Великої Східної Революції початка 1917–19 р. Із окопів до Тюрми”*. Самі мемуари вшиті у справу майже в її кінці (сторінки 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143 та 144). Ці сторінки поділено автором на невеличкі розділи, як то: *“Революція на фронті”*, *“Українізація і вищий командний персонал Російської армії”*, *“Розвиток Українізації на Західньому фронті та ті терни, які зустрічалися на її шляху”*.

Наступний розділ (*“Перше знайомство моє з С. В. Петлюрою”*) міститься окремо на сторінках 100, 100 зв, 101. На жаль в архівній справі немає опису діяльності О. Жуковського у складі Українського генерального військового комітету влітку–восени 1917 р. (на сторінці 126 зберігся лише шматок оповідки про враження О. Жуковського від поїздки до Петрограду у жовтні 1917 р. під заголовком *“Короткі wspomини боротьби з московськими большевиками за національне відродження”*).

Основний же текстовий масив мемуарів, що охоплює хронологічно період від січня по квітень 1918 р. й фрагментарно

осені 1917 р., має назву “Вспомини часів большевицького панування та німецької допомоги. Початок 1918 року”. Він міститься на сторінках 1–97 зв. і відображає період діяльності О. Жуковського на посадах товариша (заступника) військового міністра та військового міністра УНР. Фрагментарні підрозділи цієї частини спогадів мають заголовки: “Початок”, “Маленькі деталі щодо підготовки демобілізації”, “Деталь до моменту виходу Петлюри зі складу Кабінету”, “Деталь щодо пропозиції мені портфеля Військового Секретаря” та “Керівництво Округа”.

Розділ із назвою “На суд громадянства” (сторінки 105–118 справи) є листом О. Жуковського до редакцій київських газет, написаний ним наприкінці травня 1918 р. стосовно свого арешту та справи банкіра А. Доброго.

Події грудня 1918 – січня 1919 рр., що на жаль доволі стисло змальовані під заголовком “Після виходу з Німецької тюрми” були написані вже пізніше, що, власне, є очевидним (у справі міститься на сторінках 101 зв. – 104 зв.).

Подальші ж сторінки життя О. Жуковського у 1919 р. у спогадах практично не відображено, за винятком коротких заміток про враження й замальовок почутого під час його поїздки до столиці Чехії. Ці невеличкі розділи мають назви “Із подорожі до Праги (Дипломатичні українські сфери та тайна політичних інтриганів)” й “Вражіння з подорожі до Праги”.

Слід також зауважити, що окремі щоденникові записки О. Жуковського за 1919 р. вже були опубліковані в діаспорі у 80-х рр. ХХ ст. у журналі “Український історик”⁶¹, проте вони становлять мізерну долю епістолярної та документальної спадщини Олександра Жуковського.

Павло Гай-Нижник

61 Записна книжечка О. Жуковського з 1919 р. // Український історик (Торонто; Нью-Йорк; Мюнхен). – 1983. – № 2/4. – С. 75–111.; – 1986. – № 1/2. – С. 77–86; – № 3/4. – С. 97 – 111.

Олександр ЖУКОВСЬКИЙ

**Вспомини часів епохи
Великої Східньої Революції
початка 1917–19 рр.
(Із окопів до Тюрми)**

(Упорядник: Павло Гай-Нижник)

Київ – 2018

*«Бойтесь, бойтесь романтизма в политике. Его
блуждающие огни заводят лишь в болото».*

Революція на фронті

Мій полк, в котрому я був курінним отаманом, в початку революції находився в окопах на позиції по р. Стоход. Полк був молодий, сформований тільки в [19]15 році, під могутньою гарматною стріляниною і в жорстоких боях за кріпость Ковно. Він сформувався з окремих сотень декількох бригад колишнього Російського Кордонного Корпусу, розташованих по західному кордону. Але се не значило, що у нього не було традицій і історії. Бойові діла, з гіркими кривавими хвилями та радісно-веселими успіхами сплотили його в одну міцну і дружну сім'ю. Відносини поміж старшинами й старшими козаками були товариські, оскільки се дозволялось тодішніми правними нормами. Козаки вірили в своїх старшин, як і навпаки, старшини були певні, що козаки "не підводять", і дадуть себе знати "німцєві". Не траплялось випадків порушення "військової дисципліни" на ґрунті чинопочитання, неслухнянства або якихось гірших військових гріхів. Соціальне нерівенство якомсь гостро не вилазило. Може тому, що спільна бойова доля судилась всім однакова, а може й тому, що в самих відносинах се нерівенство виявлялось чисто формальними ознаками. Зате майже всі були тої гадки, що необхідно швидше покінчити з ворогом, тим, що впереді, а потім взятись за "ворогів" тила. Гіркі бойові невдачі, криваві ріки безглуздя верхів, нестача бойових припасів та знаряддя, недовозка речей споживи, одіжі і т. п. в той час як все се було на складах, розгул і п'янство "героїв тила", все се записувалось на кошт загального тила (котрим прийде час розрахуватись) і розправу відкладали на більш "вільний" час. Правда, сей протест назрівав не організовано, а скорше стихійно. Припоминаю один епізод. Се було ще восени [19]16-го року. Якомсь

то надійшов наказ з армії, в котрому повідомлялось, що в деяких військових частинах виникли на ґрунті недостачі їжі солдатські бунти, а тому строго наказується старшинам роз'яснити "нижнім чинам" всю "злочинність" подібних випадків, звалюючи звичайно вину на ворога і його "вездесущих" шпіонів. Зібрав я свій курінь і відчитав свого наказа, добавивши, що дійсно зараз не стоїть бунтувати, бо се може вийти на руку ворогові, але се не значить, що не досилається постачання по милості ворожих шпіонів. Там, в тилу багато завелось "внутрішніх ворогів", з якими, скінчивши війну, ми й порахуємось, як то приписує і устав військової служби "боротись з внутрішніми ворогами". Однодушним криком: "так точно, ваше благородіє", була їхня відповідь. Я бачив, що ся відповідь була їх переконанням...

Взагалі, ніхто ясно не уявляв спокійного кінця війни. У кожного там десь в глибині душі копошилась думка про те, що з кінцем війни мусить якось-то і змінитись саме життя, звичайно, на краще. Дуже багато язв в цій страшній міжнародній бойні відкрилось перед очима і курячого російського обивателя. Навіть вірне престолу й долгу старшинство й то усумнилось в своїй недоторканій ідеології і непорушності імператорського трону. Не могло безслідно проходити і те, що при таких колосальних жертвах, які випали на долю цілого суспільства держави, щоб воно було безгласним і тільки рабськи слухняним. Але кожен почував одне бажання – швидше покінчити з війною. Тому кожне заворушення в тилу, яке могло б вплинути погано на кінець нескінченної справи, приймався на фронті дуже негативно, навіть, я б сказав, вороже. Але помимо волі людської, хоть і при близькій співучасті її, спинити хуртовину стихійного прояву людського вибуху, котре підготовлялось майже цілими віками неможливо було. Як відомо стало нам на фронті значно пізніше, петроградське робітництво вкупі з гарнізоном підняло повстання. Видно, що ті нитки, які ще тримали зв'язаною волю на фронті, в тилу розірвались. Згнивши основи царизму при легкому подихові народного протесту рухнули. Від малого до великого, від сановного до робітника, від титулованого генерала до простого рядового козака ніхто не

жалував, що цар зрікся престола, і за себе[,] і за свого наслідника. Майбутнє малювалось рожевими фарбами і одна радість велика безмежна наповняла серце кожного громадянина. Дні перевороту були днями вселенського великого празнику.

Свобода! Воля! Братерство. Рівенство. Лозунги, які були тільки мрією, тепер стали живою дійсністю, так думали у нас на фронті і[,] міркую, так думала більшість звичайних громадян. Мало хто заглиблюючись в суть сих великих лозунгів для кожного були сценою, схованою за словами революції, себто зміна тих традицій, норм, звичок, навіть понять, якими до сього часу кожен обиватель жив, зміни соціально-економічних відносин, моральних підстав.

Українізація і вищий Командний персонал Російської армії

Командуючому Західним фронтом Генералу від Кавалерії Гурко не прийшлося довго командувати фронтом. Його невміння встановити добрий контакт з Фронтовим Комітетом, нездатність перебороти старі бюрократичні звички, нерозуміння того, що навкруги твориться, рішили судьбу і замість нього був призначений Командуючий фронтом генерал Денікін, а Начальником Штаба – генерал-майор Марков. З призначенням нового Командуючого сама атмосфера начебто змінилася. Відносини поміж Командуючим і Фронтовим Комітетом стали невиразні, насторожуючи. Сам генерал Денікін не був схожий на свого попередника, йому була присуща твердість характеру, рішучість і воля. Крім того, він не грав в лібералізм і тому подібні “модні” тоді пристосування до настроїв мас. Скрізь він виставляв себе тільки солдатом, на якому лежить в першу чергу обов’язок блюсти інтереси армії й фронту. І ся його твердість і рішучість учитувалися фронтовим Комітетом, який, як б сказав, почував себе перед ним навіть боязко. До сього моменту необхідно буде віднести також і той загальний настрій, який почав вже проглядати в верхах Командного складу і який[,] можна сказати, зводився до тенденції “прижать” комітет, “насадити твердую владу”. Серед членів Фронтового Комітету

настрій підупав, один тільки відділ агітаційний не піддався цьому настрою і далі інтенсивніше провадив роботу по повідомленню солдатських мас на фронті сутності класової боротьби в суспільстві. При таких несприятливих настроях приходилось й Українському самочинному Фронтовому Комітетові, як він скорочено називався “Українзап Комітет”, провадити свою діяльність. Для більш повного уявлення тих взаємовідносин між “Українзап Комітетом” і Фронтовим Комітетом можна вказати на те, що з нами не тільки не хотіли рахуватися, а навіть сей активний відділ агітаційний, який мав в своєму розпорядженні досить величезні кошти, не міг прийти нам на допомогу в області агітації. Здавалось би, ці відносини до мене, як члена Фронтового Комітету, я в той же час був і Головою “Українзап Комітету”, повинно було бути, коли не товариські, то в кожному разі доброзичливі, але й се не помагало. Загальний погляд Фронтового Комітету на національну проблему був косний. Там панував настрій общеросійський – Єдіна й Неделіна. Національна проблема розрішиться, мовляв, на Установчих Зборах, а зараз демократія не повинна розпорошувати своїх сил. Тому всякі національні організації засуджуються, бо вони ослаблюють ряди загально-російського демократичного фронту. Отже, при такому погляді на національні організації не можна було “Українзап Комітету” сподіватися розвинути успішно широку акцію. Тим більше, що самий “Українзап Комітет” зорганізувався явочним порядком. В ньому налічувалося всього тільки 7 душ, при чому три душі являлися представниками від частей з фронту, а решта 4 були представники Штабу Фронту Тилової бригади і обозного транспорту, які були розміщені в м. Мінську. Таким чином сей комітет можна було скорше назвати не комітетом, а ініціативною групою свідомих українців, які самочинно лишили свої частини і прийшли виконувати громадсько-політичні обов'язки. Біля цієї ініціативної групи почали гуртуватися і громадяни, перебуваючи в Мінську і які себе визнавали за українців. Отже, таким чином і склався “Українзап Комітет”, який не був виключно військовою організацією, а скорше військово-громадською організацією.

Розвиток Українізації на Західному фронті та ті терни, які зустрічалися на її шляху

“Українзап Комітет”, як скорочено називався “Український Комітет Західного фронту”, на долю якого випала поважна роль в освідомленні національно-політичного характеру як старшин, так і козаків-українців означеного фронту, і який відіграв поважне значіння в самій українізації деяких військових частин сього фронту, зорганізувався зовсім не самітно і носив довгий час характер комітету самочинного, який склався явочним порядком.

Першим на всіх фронтах Російської армії Західний фронт скликав фронтовий з'їзд і після себе залишив Фронтний Комітет, на долю якого припали колосальні функції щодо розвитку і поглиблення революції в гущині самої армії. Подібні з'їзди відбулися й на других фронтах, де також були вибрані Фронтні Комітети. Се дало привід перебуваючим в м. Мінську, активним і свідомим українцям закласти й собі Комітет. Ініціаторами по організації свого Комітету був Симон Петлюра, урядовець Всеросійського Земства і прапорщик Запасної бригади, яка перебувала в той час в м. Мінську, Володимир Ковердинський. Але сей Комітет на початку свого народження не носив характеру чисто військового з політичними задачами. В сей комітет входили і цивільні громадяни й громадянки, які перебували в м. Мінську. Він обмежувався невеликою програмою і свою діяльність старався розвинути скорше в бік національно-культурницьких задач з чисто етнографічно-битовим характером – вистави, співи, гопаки, сині широкі шаровари, сиві шапки, стрічки, вишиті сорочки і т. п., що і демонструвалось час від часу в місцевому театрі. І необхідно признати, що біля сього Комітету чималий гурт зібрався українців.

Перші кроки Українського Комітету, який тільки-но згодом переіменувався в Комітет Фронту для мене не були відомі, бо я пізніше увійшов до нього. В сей початковий період я знаходився членом загально-військового Фронтного Комітету і був Головою Контрольно-Контактної Комісії при Командуючому Фронту. На початку робота у Фронтнім Комітеті видалась інтересною і

корисною, але загальний уклад самої праці мені вже на перших початках не подобався. Може тут значну роль відігравала традиція попередньої служби, яка ясно й точно обозначала права й обов'язки твоєї роботи. Сього ж ні в якому разі не можна було побачити в Комітеті. Колегіальність і широкий демократизм стояли в різкій суперечності з військовим укладом служби. Коли необхідно було розрішити наспівше питання, якомога швидше і провести його в життя неуклінно, то в Комітеті се не так легко давалося. Наспівше питання ставилося на порядок денний засідання Комітету і тут починались гострі дебати, які страшно довго затягувались, голови при рішенні розбивались, партійні фракції старались переперти свою точку зору і часто густо саме рішення приймало такий невиразний характер, що й невідомо було, а як же все ж таки зачеплене питання вирішено. Необхідно признати, що така безтолковщина тягнулась доволі довго і се об'яснюється самим звичайним образом – неумінням зорганізувати поділ праці, установити регламент прав й обов'язків. Може, хто знайшовся б сказати, що комітетчики мало працювали? Се була б неправда. Робота починалась дуже рано і кінчалась глибокою ніччю з невеликою перервою на обід. Але з бігом часу Комітет все ж таки зумів зорганізуватись і установити поділ праці, розбившись на відділи між якими установилась ієрархічна "лестниця" на чолі з Президією Комітету. Самим інтенсивним і дійсно працездатним відділом був Агітаційний відділ під зарядом Шері Д. Сей відділ зумів швидко розвинути широку діяльність по розсилці на фронт партійної літератури, різних освідомительних брошурок і т. п. Але єдиний докір можна кинути йому се той, що агітацію він вів в загальноросійським масштабі і не тільки не хотів прийти на допомогу національним організаціям, а навіть до національної проблеми ставився вороже. Взагалі вважаю потрібним підкреслити, що в сьому відношенні Комітет Західного фронту був цілком солідарен з вищим командним составом щодо національного питання. Обидва стояли на тих позиціях, що національний вопрос в армії приведе до розбиття її єдності і вона позбудеться боєздатности. Коли се було основою для командного составу в переконаних правдивости їх-

ніх міркувань, то для “комітетчиків” національне питання набирало більш гострої форми, бо вони в сьому вбачали не одне тільки ослаблення боездатности армії, а й обезсилення революційно-демократичних сил. З розвитком революції командний состав почав вже інакше оцінювати націоналізацію армії, і багато строевих начальників, бачили спасення армії від розкладу у переорганізації її по національному принципу, але се розв’язання національного питання під примусом самого факта дійсности, не був переконуючим для теоретиків російсько-соціалістичного і демократичного провідництва. Вони були глухі й сліпі. Я ще не один раз буду вертатися до цієї теми, щоб більш докладніше розвинути сю траурну дійсність. Отже як факт Фронтний Комітет ставився негативно до національної проблеми. Я один був безсилен щонебудь зробити в поліпшенні поглядів на сю проблему. Крім того, я був тільки один свідомим українцем. Мою позицію в Комітеті таки підривали землячки, які з погордою ставилися до національних завдань і трактували сі змагання мрійництвом, романтизмом українським і т. д. Вони були “злыми малоросами”. Все ж таки се не стояло на перешкоді тим живим буйним силам, які виривалися на світ, на сонце, прагнули до росту. Тільки сліпий з закам’янілим серцем не міг відчувати те, що твориться кругом. Пута впали, колодки розчинились і як той велетень, що так довго спав, нарешті, прокинувся і починає поволі рухати своїми зааніміланими плечами і коли вже він зарухав, то ніяка сила не зможе їх вже втримати, так і національне пробудження в масах, прагнення до самоозначення своєї індивідуальности ніяка сила не зможе припинити росту.

Перше знайомство моє з С. В. Петлюрою

Після з’їзду військового на Західному фронті, це був перший фронтний військовий з’їзд, на котрому з’їхалось представників 2.000 солдатів і офіцерів, причому пропорція була така: 4 солд[атів] і 1 офіцер. Виконавчий фронтний комітет із 55 душ, в число яких попав і я. З’їзд відбувався в Мінську, там, де містився й штаб Фронта. До фронтового комітету із українців мало попало, по походженню

хоть і були українці, але несвідомі, тому, що на з'їзді зовсім не піднімалось національного питання. Моя праця в Фронтовому комітеті виявлялась в тому, що я був членом Контрольно-контактної комісії при Головнокомандующому Гурко. На перших порах, поки не сконструювався комітет, національного питання неможливо було піднімати, бо напевне можна сказати, що віднесли би до нього досить вороже. Треба було трохи виждати і тоді починать справу. Щоб не бути самотнім, я почав шукати собі однодумців. Випадково зустрів в Мінську товариша по Семінарії Володимира Ковердинського, який мене поінформував, що тут в Мінську заклалась українська громада, куди він мене і запросив зайти. Записався її членом і почав туди навідуватись. Тут я познайомився вперше з Петлюрою. На другий раз мого приходу до громади, це було ввечері, я застав відбуваючеся засідання в одній кімнаті, а в другій хор готував співи для вистави. Засідання відбувалось в справі посилки делегата на військовий з'їзд до Києва, це був перший військовий український з'їзд і надання інструкцій делегату. Я довідався, що на з'їзд посилається С. В. Петлюра. Саме засідання було трохи комічне, бо властиво не було тут знаючого військове діло, який би контролював різні військові справи. На засіданні було декілька чиновників військового часу та земгусарів, до яких і належав Петлюра, одного прапорщика Ковердинського та солдат, більшість яких була із місцевих штабних обозних, лазаретних та інших тилкових команд. Давались лиш іншим різні інструкції, аби сформував нове Українське, але як його сформував, як вирішити сю справу, щоб ніхто не обвинувачував нас в розкладі та роз'єднанні армії, такої поради ніхто не міг дати. Прийшлося забрати голос і в коротких рисах налаштувати справу з організації українського війська. За основу організації поставлена була українізація, яка повинна була виглядати в такій формі. Вибираються на фронті ті дивізії, які по мирному часі розквартировані на Україні, і починається досилатись в них комплектування виключно із українських козаків та офіцерів. Таке поповнення зовсім не вносило дезорганізації. Крім того, до тих дивізій, які притягались до українізації на фронті,

відводився і тиловий запасний полк, який складався із українців, в цей запасний полк повинні були перевестися із других запасних полків всі українці. Такий еволюційний спосіб не руйнував ні в тилу, ні на фронті військової справи, задовольняв національне бажання і давав би позитивні наслідки для всього військового діла. Елемент український був трудним і крепким, він не розвалювався так, як розвалювався руський елемент; відокремлені в національний полк підтягали дисципліну в таких частях, перш всього із-за соревновання, друге показати свою відмінність і т. ін. Не буду зараз торкатись цього питання і всіх тих вигод, які безумовно з'явилися би. Скажу тільки про недовір'я великоросів до нас, нехтування національним питанням й нерозуміння взагалі революційного менту, причини, завдяки яким відносини загострилися до крайності і тим самим спричинилось до повного розпаду, розвалу і руйнації.

Крім українізації військових частин, я торкнувся і організації виконавчого органу цієї справи. Петлюра занотував висловлені мною точки і з ними поїхав на з'їзд. Через два тижні після його від'їзду я довідався, що Петлюра вибраний в члени Генерального Комітету⁶², а справа з організацією війська цілком прийнята так, як я висловлювався. Я й не думав, і не гадав, що мій проект українізації ляже в основу нашого військового діла. Через місяць був скликаний другий з'їзд, на який я був викликаний як фахівець С. В. Петлюрою. На з'їзді мене вибрали в число членів Генерального Комітету, з якого менту починається дуже цікава сторінка мого життя. Що торкається дуже інтересної сторінки життя Генерального Комітету і його праці[,] і тої величезної боротьби, яка випала на його долю, міркую торкнутись в другий раз. Цей період – ціла епоха революційної доби нашого національного політичного визволення.

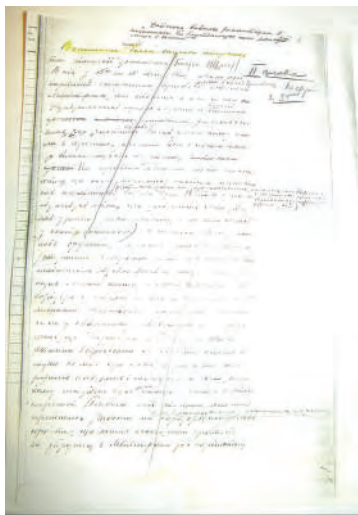
62 *Український генеральний військовий комітет (УГВК), як найвища військова установа України, був створений у травні 1917 р. на I Всеукраїнському Військовому з'їзді для координації українського військового руху, поширення українізації військових частин російської армії і флоту. Делегати УГВК ухвалили, що цей орган підпорядковується виключно Українській Центральній Раді й не визнає над собою влади російського Тимчасового уряду та загальноросійського військового командування. Діяв протягом травня–листопада 1917 р. – П.Г.-Н.*

Короткі wspomini боротьби з московськими більшовиками за національне відродження

25 жовтня [19]17 року біля двох годин дня в Військовому міністерстві в Петрограді мене повідомили, що почалось большевицьке повстання, – захоплено без всякого опору телеграф, банки й інші важні пункти, і що взагалі переворот проходить безкровно, бо майже весь гарнізон перейшов на сторону большевиків. Перед цим біля години дня я був в Генеральному штабі, ходив до Полковника Генерального Штабу Гільбіха, завідуючого мобілізаційним відділом по справах формування української дивізії із українців Петроградського гарнізона, але ніякого толку не добився. Вже цілий місяць тут я оббиваю пороги не тільки в сій справі, а взагалі по справах організації української армії, ні на крок не посунулася справа вперед, перерішують, а то й просто починаються наново розмови вияснення, на що потрібна українцям українська армія. Одержавши стереотипну відповідь, я направився до Військового міністерства і з великого довжелезного коридору Генерального Штабу моїм очам відкрилась незабутня історична картина. На пляцу перед Зимнім дворцем відбувався парад жіночого батальйону Бочкарової; парад приймав Керенський. Цей батальйон складався не більше як із 300–400 жінок, обучених муштрі і обмундированих по військовому і уявляв собою всю військову силу, на яку опирався Тимчасовий Уряд. Всі вікна обліпило офіцерство Генерального й Головного штабу – більш яких 6.000 чоловік і реготалось над співами парадуючи жінок. Цієї хвили, здається, я ніколи не забуду! Вони регочуться! Не знають, не почувають того, що в найближчих днях в смертельнім Ужасі будуть ховатись, тікати, спасаючи своє життя! Вони регочуться над своїм позором! Ці думки я висловив знайомому офіцерові, якого зустрів на вікні, але він махнув рукою, сказавши – не все рівно, що буде, то буде... Надзвичайно жалюгідну картину представлялось.

Вспомини часів большевицького панування та німецької допомоги. Початок 1918 року

В ніч з 15-го на 16-те січня [1918 р.], біля години ночі, вартовий старшина прибіг до мене в [київський] отель “Ермітаж” Військового Міністерства, яке містилось в той час на Фундуклеєвській вулиці в будинкові Колегії Галагана, розбудив і доклав, що “частина козаків Сагайдачного полку пішла в арсенал, захопила його і подала гасло до большевицького повстання”. На окраїнах теж небезпечно – звідти сподіваються, що скоро почнеться наступ большевицьких повстанців. (“От

так маєш, те, чого сподівались – почалось, чого боялись і старались всіма силами відвести, нарешті прорвалось”. Що то буде?!) Треба було негайно прийняти відповідні міри, та довідатись в чім річ, які зроблені розпорядження і як діло обстоїть з контр виступом. Я швидко одягся, заспокоїв дружину, розбудив брата і Малика (старшина – завідуючий загальною канцелярією політичного відділу Міністерства), яким наказав негайно йти до Міністерства. На коридорі в отелю почалась біганина, тут мешкала більшість займаючих значні посади у військовому Міністерстві. Довідавшись, що Начальник Генерального Штабу Отаман Бобровський ще спокійно спить і гадки не має про події, я розбудив його, повідомив і сказав, що ж, коли йому потрібно буде мене найти – знайде в Міністерстві. Також всіх старшин, яких мені прийшлося здибати на коридорі і які звертались до мене з запитанням, що робити, попереджав, що ліпше всього вони зроблять, як зберуться в Міністерстві, де і вирішиться план роботи служащих Міністерства.

Коли я прийшов до Міністерства, то тут забачив надзвичайну картину. Всі майже писарі були в зборі, безтолково бігали, галасували,

хто суєтився, снували по всіх кімнатах Міністерства. Розбирали зброю. Зброї було досить, – я як передбачав, що вона потрібна буде і загодя наказав, щоб заготовили її. Крім гвинтівок, були кулемети, набой та різних сортів ручних гранат. Писарі не були організовані в строевому відношенні і позаяк вони не розбивались на чоти та рої, то приходилось із цього хаосу утворити хоть щось небудь подібне до строєної одиниці і тут на дворі приступив до сформування сотні. Наказав хто має зброю виходити на подвір'я і строїтись, розбив на чоти, рої і тут же на дворі прийшлося обучати стрільбі, бо багато із писарів не вміли керувати і володіти японськими рушницями. Скінчивши показ, як стріляти та заряджати вінтовки, нашвидку сформовану сотню розбив на три зміни і одна зміна вийшла патрулювати в районі Фундуклеєвської – Бібіковський бульвар, Володимирська і Хрещатик. Вислав 2 розвідочні партії по різних напрямкам на Печерськ до Арсеналу з метою розвідати, як там діло обстоїть, а також, декілька партій в бік Товарного вокзалу – та Поділ, як місця небезпечні. Коли я увійшов в Кабінет, то тут вже було декілька старшин Військового Міністерства. По телефону я став викликати Шинкаря – командуючого округом, але добитись якого-небудь толку не міг – мабуть, нікого не було біля телефону і прийшлося очікувати відомості від висланої розвідки, щоб по ним орієнтуватись в обстановці. Покликав вартового старшину і віддав розпорядження, щоби негайно він вислав для збільшення команди охорони на телеграфну станцію (по Володимирській вулиці) та Управління Південно-Західних залізниць, бо я не був переконаний в певності команд охорони цих кожних пунктів. Таким чином натуральним шляхом у мене зразу утворився досить великий район під доглядом і охороною.

Відсутність старшин вищого рангу викликало бурю незадоволення серед писарів[,] охорони[,] команди та урядовців. Почали глузувати над ними, кепкувати, а то й просто вигукувати, що нам не потрібні такі старшини, котрі в небезпеку кидають свою справу і не стають з рушницею в руках для захисту від ворога. “Жалування українськими грішми та ще й побільше охочі приймати, а як стати на оборону тої ж України, то тікають – ганьба

– геть таких зрадників”. Прийшлось заспокоювати, знаходить різні викрути, посилаючись на те, що зараз ніч і не всім відомо про події. Але правду я повинен констатувати, що і тут офіцерство в більшості залишилось “офіцерством”. Начальник Генерального Штабу Отаман Боровський прийшов тільки біля 12 год. дня, а де був до сього часу невідомо – не міг же він з 1 год. ночі до 12 год. дня натягати свої штани. Підполковник Генерального Штабу Акінтєвський хоча й прийшов в Міністерство, але повертївся-повертївся, взяв рушницю в руки, подивився на неї, а потім десь зник. Не буду зараз перелічувати по прізвищам всіх старшин, бо багато часу та паперу витрачу. Вислав також патруль на квартиру до М. Порша⁶³, який був тоді Військовим Міністром, з докладом про події. Через годину вислані розвідочні партії почали повертатись і докладувати про події. Виявилось, що повстання поки що неорганізовано почалось – що тільки починається і захоплення Арсенала – це перший початковий стріл, це маньовренний хід і гасло до повстання. Як на Подолі, так і в інших місцях спокійно і не помітно ніякого зворушення. Я міркую, що як би було зібрати негайно тверді і рішучі військові сили та зразу без всяких балачок та переговорів, повести наступ на арсенал і якою б дорогою ціною не обійшлося би, а взяти його, з повстанцями розправитись, як з зрадниками, то в самому корні повстання було б підрублено і значно менше нервів коштувало б. І хто його знає, як би тоді розвернулись би події. Тільки твердість, рішучість та швидкість в подавленні цього зародишу повстання, цієї пожежі, яка кинула українські демократичні керуючі кола в безодню нових іспитів та страждання, привело б до бажаного кінця. Проява м’якості, слабості волі та нерішучість з нашої сторони піддавала енергії та певності ворожій стороні. Але... От оце “але” завше воно на дорозі стоїть, завше мішає, перешкоджає, плутає все і доводить іноді до катастрофи. Але цієї рішучості та твердості не було проявлено! Дуже багато часу витратилось на розвідку, на те, чи не можна полагодити справу

63 Дивіться: *Гай-Нижник П. Микола Порш – державний і громадсько-політичний діяч, посол Української Народної Республіки в Німеччині // Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості. – К., 2016. – С.125–146.*

мирним шляхом. Нерішучість чинності упевняла тільки постанців в безсиллі існуючої влади і навпаки підбадьорювала їх, упевняла в потужності самих повстанців. На мій погляд, в цьому полягала основна причина нашого неуспіху. Командуючий Київським округом Шинкар не проявив зразу рішучості, бо він сам стояв на роздоріжжі, він сам схилявся в сторону большевиків, а тому ж і не дивно, що не було у нього завзяття. Він належав до групи лівих, які в той час йшли на згоду з большевиками, і в основу соціальних і політичних реформ клав той же комунізм. Вже тоді починався розкол серед Українських партій с-д і с-р.

Штаб Київського округу не був як слід підготовлений, бо він тільки організувався, у нього не було ще внутрішнього організаційного життя, що до розподілення завдань та обов'язків і також невідповідність в керівних органах. Мимоволі заставляє торкнутися цього питання, та вияснити, чого це апарат Управління Військової округи знаходився в такому дезорганізаційному стані, які були причини, що заставили зруйнувати готовий пристосований апарат, щоб в скрутний мент залишитися без керуючого центра? Правда, я повинен зауважити, що в день большевицького повстання Окружний апарат був вже зорганізований, але ще не встиг він організуватися внутрішню, себто він ще не жив своїм життям. Без аналізу всіх причин та обставин, довівши до такого стану, без пояснень, не буде зрозумілою та ясною грянувши катастрофа. Необхідно відкрити ширму внутрішнього життя самих керівничих вищих органів та діяльності тих осіб, які впливали на внутрішню життя і розвиток напрямку політики. Для повноти всієї обстановки вважаю необхідним почати ще і за часів Петлюриади. В цілому торкатись Петлюріанських часів я не буду і зараз не можу. Вони настільки цікаві і інтересні, що займуть цілу історію в дослідванні, тому зараз мене цікавлять тільки ті конкретні розпорядження та впливи, які мають значення в досліджуванні поставленої мною мети.

Початок

Історичний хід подій в змінах Міністрів Військових був такий. Уважаємий Симон Васильович [Петлюра] з першого Всеукраїнського військового з'їзду, як був вибраний в Генеральний Комітет, де став Головою Комітету, то по всьому ходу розвитку українського національного руху, він стояв на чолі Військової організації і був Першим Генеральним Секретарем по Військових справах. Скільки не було міністерських криз, Симон Васильович весь час залишався на чолі Військового Секретаріату і тільки після упертої агітації проти його, в чому немало праці приклав М. Порш, Петлюра пішов в одставку, а його місце зайняв М. Порш⁶⁴. Не можу проминути того, щоб не сказати, що перед виходом Петлюри портфель ЦК С-Р. предложив взяти мені. Тоді я був товаришем Генерального Секретаря по військовим справам, але я відмовився. Я був страшенним ворогом зміни Військового Секретаріату і старався вплинути на товаришів по партії, щоб сього не робили, бо така зміна безслідно не зможе пройти. Мої побоювання не зробили ніякої уваги. Причини, через що я відмовився, полягали в тому, що біля портфелів йшла величезна гра, інтриги розвивались, сварки і т. п., що тільки мішало взяти твердий курс правління в напрямку роботи Військового Секретарства. Кожен майже із діячів počував себе Наполеоном, počував себе героєм призвати, спасти отчизну і дати їй лад та порядок. Багато із них міркували в душі, що тільки він один покликаний і призван історією до святого діла – відродити батьківщину. В цьому виявилось інтелігентське кружкове виховання і вплив російської культури. Чисті душею, з великими святими ідеалами, переповненим серцем робити і принести людству тільки добро, любов та правду, але прості... техніки в праці – адміністративного хисту і марудної мілкої щоденної роботи, для них вона була незрозумілою. Зокрема діла військового вони не знали; не знали з чого і як приступити до організації

64 *Примітка О. Жуковського*: 9-го січня 1918 р. після 4-го Універсалу Генеральні Секретарства перейменовані в Народні Міністерства, тоді Військовим Міністром був М. Порш, а тому я буду вживати Генеральний Секретаріат при всіх випадках, де фігурує С. В. Петлюра, а Військове Міністерство – де М. Порш.

Військового Міністерства; як себе поставити і як вимагати від других в праці організаторські здібності і спеціально-технічні знання. Правда, не всі то з чистими намірами оточили Військові Міністерства, щоб щиро працювати. Не треба забувати, що це був період перегонів в розрішенню соціально-політично-економічних питань порівнюючи з Совдепією. А такі обставини в свою чергу, висували на підмостки політичного життя політиків-демагогів, різних авантюристів, які устроювали свої особисті інтереси і хтіли взяти від життя, від других людей, що тільки можна взяти, але накласти високих обов'язків на себе, ні – це заборонялось, це не полягало в їх натурі. Такі обставини не могли сприяюче впливати на будівництво армії, на будівництво тих підвалин, на яких повинна була сформуватися наша армія, як сила оборони захисту, так Держави як і революційних здобутків. Устав дисциплінарний поніс в собі такий безглуздий демократичний дух, що не знаю, чи буде коли існувати взагалі в світі армія на тих підвалинах. Жваву діяльність в цьому приймала Всеукраїнська солдатська Рада, яка багато прикладала рук та помагала Військовому Міністерству, але й багато псувала в організаційній роботі. З тою аксіомою багато політичних керівників не хтіло погодитися, що кожне діло, кожна спеціальність, фах може удосконалюватися, розвиватись тільки при тих обставинах, які спеціально для сього потрібні і без яких воно загине. Адже не можна хворого лікувати ліками не тої хворості, на яку він заслаб. Не можна по рецепту лікаря будувати міст, а по розчетам інженера готувати ліки для хворого. Але в часи надзвичайних державних зворушень, коли життя виходить із берегів і починають бушувати народні стихії, то чого тільки тоді не буває. Я не міг при таких обставинах стати Військовим міністром бо викликав би проти себе своїх товаришів по партії, та інших партій, діячів велике незадоволення, обвинувачували б в реакційності, буржуазності і т. п., що внесло б тільки більший заколот в справу. Правда, може в цьому полягає моя помилка, позаяк я зараз бачу свою помилку в тому, що коли я став би В[ійськовим] М[іністром], нерішучу вів боротьбу з анархічним елементом, що й дало карні підвалини для утворення гетьманського перевороту. Але про це

ще буде річ впереді, коли я перейду до аналізу обставин перед переворотом⁶⁵. Як я вже зазначав, на місце Симона Васильовича⁶⁶ вступив до виконання обов'язків Микола Порш – по політичним поглядам належав до Укр. с.-д. Партії. Що ж торкається до його моральних здібностей, то завше він на мене робив вражіння людини, якій довірятись не слід. М. Порш чудовий промовець, вмільний аналізатор, людина хитра і розумна. Коли він говорив, то промова його складалась з правильно построєних, наче книжних, речень. Володіє волею та рішучістю, але дуже скритна і недовірлива натура, самоулюблен і багато покладає надії на власні сили, досвід та уміння розпізнавати людей. Сам визнає, що він не із останніх промовців, а тому на других промовців дивиться з пташиного польоту. Повна відсутність організаційного хисту, сказав би, що в нього дезорганізаційний хист. Перекоаний в тому, що він все знає і що від його спостережень нічого не скриється, до фахівців не любить часто-густо звертатись, скрізь хтів все сам зробити і все сам вирішити, завдяки чому в Міністерстві ввів безглуздий централізм. Розподілення в роботі між Головними Начальниками Управлінь не було. Військове діло для нього було “темна вода во аблецах”, а щоб не втратити авторитета в очах підлеглих йому Головних Начальників Управлінь (“цих старих туподумців”), він приймав доклади, але без обґрунтованих мотивувань. Він схвачував основну думку, висловлену фахівцем, а далі сам вже її розвивав і врешті получалась каша.

Затверджений Центральною Радою на посаді В[ійськового] М[іністра], Микола Порш фактично Міністерства не приймав, докладів від Головних Начальників Управлінь про роботу, діяльність та організованість підлеглих їм Управлінь, він не приймав, а тому про внутрішню організацію, правдивіше буде повну дезорганізацію, про дійсний стан речей йому нічого не було

65 Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським // *Український історичний журнал*. – 2011. – № 4. – С. 132–164; *Гай-Нижник П. П.* УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). – К.: «ЩеК», 2010. – 304 с.

66 Тут і далі *О. Жуковський* помилково називає *Симона Васильовича Петлюру* “*Семен Васильович*”, що й було виправлено упорядником – *П.Г.-Н.*

відомо. Таке відношення до діла заплутувало та ускладнювало ще більш роботу Міністерського апарату. Міністерство як раз в той час було в періоді формування. Штатів не було, інструкції положень теж, начальники відділів не знали своїх завдань, не знали кола своєї роботи, не знали своїх прямих обов'язків, а саме головне, не було загального плану роботи – як буде організовуватись нова армія, на яких принципах і цього не знали не тільки служачі Міністерства, а навіть сам Міністр. Вся робота проводилась в тому, що з самого ранку до вечіра приймались різні делегації, які звертались з такими проханнями, що тільки відбирали час, до того були хитрі, та безглузді, що приходилось тільки розводити руками та дивуватись, хто б це власне так над ним поглузував, що порадив сюди звернутись за совітом. Але з другого боку не приймай такого добродія, буде лихо, – піде звонити, що за порядки, мені по негайним справам треба було до самого Міністра, а тут не пускають. Але це ще нічого, а не дай Боже, коли такого добродія не пустили значкові, і він від випадкових відвідувачів почує російську мову, тут для нього не цікаво, чи то служачі Міністерства, чи ні, – зараз кричить і в Центральні Раді між фракціями, або робить заяву партійним членам про те, що кацапи вже оточили Міністерство, гонять українців, не пускають до міністра, рятуйте, хто в Бога вірує, Україна гине! О, хто не був в шкурі Міністра і не куштував цих принад, тому все це незрозуміло! А в цей час у вітальні по цілим годинам вичікували з біжучими докладами різні начальники відділів по цілим годинам. Робота по відділах стояла, всі нервувались, хвилювались в очікуванні, що збільшувало руйництво не налагодженого формующогося організма, убивало настрої, енергію у працівників і вони губили віру в саме діло.

Безнадійність опанувала майже всіма. Про дійсний стан речей В[ійськового] Міністерства я зробив повний подробний доклад, ще в перший вечір у себе в кімнаті, коли М. Порш був затверджен на посаді Центр. Радою. Особливу увагу його звертав на те, що Міністерство не організоване, на відсутність плану роботи, деякі помилки попереднього керівника; були доложені мої міркування, як налагодити апарат, як поліпшити стан речей і

надалі уникнути від руйництва в роботі. Але мій доклад М. Порш уважно послухав і тільки. Діло Управління, в Міністерстві я вже зазначав вище, ще гірше занепало, як то було при Петлюрі, бо всі ходили кругом, хтіли працювати, але не знали куди і як прикладати свою енергію і як віддати ділу свої знання та силу. Порш розкидався, він хтів все знати скрізь побувати і скрізь керувати, а тому совав носа зовсім не в своє діло. Він вмішувався та вплутувався в керівництво Командуючого Округою. Тоді був Командуючим Округою Шинкар. В цей час вже большевики вели боротьбу з нами, але то було ще далеко від Києва – майже в прикордонній полосі з півночі і на Харківщині. Для боротьби з большевиками тоді була проведена дуже сложна організація керуючого апарата. Що немаловажну роль відіграло в розгромі наших сил, а кволість та м'якість відповідальної керовничої влади, що то удобно – то не удобно, по відношенню до своїх відповідальних служачих, непотрібний сентименталізм остаточно допомогло цій дезорганізації. Твердість, рішучість і навіть жорстокість так над особами керуючої влади і над тими, хто повинен виконувати розпорядження, повинні проявляться во всій мірі. Особливо в ті хвили, коли маса розбурхана та здеморалізована, коли життя вийшло із берегів і бушують народні стихійні страсті. Тільки рішучий окрик і висунутий план роботи завтрашнього дня може спинити цю бурю і дасть можливість приступити до більш-менш спокійного будівництва. Безумовно цей рецепт не во всякій пригоді повинно мати на увазі, бувають такі хвили, такі моменти в психіці натовпу, що вище сказані методи можуть погубити всю справу, для того необхідно мати внутрішнє чуття, котре змогло бухопити нюанси тих незримих обставин зміни волі і настрою маси і відповідно цьому так чи інакше вже реагувати. Здібність користуватись різними методами на масу, упливати і володіти її волею, її настроєм і силою, відповідне місце відводиться в тому, щоб рахуватись визначним вожаком або керівником.

Конкретно ця м'якість і нерішучість перш всього проявлена була до явних авантюристів в рядах яких досить видатне і почесне місце відведено було Полковнику Капкану. Начальником Штабу у

нього був Полковник Ген. Штабу Сальський, нині Гол. Начальник Військов.-Шкільного Управління. З Полковником Сальським я познайомився в Кам'янці у Губкоменданта Полковника Гончарова на масляниці в [19]19 р., коли в розмові про минувши Сальський дав досить повну характеристику Полковнику Капкану. Зараз wspomинати всієї розмови не маю на увазі, але щодо характеристики Полковника Капкана, то мушу зазначити, що зводилось до слідуєчого, що Капкан великий мерзавець, авантюрист і людина, яка нечесна взагалі на руку. Як військовий спеціаліст нікуди не годиться, замість того щоб вести боротьбу з большевиками, готовив який переворот. В цьому йому допомагав Макаренко, нинішній член Директорії та Залізнодорожний комітет. І що дивним, було, що всі його знали як облупленого, всі об ньому відзивались досить неприємно, знали, що він здатен на всякий авантюристичний крок, а [в] місті з тим цяцькались з ним, доручали важні справи і не було рішучості посадити його на належне місце. Поводились так, начебто боялись його. У Полковника Капкана помішник був хитрий, розумний і пристосовуючийся до всяких обставин старшина Хілобоченко, з ним-то і робились всякі темні дільця. Перед призначенням на посаду Начальника Київської округи Шинкаря, командуючим був Підполковник Павленко, людина безвольна, не адміністратор і підпадаюча під вплив більш рішучої і нахабної людини. В цей час Підполковник Капкан був тільки Командіром Богданівського полку. Гарнізон міста Києва був дуже не певний; входили в нього різні дружини, та запасний Український полк і розподілковий пункт з тисячами дезертирами і всяким злочинним елементом. Більш твердою частиною на котру міг покластись Уряд і являється поки що Богданівський полк. Приймаючи все це на увагу, Полковник Капкан, як людина авантюристична і не думав скористувати цей мент. Але щоб себе і свої тайні наміри здійснити, а вони у нього не далеко сягали, тільки до гетьмана, почав біля себе гуртувати сили, прикриваючись між іншим дуже щирою ідеєю – вигнати, та обдурити місцевий неукраїнський вороже настроєний до нас гарнізон. Для виконання цієї мети необхідно було скласти сили і звести їх до одної бойової одиниці. Підходящим матеріалом

для цього з'явився Георгієвський курінь, який прийшов в Київ із Могилева, його почали розвертати в полк; запасний український полк, яким командував досить підозріла особа капітан Пелешук, і нарешті лідер соціалістів самостійник Мацюк. Це той Мацюк, який замішаний в Оскіловські авантюри [19]19 р. в травні місяці й який з грішми втік з Оскілком та Отаманом Агапієвим втікли до поляків. Почав гуртувати банду розподількового пункту, після чого з вимогою їх теж розвернути в полк під назвою Наливайківський. Всі ці частини розвертались та організовувались без всякого відома Військового Секретаріату Петлюри, а з ініціативи Капкана під покровительством Павленка. Спочатку Петлюра не зрозумів, що за причини диваються такому швидкому зросту полків. Правда тоді обставини вимагали (утворювати) збільшувати військові сили по гарнізонах, позаяк передбачалась стихійна демобілізація фронту, а тому й потрібні були сили, щоб зупинити ту стихійну силу, ту сарану, яка готова була все знищити, потрощити на своєму шляху. В Міністерстві і не допускали тої думки, щоб хто небудь із українських діячів міг пуститись на якісь авантюри в такий скрутний час, коли ми з Росією напередодні перерви всякі відносини і розгортається озброєний конфлікт. Не можна було допустити, що свої заносили в спину свого брата ніж. Нарешті скоро виявилось під впливом Капканівським Павленко приїхав з докладом до Петлюри і ультимативно потребував призначити в новосформовану дивізію Начальником її Полковника Капкана. Такою вимогою наносилась образа Генеральному Секретарю, виявлялась зневага вищому керуючому державним апаратом. Безумовно, в призначенні було відказано, але тут розігралась ціла історія...

Серед походів велась агітація старшинами, особливо старалися ті старшини, які вешталися з Капканом по різних "Шато", "Аполлам" з повіями, горілкою, гулянкою, та співали "Гетьмане, гетьмане". Капкан завоював в оточуючій сворі цих старшин вигідне місце, які почали скрізь вигукувати, що Начальник дивізії буде у нас Капкан. Ми його вибрали і ніхто не має права не визнати і не затвердити його на посаді! В противному разі ми знаємо, що будемо робити! Щоб не загострювати відносин, щоб

ніхто не тикав пальцями на нас, щоб не свідчило нашим ворогам про внутрішню нашу дезорганізацію, Симон Васильович з болью в серці затвердив його на цій посаді. Але тут я рішуче виступив проти Командуючого Округом Павленка, який допустив розігратись подібному інцидентові. Я вимагав, аби Павленко був негайно усунутий з посади, позаяк надалі можна з певністю сказати, що подібні інциденти будуть часто. Треба було призначити на посаді Командуючого Округом таку людину, яка б з одної сторони не здатна була б до різних авантур і взяла б Капкана під догляд, не дала б йому розвернутись. Мій рішучий протест поки не здійснився. Але в скорому часі Капкан показав знову свою роботу, в чому головна вина падає на відповідальність Павленка. Щоб завоювати серед українців популярність, і показати свій хист, знання військового діла, твердість та рішучість волі як начальника в боротьбі з російськими розбещеними військовими частинами і, головне, афішувати себе як патріота, задумав обеззброїти за Дніпром батареї важких гармат, а в Києві деякі неспокійні і большевицьки настроєні військові частини. Проти такого наміру нічого не можна висловити, крім подяки. Але необхідно провести це діло так, щоб дійсно вийшов толк. Помню на совіщанні по цьому питанню в Військовому Міністерстві, коли я запитав Капкана, а чи розроблено план детально, чи не зруйнується військове майно, він доложив мені, що у нього все розмірковано. Про план свого поки що він не може повідомити, бо це небезпечно для самого діла. При проведенні в життя Капканівського плану вийшла повна авантюризм. Обеззброєння вдалось, але маса артилерії за відсутністю охорони поспувала населення та ріжний в той час бродячий елемент, загинули тисячі коней теж без догляду, не було кому давати їжі, розікрали хомути, шлеї і все те, що так чи інакше могло знадобитися в господарстві. Потянулась ціла низка різних делегацій з проханням, щоб прийняти міри хоч які небудь, бо все майно гине, пропадає, грабується і ніхто за таким коштовним добром не доглядає. Ці важкі гармати належали

Т.А.О.Н.⁶⁷ Начальник цього корпусу був Генерал-лейтенант Шейдеман. Він дуже обережно ставився до свого майна. Правда, Т.А.О.Н. складався з важких гармат, ці гармати привезені були із Фр[анції], Англ[ії]. й Америки великого калібру і він був одним на всю Російську армію. Призначався для наступу проти Австрії. Я викладав всі сили, щоб Т.А.О.Н. цілком попав в наші руки і це мені удалося. Після обеззброєння було соромно дивитися в очі, що такий дорогоцінний скарб так зіпсували. В Центральній Раді заговорили вже про те, що Військовий Секретаріат не приймає ніяких активних мір, проявляє неорганізованість, бездіяльність, коні сотнями дохнуть. Цей випадок «обеззброєння» переповнив моє терпіння і я ультимативно став вимагати у Симона Васильовича увільнення Павленка, як не здатного Начальника, який допустив таке злочинство, і підкріплюючи свою заяву, подав рапорта в отставку. В Одставку подав одночасно зо мною і Симон Васильович бо, як потім виявилось, що не так то легко було зсунути з посади Павленка, за нього тримав руку Винниченко. Які мотиви були у Винниченка, для мене не зрозуміло. Нарешті діло дійшло до конфлікту і ми тут взяли верх. Павленко був усунутий, а на його місце призначений Шинкар. Після першого конфлікту з Павленком із-за призначення на посаду Начальника дивізії Полковника Капкана і коли одставка Павленка не здійснилась, то Симон Васильович, передбачаючи можливість подібних, а може й більш авантюрних і крутих рішень паралізувати іншими засобами: розділити і обмежити права Командуючого Округу. Така думка мала підстави не тільки в тому, щоб уникнути ніякої небезпеки тут в центрі, а й в тих обставинах, які склались під впливом «поглиблення революції» в бувшій Росії. На фронті виростала з кожним днем

67 Т.А.О.Н. – важка артилерія особливого призначення (тут російськомовна аббревіатура – “тяжёлая артиллерия особого назначения”). ТАОН – російська артилерія для стрільби на великі відстані та ефективного влучення прихованих цілей. У 1917 р. формально була зведена в артилерійський корпус. У роки Першої світової війни виконувала функції військового резерву: армійського або фронтового. На початку 1917р. складався з шести важких артилерійських бригад, розподілених по фронтах. На Південно-Західному фронті, що пролягав теренами України, були розподілені: 200-та, 202-га, 204-та та 205-та важкі артилерійські бригади із 222 артилерійськими знаряддями – П.Г.-Н.

все більш і більш погроза. Як авангард большевицької активної армії був другий гвардійський корпус під командою большевички Мадам Бош, розташований біля Козатина. Цей корпус весь час робив зусилля вирушити на Київ. Скільки вини полягало в цьому злочинстві Верховній Ставці. Неоднораз ми вимагали від Ставки, аби вона пересунула цей гвардійський корпус на північ, а замість його перекинули наш Український корпус. Ставка змагалась і не йшла нам назустріч. Другий гвардійський корпус надовго залишиться в пам'яті населення Літінського і Літичівського повітів Подільської губернії за часи свого перевodu в район Козятини в тилу південно-західного фронту наче реставрація мандрівних середньовічних дикунських орд.

На Румунському фронті теж було небезпечно, з боку 8 армії суміжної з 7 большевицькою. Взагалі повинен зазначити, що вся правобережна Україна була під гнітом стихійного руйництва розвалившогося фронту, який з хвилини на хвилину міг прорватися і знищити, зжерти, зім'яти вщент, зруйнувати не тільки села, міста, культурні здобутки, життя людське, а все, що тільки стояло на його шляху. Мало залишилось документів для досліджувача в майбутньому, як і хто провів цю стихійну демобілізацію, направляв її в русло, не дав утворити руйництва. Миж тим треба зауважити, що загодя розробленого плану демобілізації не було. Такого плану не було ні в Штабі Румфронту, ні в Штабі Південно-Західного. Великі міста і не помітили тих сотень-тисяч народу-солдат, які тягли з фронту. Треба дивуватись, як видержали залізниці цей рух; особливо прийшлося працювати напрямком на Черкаси, Сарни-Лунінець і Козятин, Мозир. Не буду даже на цьому зупинятися. Правобережна Україна уявляла собою бочку з порохом, яка може кожную хвилю взірватися і зруйнувати все вщент. Тільки окремий для того, спеціально призначений відповідальний начальник повинен був стежити за цією хвилею і зупинити її, направивши її в той бік, куди це потрібно було. Він повинен, примітивно кажучи, зробити заслону на шляхах до Києва, стати півколом від одного боку Дніпра до другого праворуч і ліворуч Києва. Що ж торкається лівобережної України, то вона вже клекотіла і бурлила. Тут вже

розвертались бої з большевицькими військами, які наступали на нас по двом шляхам: в напрямку на Бахмач і другий на Харків – Донецький басейн. Ті військові частини, які робили опір большевицьким військам, необхідно було в свою чергу об'єднати для більш правильної координації і діяльності. Покладати на Командуючого Округом всю справу оборони, це означало нічого не зробити, бо не міг же Командуючий Округом одночасно вести дві справи – бути адміністратором командуючим Округом, і в той же час Командуючим армією. От же самі обставини вимагали владу Командуючого Округом обмежити, поділити, призначивши Командуючих арміями проти большевиків Правобережної і Лівобережної України. Приймаючи всі ці обставини на увагу, Петлюра віддав наказа, в якому влада Командуючого округом зовсім зменшувалась до ролі тільки адміністративної, керівництва над військами, які вели боротьбу з большевиками і взагалі з анархією та безладдям, що стали все більш і більш поширюватись на селах і захоплювати все більш і більш райони України, скасовувалась. Командуючим військами на правобережній Україні призначений був Командир Корпуса 34го отаман Скоропадський, нинішній гетьман, а на Лівобережній в напрямку тільки Бахмач і Полтава – Капкан. Що ж торкається до Києва і його околиць, то тут влада по обороні належала одному із Начальників дивізій, розташованих у місті Києві.

В загальних рисах я зараз торкнусь того, що було на фронті. В своїх записках я не один раз буду торкатись сього болючого питання. Не будь того розвалу, того руйництва – зовсім по іншому руслу протікали б не тільки наша революція, а й Російська, і не прийшлося би того пережити, що ми вже пережили. Невідомо, скільки ще маємо пережити і де нарешті зупинимось?!

Фронт в цей час зовсім розруйнувався. Дисципліновані частини майже рідко де були. Грубо і досить поверхово придивляючись до цілої маси солдат, її можна було розділити на 4 групи. Одна, сама більша частина, належить до партії, "йти додому, кидати окопи", і підтримувала більшовиків. Позаяк большевики висунули гасло: кінець війні – пора розходитись по домах і

організовувати совдепи. Большевики – їх небагато було, але своїми демагогічними прийомами в більшості тероризували масу. Українські часті більш крепкі до своєї внутрішньої організації, таких не дуже багато було. Ці часті теж своєю рішучістю протиставляли досить міцну силу більшовикам. І нарешті зовсім невелика група есерівських куренів, ударників і елементу благородбає ляхно, що не можна кидати фронту. От самою впливовою була партія “тікай з фронту і йди житись в тил” і такі... Свавільно демобілізовані “товариші” цилими бандами, як сарана, почала йти в тил, руйнуючи добробут і державний, і громадянський. Свавільство, грабіжництво, убивства широкою хвилею заповнили все. Нависли чорні хмари, наче якась дикуньська орда справляє бенкет і свій веселий кривавий танок, повела назад. Люди деморалізувались остаточно, настала моральна розпука, почали инакше думати, святі обов’язки громадянина перед державою і суспільством затоптувались і запанувала мораль і логіка чорного, темного натовпу. Держава являла собою кодло взбунтованих рабів, які не гидували ніякими знаряддями та засобами для задоволення свого звірячого “я”. Оце було страшне.

Позаяк, а Російському большевизму трудно найти і установити демаркаційну лінію між ідейним большевизмом і грабіжництвом, убивствами, насильством, руйнуванням всього найціннішого, найдорожчого для культури, для добробуту народного, то поводити большевицькі скористували цією звірячою солдатською стихією, цим буйством, і старались направити проти того центру, який стояв на сторожі не тільки народного права, а й саме головне, порядку і організованості. Большевикам по природі і по їх внутрішній ідеології такий центр правопорядку уявлявся, як центр контрреволюції. Вони не мислили того, що тільки порядок, спокій, розсудливість й організованість є залога для забезпечення здобутків революції. Їм уявлялась революція і забезпечення її здобутків тільки шляхом бунтарським – руйницьким знищенням всього того, що наминало про існування буржуазії. Таким центром, такою світлою точкою являлась Центральна Рада, будинок молоді волі розкріпачення народу. Центральна Рада

стала на ґрунті правопопядку, а тому для большевиків була “буржуазна”. Проти такого буржуазного центру большевики повели рішучу боротьбу і вперше постаралися натравити фронтову орду, розбурхану, розбещених “товаришів”.

В розпорядженні Правобережного Командуючого Отамана Скоропадського находився, як я вже зазначав, 34 корпус. Але не в повному складі. Частина цього корпусу була на Лівобережній Україні в районі Дарниці та Броварів. Крім цього корпусу, невеличкі частини якого були розкидані по вузлових станціях, а головні частини стояли проти Коростеня – другого Гвардійського корпусу, входили ще й інші частини, згруповані біля Житомира та Бердичева (ставка Південно-Західного фронту). Козачі частини і 9 Кавалерійська дивізія в близькому тилу фронту. Таким чином з цього боку щось було подібне до організованої сили, яка змогла б протриматись і зробити опір. Зато як Київ, так і Лівобережна Україна була цілковито дезорганізовані. На лівобережжі в розпорядженні Командуючого Капкана була його дивізія, крім того по губерніальним містам як-то Чернігів, Харків, Полтава, Черкаси; Ніжин, Гребінка, і в інших місцях були розташовані як запасні на половину українізовані частини, так і окремі цілком українські частини. В розумінні кількості сил війська Лівобережна були значно в ліпших умовах, але якість їх за відсутністю ясного плану роботи, вмілого керівництва, недовір'я до керуючої влади значно нижчі, ніж Правобережної. Що ж торкається Києва, то тут тільки почала формуватись друга сводна Українська дивізія під керівництвом отамана Грекова. Велику дезорганізацію та розвал вніс Шевченківський полк, сформований із гвардійців в Петрограді вже в часи більшовицького уряду, і переїхавший із Петрограда в Київ. Із складу петроградського гарнізону виділили українців і сформували три піших полка – Гарматна частина, кулеметний курінь, курінь самокатчиків. Із них, як я вже зазначав, в Києві розташувався Шевченківський полк, гарматна частина і самокатний курінь. Решта так – один полк в Катеринославі, другий піший та кулементний в Одесі. Великої користі Україні ці частини не принесли, крім того що збільшили деморалізацію.

Маленькі деталі щодо підготовки демобілізації

В Військовому Секретарстві давно турбувало питання, щодо розширення й всієї демобілізації. Як я зазначав, що плана демобілізації не було. Вважаю необхідним зазначити, що як би і був він приготовлений, то перевести його в життя ледве чи можна було б. Систематичний план потребує зовсім інших обставин, ніж вони тоді були. Треба ж взяти на увагу, що приходилось мати діло з недисциплінованою масою, розбещеною, яка не хтіла ні очікувати, ні рахуватись з обставинами. Уявіть собі невеличку прифронтову станцію забиту солдатською хвильованою, нервовою масою, та яка збирається їхати по різних куткам великої матінки Росії. Офіцерства вже в той час не було, бо майже всі повтікали – спасаю свою шкіру. Вся ця маса обліплювала перший стоявший вагон, паровоз і їхала в тил. Не можна було й думати, щоб дати лад та порядок цьому натовпу, ввести якийсь хоч приблизний порядок. Безмежно небезпечний труд для того, хто хтів би це зробити. Треба було іншими шляхами підійти до сього, треба було просто давати тільки напрямки таким обліпленим потягам, аби вони облишали центри і вивозити їх за межі України. Нещасні залізничні служаци, скільки їм прийшлося перенести та витерпіти, не один із служацих і загинув, виконуючи обов'язки на своєму посту. Скільки любові до свого діла, та добропорядності виявили ці великі труженики. Необхідно зазначити, що велику роботу тут відіграв Залізничний комітет. У Військовому Секретарстві Підполковником Генерального Штабу Кільчевським пропонувався такий план: перед Києвом на правобережжі зробити таку охоронну дугу від Кременчука через Цвітково–Казятин до Дніпра, де впадає Десна і через цю дугу не пропускати демобілізуючихся солдат. Для виконання цього плану призначався 34 корпус. Командиром Корпуса тоді був Генерал-лейтенант Скоропадський. Здійснити цього плану не можна було, так як він представлявся, а приблизно тільки ідея була взята в основу при переведенні демобілізації.

Деталь до моменту виходу Петлюри із складу Кабінету

Для Петлюри стало ясным, що утриматися на посаді Військового Секретаря не зможе, ніяка агітація серед козаків не могла допомогти. Занадто багато ворогів було у Петлюри і особливо таких, котрі хтіли б самі сісти на його місце. З одної сторони примикающий до лівих с.р. Кедровський вів шалену агітацію в центральному комітеті ор[ганізацій]. Його підтримував М. Шаповал, який дуже хтів бути В[ійськовим] Секретарем. Серед с.-д. агітував М. Порш, головним чином, базувався на тому, що вся військова справа занепадала, бо Петлюра не вміє вести цієї справи. С.-д. піддержували і головним чином переконували в бездарності Петлюру група військових, Капкан, Поплавко і інш., які ґрунтували свої переконання на тому, що не може ж цивільний, який нічого не тямить у військовому ділі, керувати такою великою справою. Про працю Петлюри свідчив військовий стан та організація військової сили, які дійсно находилися в хаотичному стані. Одним словом, як то кажуть, дійшло до точки і виходу ніякого нема, як те, що Петлюра повинен йти в демісію... Боже, як йому не хотілось! Я мав нагоду весь час спостерігати його, бо жив в одному готелі з ним. Петлюра нервувал, не знав, як викрутитись з цього становища, а тому пускався на всякі навіть авантюри. Не кажу вже про те, що через вірних собі людей старався підняти чуть не повстання серед козаків. Велась шалена агітація, але підняти свій авторитет він вже не міг. Тоді пустився на авантюрний виступ. Знаючи, що він вже не рахується Військовим Секретарем, що Центральна Рада затвердила на сій посаді М. Порша, покликав до себе завідуючого політичним відділом Селецького і не розроблений ще проект, щодо правового поводження, старшини та наказу і проект зміни форми, які готовились для внесення в Центральну Раду, змінивши деякі деталі, оголосив його по телеграфу для виконання. Цим наказом Петлюра остаточно дезорганізував армію, довалив її, це особливо відношення до Українських частей, які ще сохранияли в себе деякий порядок. Доганяючи большевиків в способах

організації армії, Петлюра своїм наказом скасував чини офіцерські, зняв погони, чим зразу вирвав козака з-під видимости впливу старшинського. Остання традиція, якою властиво тримався ще порядок в Українських частих, він вирвав і все змішалось, сплуталось і остаточно розвалилось. Прикриваючись тим, що він хоче залишити після себе велику, задовольняючу козаків реформу, я глибоко переконаний в тому, що не це було головним. Петлюра думав цим наказом завоювати великі симпатії серед козаків, які стануть його піддержувати і таким чином він зможе удержатись на своїй посаді. З яким хвилюванням він очікував наслідків свого авантюристичного кроку, але окрім руїни, окрім повного розвалу та деградації нічого не з'явилося. Не утворення держави, не щирої праці для свого народу, для своєї батьківщини були двигунами у Петлюри, а лише егоїстичні, честолюбні його замисли. Не таким способом будується держава; крок був не державного мужа, а авантюриста. І так тяжко правдиво сказав наш батько Шевченко, що не так вороги, як свої розпинають ту Україну.

Деталь щодо пропозиції мені портфеля Військового Секретаря

Коли криза настільки вже дозріла, що відкрито почали дебатовати про кандидатів, Ц[ентральний] Комітет с-р. пропонував портфель мені і запросив мене на своє засідання, свою кандидатуру висував Кедровський. Прибув я на засідання. Виявилось, що мається два кандидати на Міністра – я і Шаповал. Я зрікся від портфеля, мотивуючи тим, що сам я не настільки підготовлений з військового боку, щоб брати на себе таку велику справу. Хотя я був і на війні і кадровий офіцер, маю бойові нагороди, дослужився до чина Полковника, але все-таки не маю ніякого морального права брати на себе такий відповідальний пост. Тоді Шаповал зам'явся і теж зняв свою кандидатуру. Миж іншим Шаповал весь час напивав на те, що він військовий і знає військове діло. Після моєї заяви йому якось не по собі було базуватись на своєму аргументі, бо Шаповал старий штабс-капітан запасу і тільки, а по спеціальності лісничий.

Таким чином відмовленням моїм усувалась друга небезпека – усунувся Шаповал від Військового портфеля. Взагалі щодо цієї особи, то треба сказати, що який угодно портфель він візьме, аби тільки бути міністром.

Керівництво округи

Отаман Греків сдав посаду командирі самокатного полку Вержбіцькому і був призначений в Штаб округи на посаду Начальника Штаба, а старого начальника Штабу отамана Іванова, чесного працівника, правда, не талановитого, але пунктуального, старенького генерала перевели на посаду Генерал-Квартирмейстерську. Що торкається отамана Греківа, то перш всього, це людина освічена, він скінчив Академію Генерального Штаба і університет; людина не старого військового закалу, а по своїм політичним переконанням належав, здається, до Конституалістів-демократів. У військовому ділі фахівець і любив його. Пройшов школу не тільки теоретично, як більшість старшин Генерального Штабу бувшої Російської армії, а й практично. На війні командував дивізією, має Георгієвський хрест. Володіє твердою волею і характером, чесна і правдива людина. На авантюри не здатна і коли діло приймає тяжкий оборот, і треба йти в розріз з своїми поглядами, або чесністю, прийде і у віці скаже, що при таких умовах працювати він далі не може. Працівник не за гроші, але вважає, щоб труд оплачувався так, як слід. Я був дуже задоволений тим, що нарешті в Штабі Округи появилася певна військова і знаюча людина. Командуючий Округою – Шинкар – теж певна людина. По своїм політичним поглядам належав до лівого крила с-р. З військового боку не можна сказати, щоб він був освіченим, але вимоги менту заставляли іменню його призначити Командуючим, а не Грекова. То був такий мент в житті держави! Для діла безумовно більш потрібним було би Командуючим призначити Грекова, але вимагав мент, щоб на чолі влади стояли люди, які користуються більш авторитетом і довір'ям демократичної маси, тоді досвід, знання людини не приймалися на увагу. Напевне не знаю, але мені

здається, що Шинкар старшина ще мирного часу. Учасник великої війни має нагороду Св. Володимира 4 ст., це до деякої міри свідчить про його бойові здібності. Взагалі Шинкар уявляє досить талановиту і цікаву людину. Вдумливий, критично відносящийся до всього, щирий демократ і переконаний соціаліст, підносило його авторитет в очах козаків і тому він впливав на них. Твердий волею в досягненні поставленої мети, гаряча любов до батьківщини не зупиняла його ні перед чим, навіть тоді, коли це явно було небезпечним для життя, а вміле поводження з людьми піднімало авторитет влади. Задуже пізніє було призначення Шинкаря Командуючим і повернення йому тих прав і обов'язків, які накладали на нього по закону відповідну посаду, руйнуюча праця попередника не могла не відбитися на його праці. Шинкарю доводилося одночасно не тільки знайомитися зі справами, а й організовувати Штаб. Таким чином відсутність Керуючого апарата не могла добре сприяти на ведення самого діла. Багато йому руйнував роботу сам Військовий Міністр Порш, власне не руйнував, а зв'язував ініціативу, не давав волі і розмаху працюючому в рамцях його влади і права. Він вмішувався во всі розпорядження Командуючого, навіть в дрібниці, чим безумовно, не міг не нашкодити справі. Замість того, щоб давати тільки директиви і самому прийнятись безпосередньо до організації Міністерства, бо воно було в дезорганізаційному стані, він приймав до пізньої години різні делегації, з якими вів довгу бесіду а доклади начальників відділів відкладав на пізніше, від того вся робота величезного механізму стояла і до кінця розвалювалась. Після скінчення прийому делегацій біг на засідання в різні комісії по обороні м. Києва та його околиць. Страшно подумати тільки, що робилось в цей час, як все руйнувалось і нищилось.

Оголосивши 4 Універсалом Україну самостійною державою, ми цим самим збільшили собі непосильну працю. Українська влада прийняла на свою голову заботу величезну двох фронтів Південно-Західного та Румунського, упорядкованість їх була занадто велика. Перш всього необхідно було задовольняти грішми та їжею, та фуражом. Грошей Петроград нам не прислав і у нас була грошева криза, їжу ще так-сяк можна було доставити,

а що торкається фуража, то його теж не було, коні дохли з голоду. Мира ще не закликали, а тому в цей час на фронті робилось щось неопишуєме. Він руйнувався і розвалювався. Ніяких керуючих директив, розпоряджень не міг ніхто одержати. Можливо, самого керівничого апарата ще не затверджено. Таким чином фронт був предоставлен сам собі. Коні дохли, бо не було фуражу ні на фронті, ні в тилу; доставити не можна було за відсутністю транспорту. Людей з широкою ініціативою не було на фронті, та якби і були, то нічого не міг би зробити, до такої вже точки дійшли, велику небезпеку накликати на себе, така була б подяка за щирю працю. У державній скарбниці грошей не було, а тут необхідно висилати великі кошти на утримання та довольствие солдат. Невиплата жалування за декілька місяців збільшувала анархію та розпад армії. Самочинні мирові переговори та перемир'я між нашими солдатами та німцями, розпорядження большевицького командування про виборче право у військових частинах, відсутність якої-небудь дисципліни та правопорядку остаточно довалили велику могутню армію. Грошеве незадоволення привело до свавільної продажі військового майна, а потім увійшло в нормальне явище, як спосіб наживи. Фронт став рідшати, люди почали свавільно демобілізуватись і бандами направлялись в тил, де і приставали до буйствующої товпи. Необхідно було хоч що небудь спасати, а тому значить спішити з заключенням мира.

Ранком, 16-го [січня 1918 р.], більш докладно довідався про справу. День випав пасмурний, навівало тоску і гніт. Безпорадність, суєтливність та загальне розпука збільшувала цей гніт. Але не такий час, щоб падати духом, треба держати себе в руках, вплинути на те, щоб запалити в їх серцях вогонь і викликати завзяття, бо буде страшний бій. Підняти дух, вселити віру в свої сили – це вірний залог перемоги. Вспоминались тяжкі часи у минулі війни, коли відсутність ресурсів, моральна і фізична втома, недостача бойового знаряддя та невідповідність солдатів переконували в безпорадності справи, в повне знищення і розбиття нас, але вмиле запалення внутрішнього вогню бійців, гіпноз, що ми не тільки мусимо розбити ворога, а й поб'ємо його – давало надзвичайні наслідки. Невеличка горсточка

людей тільки грудьми зламлювала могутню силу організації не тільки фізично моральної, а й особливо технічну. Треба було прикласти це й тут. Одним із головних засобів для запалення Духа й сили, це є особисте захоплення ділом, так, щоб загипнотизувати присутніх. Невелика купка захоплених фанатиків, їх безстрашність, нехтування смертю і героїчності Духа гіпнотизує розпущену масу, морально захоплює її і стає господарем над нею. Такою масою можна вже користуватися, як силою, але треба вміти поставити її в такі обставини, щоб той запал, яким вона запалилась, не пропав при невеликому неуспіху. А тому треба слідкувати, щоб ця маса була сита, не втомлювалась роботою, проявляти до неї забутливість. Пишучи про це, я повинен зазначити, що не про армію тут іде річ, де воля людей давно вже загипнотизована і вони рабськи підлягають одному і повинні виконувати його накази – для того потребувалось певної організації і системи та ще часу. Потребувалось оточити його багатьма гіпнотизерами, які слідували за кожним його кроком, утворити цілу систему. А я маю річ про загальне, про масу на вулиці, про ту масу, яка без примусу пішла до вас, без муштри, без підготовки пішла тільки через те, що Іван, Данило, Гаврило, Семен, Петро пішов, пішов гімназист, реаліст, семінарист і т. п. Ця маса запалилась в мент, коли ви вплинули не нього своїм захопленням. Про цю масу я кажу і кажу про те, як своїм захопленням її тримати в своїх руках, скористуватись її силою і направити її для досягнення поставленої мети. Сталої військової частини в Військовому міністерстві не було – не організувалась ще. Було приступлено до формування кінної сотні для охорони Міністерства, але короткий час та відсутність знаючої військової діло старшини і особливо уміння, як поставити себе перед козаками – не могла швидко вона сформуватись. Висловлена мною думка про те, щоб з'єднати всіх служащих військового Міністерства в сотню для охорони на загальному зібранні служащих міністерства провалили це пропозиція і коли почалось повстання, то тоді тільки всі служачі стали організовувати. Особливо, писарі, повинен сказати, що вони як зайці, стали тікати та ховатися, тільки невелика частина старшин і молоді кинулось самоотвержено до бою. Писарі в більшості були

щирі, хоча і жуки з військового боку. Сотня була швидко мною організована, яка і приступила до несення служби розвідки, вела бій в місцях, де того вимагали обставини та охороняла район розташування Військового міністерства.

В 12 годин дня 16 січня [1918 р.] вже почалось повстання і по м. Києву. Із захваленої диспозиції видно було, що план повстання був розроблений детально. Головним стратегічним пунктом в плані поступу повстанців, намічались між іншим слідуючи точки: Телеграф, будинок Центральної Ради, будинок Військового міністерства і управління Південно-Західних залізниць, як центри зв'язку і адміністративні центри Управління. Для виконання цієї диспозиції по Великій Підвальній та Житомирській большевики в масі стали наступати по Володимирській на Телеграф і далі на б[удівлю] Центральної Ради і будинок Ґалаґана – Військове міністерство. Головні части вже дійшли до театральної площі, себто почти до рогу Володимирської і Фундукліївської. В цей час я був у будинку Ґалаґана – як почув нервову стрілянину на розі Володимирської – Фундукліївської. Вискочив з рушницею на вулицю, мені стало ясным, що большевики ведуть наступ на Центральні Управління. Треба було рятувати трагічне становище. Під рукою в той час великої сили не було. Швидкий несподіваний і рішучий та успішний наступ большевиків морально зламав наші маленькі відділи, які патрулювали тут по вулицях і вони розбіглись. Треба було проявити героїчність – захопити за собою ті невеличкі горсточки, які збились біля Військового Міністерства. Моральний дух большевиків я учитував, я знав, що це військо нікудишнє, що це скопище грабіжників і людців за темними ділами, а тому неохоче кладуть свої життя. Не за ідею вони йдуть на убивство, а задля своїх власних дикунських інстинктів. Крепкий, стійкий напір відкине їх і дасть невеликій купці велику перемогу над ними. Так воно і вийшло. На Володимирську вулицю назустріч большевикам кинулось нас всього-на-всього 7 чоловік. По прізвищах не помню всіх, але знаю, що був Ровінський. Безстрашно пішли ми назустріч їм. Большевики не відкривали вогню, а стали кричати до нас, щоб ми не стріляли, а зійшлись для переговорів. Мені здається, що большевики

прийняли нас за своїх товаришів. Вони не сподівались, щоб така невеличка купка зробила б їм опір. Большевиків було біля 25–30 чол. Ровінський підійшов до них. Я ще з 3 козаками відстав від Ровінського і сховались за телеграфним стовпом, взявши рушницю до бою. До групи було не більш як 10–15 кроків. В цей мент Ровінський з револьвером, зготовленим до бою, відскакує від них з криком: “це большевики!...”. Думати не приходилось, я приклався і переговорщика з першого стрілу поклав. За моїм стрілом почали ми класти їх. Такий оборот діла большевики ні в якому разі не передбачали, ми зразу їх морально побідили, а 5–6 трупів давали й фізичну силу, а тому вони не роблячи ніякого опіра почали поспішно отступати, кидаючи як пораниених, так і зброю. На підмогу мною був викликаний броньовик, який в цей мент підїхав до нас. З військового міністерства підійшла підмога і ми стали продовжувати свій наступ. Отель “Прага” большевики пристосували до оборони – поставивши кулемети на верху, звідтіль стали вести обстріл. Ровінський поранений в ногу. Не зупиняючись, ми за броньовиком підійшли до отелю “Прага”, але позаяк не умовились з старшиною Командиром броньовика, як тут орудувати, броньовик поїхав далі на Софіївську площу. Таким чином ми залишились під будинком, оточеним большевиками. Відсутність розпізнаючих знаків ставила нас в вигідне положення серед большевиків, вони не були впевнені в тому, що ми їх вороги і що броньовик теж не їхньої сторони. Большевики почали вилазити з різних закутків, стали наближатись до нас, частина навіть змішалась з нами... В цей час із Софіївської площі повернувся броньовик: ми підняли рушниці до гори – знак, що не ворожа сторона. Частина большевиків стала ховатись поза ворота. Броньовик зупинився перед отелем і ми вирішили атакувати отель. Для цієї мети один кулемет з броньовика був направлений на вікна отелю, другий вздовж по вулиці Володимирській, а третій по перевулку Підвальный. В той мент, коли я умовлявся про план для атаки з старшиною броньовика, большевик-жид, який замішався між нами, побачив, що він серед ворогів, підскачив з бомбою, готовою для бою і намірився кинути в броньовик – дверці якого

були відчинені. Злочинний намір цього большевика замітили, і тут був вчинений над ним суд. Це дало гасло для штурму. “Прага” була взята в мент – трофеї – один кулемет, до 30 рушниць, 20 полонених, не рахуючи побитих та поранених.

Такий успіх підняв ще більш настрої серед наших козаків і після отелю “Праги” повели наступ таки на Телеграф. Через 1/2 години і Телеграф був взят. Таким чином один із головних планів, щодо захвату Центральних установ большевики не змогли виконати, зустрівши великий опір, який наніс їм досить значні втєрі. Зразу в них в цьому районі упав моральний дух; підмога до них завчасно не підійшла і серед них посіялась паніка. Моральний бік у нас, дякуючи такому успіху без жодних втер, значно підвищився. Зі всього району молодь стала звертатись до військового міністерства за зброєю; гуртувались в команди добровольців і під командою направлялись в ті пункти, де вимагали обставини. Що ж торкається до загальної оборони Київa та боїв в ріжних місцях, то мушу сказати, що то переходило всі границі сучасних боїв. Жорстокість боїв була надзвичайна. Полонених не брали, бо як і одна, так і друга сторона тут же свого ворога розстрілювала. Але не вважаю на тому, аби себе почувати...

Головним чином треба покладати вину на неуспіх наш на керуючі центри. Утворилось багато штабів, які готові де завгодно керувати, от тільки біда була за одним – не було армії, яка виконувала б ці накази. Відсутність обслуговуючого центра, бо призначений центр ще не увійшов в життя, відсутність планомірної оборони наближало кінець катастрофи. Для Командуючого Шинкаря і Греківa було очевидним, що продовжувати далі боротьбу, крім жертв нічого доброго не принесе. Треба признатись, що вони обидва тут були розчаровані во всьому; упали духом, а втома от безсонних ночей остаточно доконала їх, обидва подали рапорта про одставку. Миж іншим вияснюється, що Шинкар не тому не хтів битися з большевиками, що втеряв безнадійність, а тому, що він стояв на стороні комуністів. Так по крайній мірі сам Шинкар сказав мені в січні [19]19 р. в Київi, коли я з ним побачився. Мені здається у Шинкаря тоді не сформувались сталі погляди, він

стояв на роздоріжжі, з великим схилом в сторону большевиків. Не думаю, щоб Шинкар міг стати в порозуміння з большевиками, він був перш всього українцем, але з поглядами большевицькими, а тому у нього не було того запалу до боротьби, який являється у людей. різних політичних переконань. Рапорт про одставку не прийняв. Але це не допомогло їх затримати, да й не було б і користі вже від них в роботі: люди були переконані в безпорадності справи, що день катастрофи наближається. Нарешті рапорт про одставку їх прийняли: заступником став помічник Командуючого Підполковник Глібовський. Геніальний Порш утворив посаду особливого Командуючого. Дуже пам'ятна взагалі буде в історії Українській ця висока посада, "Особливим Командуючим м. Києва" був призначен цивільний інженер (хоча я сумніваюсь, чи він дійсно був інженер), голова робітничого Вільного Київського Козацтва Ковенко. Після цього призначення хаос ще значно збільшився. Комендант Ковенко зразу став проявляти рішучість та твердість, введена була смертна кара (не законним шляхом, а закулісним) сформован трибунал, але це були останні потуги, остання передсмертна агонія.

Большевизм розповсюджувався, захоплюючи все більш й більш різнородні верстви населення. Захоплював він не тому, що кожний був солідарен з ними, а тому, що безперестанна бомбардировка великокаліберних гармат, яка проводилась по місту, убиваючи ні в чому не повинних мешканців, руйнуючи будинки, вносячи скрізь паніку, безперестанний вуличний бій на протязі 10 днів – бій жорстокий, безпощадний, озвірілий, не міг не повіяти на психіку обивателя. Нещасний обиватель вже втопився рачкувати по-під столи, ховатись попід ліжки, йому потрібний був віддих. Хоть чорт який-небудь нехай приходе, керує, аби тільки наступив на кінець спокій. Обставини не диктували, що дня такого швидко не настане, бо українці б'ються завзято, з відчаєм, сили ж большевиків збільшуються, бо армія Муравйова наближалась і підступила до Києва. Такий поворот діла підняв дух у большевиків. Петлюра, який після того, коли він пішов з посади Військового Секретаря, в часи які вже не предвіщували нічого доброго, став на

чолі Кіша Слобожанщини. Цей кіш став спішно доформовуватись ще до повстання з метою визволення Слобожанщини. Частина його вирушила була із Київа на ст. Гребінку, щоб вести наступ на Полтаву і допомогти тим військовим частинам, які відступили із Полтави. Потім сам Петлюра з остатками свого коша виїхав на Гребінку. Коли почалось повстання в Київі і залізнодорожна вітка на Бахмач була майже вільна, кудит військо Муравйова почало наступати, то Петлюра з своїм Кошем повернувся до Київа, щоб допомогти тут нам справитись з повстанцями. Цей поворот Петлюри був помилковий. Була рація Петлюрі відступити до Броварів – до Дарниці, де залишити певну залогу, щоб не пропускати большевицьких військ на Київ і тим самим забезпечити переправи через Дніпро. Але цього не було зроблено, переправи через Дніпро були кинуті, ніхто їх не охороняв, що дало можливість без великих затрат та втрат здобути собі ці переправи.

Появлення Петлюри з своїми гайдамаками з оркестром музики, популяризація себе і манідистіальне шествіє по вулицях Київа підняла упавший настрій киян. З нальоту арсенал було взято і розбито петлюрівським кошем, що окрило надію, піддало боротьбі і певності, що ми не тільки вдержимось, а в самому найшвидшому часі зможемо вигнати повстанців із Київа. Але це було хвильове захоплення. Час катастрофи наближався. Сподіванка керівників большевиків, що треба чекати одрива в самому Центрі, себто в Центральній Раді, почала проявляться. Серед у.с.р. пішла течія большевистського напрямку, які між іншим, виставляли ті ж самі гасла, як і большевики.

Перевибори членів Ц.[ентральної] Р.[ади], передача влади до рук більш революційному елементу, припинення війни з большевиками і т. п. Наступила Міністерська криза. Правда, треба признати, що зміна в кабінеті окремих осіб потрібна була, але не напрямок політики і зміна цього напрямку. Ставши на платформу лівих с.р. ми повели б свою батьківщину до тої анархії, до того безладдя, який панує ще й досі в совдепії. Правда, повинен констатувати, що це тільки моя гадка. Хто його знає, щоб вийшло, може б ліпше стало б ніж то, що зараз ми маємо. Про те, що ми в

сучасний мент маємо, я побалакаю вередію а зараз буду описувати тодішні події. Після призначення Ковенка комендантом м. Києва, де я вже сказав, почався терор і почалось рішуча боротьба. Дійшло до того, що Ковенко вчинив ганебне діло: він з озброєними вільними козаками прийшов до Центральної Ради і вчинив арешт, як членів Ц.Р., так і ще яких членів партії с.р. Дуже важке вражіння зробило це ганебне діло. Яке право він мав вводити в стіни парламенту озброєних людей і чинити арешт. Сподіваний більшовиками вибух в самій Ц.Р. таким чином став. Мені здається, що не самолично Ковенко рішився на це ганебне діло. Порш і Ткач[енко] тут відіграли певну роль, без їхньої згоди і їхнього плану тут безумовно не обійшлося. До цієї пори так невиясненим це ганебне діло залишилось. Мотив арештувати зрадників Української ідеї занадто широкий. Чи не була тут боротьба групи німецької орієнтації засобами орієнтації як не протилежного, то цілком української. Щось більш на це подібне.

На українське суспільство це зробило тяжке вражіння; багато були деморалізовані і таким чином внесло як розкол, так і дезорганізацію серед українських діячів. Проте криза міністерська швидше наступила. Головою кабінету був вибран Голубович, який і став формувати кабінет. Портфель Військового міністерства перейшов до с.р. Предлагали мені портфель, але я відмовився і таким чином за місце М. Порша був призначен Немоловський, родич Голубовича. Голубович виставив кандидатуру Немоловського, як с.р., але тепер в розмові з Голубовичем виянилось, що Немоловський нігде в партії с.р. не числився. Родич він Голубовичу такий: Немоловський женився на матері жінки самого Голубовича, одним словом, як видно, діло йшло про "пристроїти" свого родича. Організаційними і другими здібностями щоб обладав новий п. міністр не берусь сміливості сказати, бо Немоловський був всього-на-всього тільки три чи чотири дня міністром, але і таке коротке пробування залишило дуже багато наслідків, з якими прийшлося рахуватися мені потім.

Із розпоряджень, які були їм зроблені, я візьму тільки декілька і по ним правда можна буде скласти деякі висновки. Пер-

ше розпорядження: “видати всім служачим за три місяці вперед місячне удержання”. На це потребувалось видати коло 2-х мільонів карб., тоді як у нас кожна копійка була на рахунку. В державній скарбниці грошей не було; прибутків чекати нізвідки, а тут хто його зна, чи не прийдеться вивтікувати всім державним установам із Києва і почати вести організацію і наступ зі сторони. Що, нарешті, й вийшло. Друге розпорядження: “право самостійно формуватись польським військовим частинам без обмеження як місцевістю, так і кількістю”. Третє: самовільно не порозумівшись з Штабом округи віддав наказа про отхід січових стрільців із Києва на відхід до м. Святошина, чим значно зменшив сили гарнізону м. Києва. Крім того, в необхідний мент вирішено було кинути велику військову частину в обхід на Деміївську, для того, щоб звідти повести наступ на ст. Київ-II і по залізній дорозі до залізнодорожного мосту, то за віддаленням міста відходу в призначений і необхідний для цього мент січові стрільці, як вільна частина, не могли виконати такого завдання. Помню, Боже, як перехвилювалися тоді всі, що не можуть вовремя січові прийти, як хвилювався Михайло Сергійович [Грушевський]. Скільки було розіслано посланців тільки щоб знайти їх, і взагалі, скільки витратили часу, поки довідались від самого Немоловського, куди ділись січовики. Не виконання цього завдання і обезпичення гарнізону м. Києва значно збільшило деморалізованість військових оперуючи частин. Відсутність сна і зміни на протязі 10 днів, безперебійний вуличний бій, брак організації щодо задоволення козаків гарячою їжею знесилювало їх в шент, а от вод в резерв на віддих січових стрільців тоді, коли кожна одиниця була на учті, дуже погане зробили вражіння на військові частини, внесло деморалізацію.

Треба прийняти на увагу, що бились не військові частини в тісному розумінню цього слова, а частини, спаяні добровільним почуттям, без примусу, таким чином, давалось йому право добровільно вирішити свої справи, як тоді, коли він вступав до війська, так і коли зневірений і знесилений міг відмовитись від попереднього свого рішення. Хто його зна, який оборот діла був, якби по заданю січовики змогли прийняти участь в загальному

наступу. Були ще й другі розпорядження, але маловажного змісту. І нарешті самий головний свідок про те, що він за людина, являється він сам в такій справі, що коли Ц.Р. і уряд вийшли із Києва, то Немоловський благородно дезертирував з поля бою. Він опинився аж в самій Москві, кинувши все Військове міністерство, всі діла на волю Божу. Спасав, як заєць, свою шкуру. Не мав горожанського почуття, розуміння дому, і обов'язку, що він як військовий міністр, як символ державної бойової сили, як верховний керівник цієї сили повинен до загибелі стояти на своєму посту. Він повинен був сам взяти нарешті рушницю і кинутись на ворога, ліпше вмерти на посту, ніж як загнана собака, підбравши хвіст, без оглядки тікати, спасаючи свою шкуру. Остання красива дія Військового міністра, досить характерно свідчить про його внутрішню цінність і про те, яким він був патріотом для своєї батьківщини. Тепер він заснував товариство видавництва "Ґрунт", де головним вкладником являється сам, і налічує відсотки добре. Видавництво головним чином переслідує мету комерційну. Правда, цьому не прийдеться зараз дивуватись, бо багато бувших діячів поробились тепер крамарями, а справи національні, державні залишили "на более благоприятное время" Навіть бувший прем'єр Голубович, то і той відкрив власну крамницю-книгарню "Дніпрове Слово" з продажою..... бумаги і чорнила. Цьому не приходиться дивуватись, бо общипаний, облізлий горобець завше їм буде, нехай які тоги та плащі царственні не натягує на себе.

Крім такого В[ійськового] Міністра не можу проминути призначення і других міністрів, так, наприклад, міністра освіти с.р. Григор'єва, який здається скінчив всього тільки двухкласову школу і під час війни завідував гуртами скоту. Може цей добродій дуже добре гукав на товар, давав їй розпорядок та досконально знав скотяче виховання, але це ще не значить, чи був він здатним для міністерського портфеля.

Одним словом, треба признатись, що тут починається вже розгром демократичного українського фронту, що от тут реакція починала вже показувати свої пазурі. Чим більше національно-соціально-економічного максималізму проявляли деякі кола

наших лівих демократичних партій, тим швидше наближали до реставрації, тим більше відсовували людей від керуючих партій і протилежну сторону. Суспільство крім класового поділу ділиться ще на елемент активний і пасивний баласт. Активний елемент – це поводити, це ті, які йдуть вперед, які ведуть наступ. Баласт свою інертність та безпорадність піддержує того, хто панує в даний мент. Але коли боротьба затягується і тим самим активно втягує і баласт і водоворот життя, то цього менту активістам треба дуже боятись. Баласт завше консервативне, бо йому потрібен сьогоднішній спокійний день. Він не любить, це ж в його природі, переживати високі душевні почуття, від хвилювання він швидко втомлюється, йому хочеться спокою і маленького животного життя. А тому нехай хоть чорт приходе керувати, він буде з цим згоден. Баласт буде його підтримувати, бо він бажає спокою, а реакція якраз і дає тимчасовий спокій. Реакція дає можливість проявляти всім животним інстинктам, щодо задоволення своїх коженденних інтересів і веде тільки жорстоку боротьбу з лівим крилом, який вже в цей час являється розстроєним і обезсиленим. Демпартія на протязі цілого року не тільки вела боротьбу з правим крилом, а і з своїм братом за незгоду з принциповими точками поглядів на дійсні реформи при проведенні їх в життя, а тому сама знесилена, втративши свої власні сили. Спокійно обмірковуючи всі обставини тодішнього політичного менту, ясно було, до чого все йшло. Але тоді не було часу спокійно обмірковувати. Вулиці столиці сочно обмивалися людською кров'ю. Люди озвірили, перестали свого ворога уважати. Не було ніякої пощади. Полон не спасає, бо його не визнавали. Взятого в полон тут же, на місці забивали; забивали не тільки взятих в полон здорових, а й поранених добивали. Боже мій! До чого люди дійшли! До якої озвірілості! І із-за чого? Із-за того, що один не хоче дати права другому жити так, як він собі хоче. О, людський егоїзм! Людська ненажерливість! Зрозуміло було б, якби пануючий клас нападав на своїх підвласних, а то демократія б'є демократію! Соціалісти, які кликали до миру, які на прапорах своїх написали вогненні слова – любови, миру і волі, які ставлять своєю метою утворити братський народний союз, ці соціалісти

повели проти своїх братів тих же соціалістів озвірілу безглузду жорстоку бойню. Ничтожество, ім'я тобі, взбунтувавшийся раб. Кров невинних ллється вже 4-й день. Багато будинків зруйновано, знищено людського добра.

Населення, яке в масі утворювало баласт, під вражінням подій нахилилось в сторону большевиків, почуваючи, що банди большевиків ось більш і більш посовуються на Київ. От вже полчища бандита-розбишаки Муравйова прийшли в Київ. Обстріл Києва за Дніпром збільшився. По зарані розміркованому плану стали нищити історичні цінності Української культури. Похід большевиків на Україну і центр її Київ, це був похід Московщини – північних братів на Українців, на культуру їх, на нове поневолення їх. Двісті шістдесят чотири роки ми стогнали у кайданах і міцних обіймах свого північного брата; два століття сосали з нас кров нашу. Душили, мурдували, знущались так, як тільки міг знущатися, душити та мурдувати пан над своїм рабом. “Не було, нет і не будет ніякого українського народу”, було гаслом колонізаторів і русифікаторів поневоленої батьківщини. Винищувалась де тільки і куди тільки можна було залізти адміністратору. Вільна думка вільного народу! Історична трагедія великого душою українського народу! Волею історичних подій розташувався цей народ на історичному шляху Європи і Азії. Скільки різних войовничих мандрівців, які пересовувались по просторам Європи не мурдували тебе і не вступав ти з ним в жорстоку завзяту бійку. Не зломали тебе дикі орди Азіатських степів, не зломали твого духу, національно-культурного багатства твоєї душі, любові до волі, світа й добра, не зломали твого цінного бажання нові культурні сусідоньки – Польща та Москва. Кров'ю своєю, грудьми своїми ліпших своїх синів ти служив оплотом, муром для твоїх сусідоньок, для того, щоб вони “культурними” путами та кайданами закували тебе, велетня. Роздирали твоє тіло, то під Польщу, то під Москву. Сам хижак Польща попала в лапи своїх хижаків сусідоньки і її роздерли на троє. Не легше стало й нам! Велика частина нашого тіла відійшла до нового Пана Австріяка вмісті з Польщею. Розірване тіло, помережене кордонами, стали пристосовувати штучним шляхом

до нових життєвих центрів; стали прививати нову вівісекцію, але здоровий організм виніс всі експерименти. Аристократія, мужі сильні, твій цвіт зрадив тобі як Іуда, і зробились перевертнями, стали прислугами гнобителів, помагаючи роздирати свого брата, і велетень лежав опутаним і таїв в своїй душі всі цінності сього Духа.

Впали кайдани, проснувся велетень, стряхнув їх з сьої душі і тіла і заявив на весь світ про власне своє існування. Стали і другі народи бувшої великої Росії будувати своє державне життя, але хижаку це було не до вподоби. Він бачив, що ласі кусники віскакують від нього, що не зможе довольствуватись дармівщиною і проповідуючи волю всьому світу, мир і любов всім народам, “самоопределеніє вплоть до отделенія” повів жорстоку ганебну, злодійську братовбивчу війну. Багато було серед киян, які якби змогли, то в ложці води втопили українців. Пришельці як просвітители та обрусители забули про той хліб-сіль, яку на протязі віків їли в гостях. Забули про той спокій і “блаженне житіє” під благословенним блакитним небом братнього народу, про той прозорий чистий воздух, про все те, що так ублаговляло їх скотяче життя. Через те то і забули, що скоти. Кияни, а особливо дезертирувавши офіцери Росії, цей цвіт сили великого ката, які найшли на великому тілі бувшої Росії спокійне, тепле і безпасне місце, бо на своїй батьківщині їм місця не було, там їх шматували, о цей звір, який спасав свою шкуру, заховавшись у чужинця, не сидів тихо, а все виявляв вдачу своєї породи. Він весь час старався вкусити хазяїна, якомога більше напсувати йому, так він дякував, бо інакше по природі, по своїй вдачі вже не міг він дякувати! Таким чином, успіх наступу на Київ большевицьких банд під керівництвом Полковника Муравйова був забезпечен. Баласт був на стороні большевиків, бо з одної сторони – цей погром вчиняли рідні брати, а в друге – стрілянина та важкі душевні зворушення втомили його – йому вже потрібен був спокій. Офіцерня російська збільшувала тільки суєтливість та вносила розстройство, бо душею вона була з погромниками, тілом тікала від них, бо знала, що з ними розправляться.

21-го січня [1918 р.] я обійшов майже весь бойовий фронт і упевнився, що довго ми не зможемо продержатись. Втома від безсонних ночей, відсутність зміни, непосильна робота і напруженість нервів, а підтримка нізвідки не могла прийти, ясно свідчило, що треба відступити із Києва, щоб зберегти хоть остатки героїв і потім підготовившись, повести наступ. Літні люди погинули, найшли славу смерть за визволення батьківщини і народу. Підрахувати втрати не можна, бо відсутність організації у військових частинах не давала змоги вести точний учт. Скільки погинуло молоді, яка стала в ряди добровольців і боронила світлі ідеали. Славний товариш, щирий українець з ясною чистою душею, з великою любов'ю до свого народу Підпоручик Крамаренко, якого я вислав в числі невеликої патрульки, для розвідки в ботанічному саду, вступили в бій, заняли ботанічний сад, але заплатили за це втратою цього юнця. Багато синів щирих, вірних своїй батьківщині, своєму народові склали голови на вулицях столиці. Славу смерть знайшли собі! Слава вам, мученики-герої. Ви все зробили, ви все віддали своїй батьківщині, що тільки могли. Метушня в Штабі Ковенка, також і в Військовому міністерстві збільшували паніку, необхідно було рішитися на останнє. Уряд повинен виїхати із Києва. Як важко писати про це. Кидати свою столицю, тікати із неї, тікати і не знати куди, що далі робити і чи зможна буде робити? Чи не розбивається вщент ідея визволення батьківщини із-під Московського ярма? Чи підтримає народ, бо він впав сам вже большевизм, анархія простягнула свої чорні крила і на село, де почались грабежі, вбивства, розгроми маєтків, знищення запасів народного багатства? Отакі думки лізли в голову. Вимагали відповіді, тиснули груди. Хотілось би вмерти, щоб не бачити цього позору, цього веселого танцю смерті, анархії та страхіття. Але крепче себе взяти в руки, більш віри в свої сили, більш упертости, бо тьму все рівно побідить світло. Кидати столицю вимагають обставини: кидай, але не падати духом, не випускати зброї із рук, бо погибають ті, хто не силен духом.

24-го січня. Щоб вияснити собі положення бойового фронту, настроїв військових частин, організованіших штабів, розгроми

від большевицької артилерії, я пішов подивитися. Зі мною пішов штабний офіцер для доручень підполковник Бракер, значковий, здається, Курило і ще декілька чоловік. Направився по Хрещатику до купецького зібрання, мені хотілось пробратися на Печерськ, щоб в'ясувати, в якому положенні знаходиться Арсенал. Дійшов до Купецького зібрання, а тут якраз містився Штаб Гайдамацький Петлюри. В штабі за роботою я знайшов визначного, щирого і досвідченого спеціаліста гарматного діла Отамана Кірей. Не можу проминути і не сказати ні слова про цього генерала. Він заслуговує на це...

З отаманом Кіреєм я познайомився недавно, як не помиляюся, перед Різдвом. Цікава людина. Перш всього чистий демократ, твердий характером і волею, знаючий досконало свій фах, людина з ініціативою і широким кругозором. Взятись за роботу, коли він не упевниться, що робити буде і корисного, і що можна сподіватися на добрий кінцевий. результат не візьметься, незважаючи ні на які вигідні для нього власні інтереси. Надзвичайно упертий, в чому він переконаний і коли взявся за діло, то і доведе його. Скільки я йому не предлагав, як фахівцю, взяти гарматне управління в свої руки, він не згодився. Причини, наскільки я собі можу уявити, полягали в тому, що сталі організації він не бачив. Миж іншим, я дуже обрадувався, коли побачив його за роботою. Він якраз віддавав якісь розпорядження, коли я входив. На моє запитання, як обстають діла, він майже нічого не сказав. Тільки махнув рукою. Для мене яким було, що це значить.

Миж іншим, з нашим виходом із Києва і Кірей відійшов з Гайдамаками. Після повернення в Київ і коли гайдамацький кіш переформувалася, отаман Кірей поступив на службу за дворника в Червоний Хрест, а на службу до міністерства відказався. Наскільки я міг уяснити відказався тому, що не хотів замарать свого прізвища і щоб не зв'язати його з іменем того політика, що привела німців на Україну, які вже почали ревно виявляти своє обличчя в поведінку з населенням. Він був в душі переконаним, так мені здається, в тому, що німців чекав повний крах і зараз працювати з ними, значить запламувати своє чисте прізвище. Він був нічним

сторожем і не хотів прийняти високої посади. Як я йому в цьому зараз завидую, що завдяки обставинам я не міг залишитись чистим, незаплямованим, зв'язаним з цими всесвітніми грабіжниками. Повернувся із свого обходу в дуже поганому настрої. Самолично убідився, що ми напередодні розв'язки. В Купечеському саду, там, де розносяться співи, чудові симфонічні оркестри, на естраді видно опісля був своєобразний концерт, своєобразні співи. Тут лежало щось із 5 забитих трупів і між ними якась жінка з закинutoю спідницею на голову. Так страшно вражало її заголене тіло. На Хрещатику і Печерську багато будинків було зруйновано.

Наступив ранковий день 25-го січня [1918 р]. Кільце лінії большевицького наступу все звужувалось. Вже лінія бойового фронту проходила по Бессарабці, ще невеликий нажим і підступлять до Військового міністерства і до Центральної Ради. Під згуки гармат Центральна Рада творила своє діло; вона провела земельний закон "соціалізації", той закон, який був каменем предкновення і через нього звалився кабінет, але про се буде річ ще впереді.

Голубович, Голова Кабінету, останні дні проводив в будинкові Військового Міністерства. 25-го січня, коли можна було сподіватися вже от-от захвата Міністерства, я явився з докладом до Голови Ради міністрів Голубовича і змальовав критичне становище, сказав, що єдиний поки що вихід, це забрати гроші Військового Міністерства і тікати із Києва і десь на стороні приступити до організації армії. З моїм докладом Голубович погодився і був зроблен слідуєчий наказ: я повинен забрати гроші, команду із Військового міністерства і вирушити на Святошино, далі будуть дані другі вказівки. Сказано – зроблено. Важко мені було вирушати із Києва, але що робити, треба вирушати. Моя дружина була зо мною, вона проживала в отелі "Ермітаж". З вечора ми рішили, що вона має залишитись в Києві, перечекати це страхіття, ці смутні дні. Для цієї мети вночі ми пішли, себто дружина, я, Письменний, Колос, брат та Карпенко на Поділ. Міркували, щоб перебула у знайомої Колоса. З великою обережністю ми пройшли на Поділ по тих вулицях, де йшло побоїще. Вікна вибиті, будинки від гарматних снарядів розвалені,

труп коней валяються по вулицях. Все це свідчило про той ужас братовбивчої бойні, про ту жорстокість, з якою вона велась. Добре, що не застали знайомої Колоса. Це нас заставило перерішити перший план і прийти до другого рішення, що дружина поїде зі мною. Нещасною була б вона і я, якби залишилась в Києві!

Коли Голубович віддав таке розпорядження і підтвердив його Немоловський, я приступив до організації відходу. Була сформована караульна команда під командою капітана Максимовича, якому в баулах і передавались гроші. Гроші, коло 7 мільйонів, розподілювались на три самоходи, на кожний самоход відповідальні караули із старшин, казначей повинен був забрати всі рахунки, та счотні книжки. Одним словом, виїхати так, щоб на стороні, там, де ми розташуємось, не було ніякої затримки, і щоб не могло кидати тінь різні язикаті. Крім цих трьох самоходів, було напружено різними припасами ще два самоходи, і на одному із цих самоходів примостились і дружина. Малося на увазі, що большевицька розвідка проникла і в центральні установи. Я боявся, аби намір про від'їзд не став відомим большевикам, а тому сам особисто віддавав всі розпорядження, при чом голосно було віддано розпорядження самоходам їхати поволі, а в самому ділі повинні були їхати як зможе тільки видержати машина. Сам рішив іти пішком з кулеметом і невеличкою командою. Самоходи з грішми і дружиною поїхали. А сам я з кулеметом і не дуже сильною, всього 7 чоловік, командою як по кількості, так і якості, направився по Фундукліївці. Зі мною був Малик, що під час Гетьманського повстання був убитий добровольцями в м. Києві, брат убитого Крамаренка і ще Васильчук – писар, і ще 3-х якихось козаків. В цей час начебто хтось попередив большевицьку важку батарею про те, що начався від'їзд, бо почався сильний обстріл Фундуклеївської між Мійським театром і отелем "Франсуа". Вогонь настільки був частий та сильний, що не можна було через вулицю перебігти. Бідний один козак, який ішов зо мною, хотів перебігти на другу сторону, як був убитий черепком гранати на місці. Я переживав хвили точнісінько такі, як було і останні часи здачі Кр.[епості] Ковно. Далі йти по Фундуклеївській не можна було і ми перебігли

в через вулицю до будинку Управління Південно-Західних доріг – пройшло через його і перевалками вийшли на Лук'янівку. Звідсіля відкривалася перед очима страшна картина. В деяких місцях горіли будинки. Один будинок особливо врізався мені в пам'ять. Він якось остронь одиноким стояв і горів, як свічка. Потім я довідався, що то клад українського національного багатства горів. То горів будинок шановного нашого батька Грушевського. Вогонь спалив багато цінностей національно-культурних. В тому ж будинкові було помешкання нашого знаменитого мистця Кричевського, де знаходилося багато художніх, як виробів, так і картин. Там в огні згоріли такі цінності, яких ніякими силами тепер не вернуть. Вогонь, який лизав так ненажерливо стіни, і дим, який піднімався клубами догори, уносячи з собою останньою тою дорогою, що так на протязі віків Москва старанно руйнувала і її нищила, що більш родило в душі завзяття, що до старого нема вороття! Нема миру – війна і війна до кінця! Нехай все цінне нищать, нехай убивають, руйнують, що нам так дороге, роздирають, але Духа, ідеї, любови до волі, до розкуття народу не уб'ють, не зруйнують, не знищать. З яким жаром, з якою силою вогонь пожирає все, все знищує, так і ми візьмем у тебе твою стихію, візьмем твою силу і підєм в бій і знищим московське ярмо, вікові пута, кайдани. Там, в будинку, згоріло сумління нашого північного брата, там у вогні він показав свою культурну височінь, як нації, яка прагне до сполуки європейських народів. Азіат, куди преш ти своїм рилом! Доволі ти напанував! Доволі ти творив культуру і вів свої підвласні народи до високого розвитку; силу свого Духа, своєю культурою ти показуєш своїми руйницькими ганебними ділами. "Взявши зброю в руки від зброї і погине". Так пише Св. Письмо. Так і буде.

Вже насовується морозний вечір, як ми вийшли за м. Київ. Пробирались ми не дорогою, а полем та ярами. До Святошина було верст 15. Ити далеко. На Лук'янівці зайшли до Транспортного відділа, де я назвав своє прізвище завідувачому транспортом, і наказав зготовити дві підводи. Підводи були готові, але ми не могли їми скористатися, бо воли виїхали і направлялись до Казарм літунів, то там була чутна стрілянина і нам сказали зустрічні поло-

нені австрійці, що там орудують вже большевики. Віддали коні назад, ми пішли долинами, горами, городами, лісами в напрямку до Святошина. З обережністю приходилось нам пробиратись, бо тут попадались заводи з мешканцями робітниками, які були майже всі большевиками. Вже добре стемніло, коли ми проходили через город якогось заможного хазяїна. Собаки напали на нас – на непрошених гостей, а ми, як ті злодії, пробірались повз заборів та садків. Тут ми розгубились – десь відстав один козак, а з ним і мій значковий Малик. Звідсіль ми попали на шосе і тут почав збирати своїх. На одному місці спинила нас варта, від якої ми узнали, що збираються всі на вокзалі. Направився я на вокзал. Боже мій, що тут робилось! Ніхто нічого не знав, ніхто не був орієнтований в обстановці. Всякі чутки неперевіреного змісту розповсюджувались, чим тільки збільшувалась непевність та розчарованість. Насилу мені вдалось узнати, де міститься штаб січових стрільців. Ми направились туди. Безладдя було й тут. Знаменитий і хоробрий лицар наш відомий Полковник Капкан з рештою кінноти, із своєї дивізії, вже був тут. Вино лилось рікою, бахвальству та молодечеству не було кінця. Мій прихід – це було коло 12 год. ночі, визвав серед них крик радості, бо всі думали, що я, мабуть, загинув. Розвідавши, куди направили гроші і куди поїхали караульні з ними, при допомозі і любезності Січових Стрільців, які взяли мене на самоход, я направився далі в путь.

Дорога уявляла свою звичайну картину відходу розбитої армії. Покидали невеличкі відділи команд, одинокі козаки, розбиті обози транспорти і все це сунулось по Житомирському шосе на м. Житомир. Удосвіта я вже був за 30 верст від Києва у с. Ситниках. Незважаючи на велику втому, на велике моральне зворушення – спати я не міг. Жидівка-хазяйка зготувала нам постелі, підмостивши пуховик, але до сну не клонило. Важко було на душі, начебто саме дороге, саме цінне відірвали від твого серця. Чуть тільки розвиднилось – треба було рушати далі в дорогу. Але виявилось, що на другому кінці села в будинкові панотця зупинились Грушевські, моя дружина, міністри і деякі члени Центр. Ради. Я направився до них. Там теж вже не спали – були на ногах.

Хвилювались за судьбу багатьох діячів, позаяк невідомо було, де, хто із них знаходиться, чи є в дорозі, чи zostався в Києві на волю робітника. Побачивши мене, зраділи, стали розпитувати, що я знаю, як діла, але не міг я нічого докладно їм розказати. Рішили зараз утворити засідання і врішити багато деяких пекучих питань. Із міністрів тут були Голов[а] Кабінету [міністрів] Голубович, М[іністр] Внутр[ішніх] Справ Христюк, Фінансів – Ткаченко, пошти і телеграфу – Сідоренко, труда виконував обов'язки Порш і я як товариш Військового Міністра. Чекали Немоловського, але його не було, він поїхав в друге місце. Він, як потім виявилось, дезертирував. Перш всього були розподілені міністерські портфелі. Як мені не хотілось брати портфеля, тільки виконуючого обов'язки, але примушен був. Обставини диктували, я не мав ніякого морального права відказатись. В такий мент святий обов'язок кожного, кого кличуть, братись за діло. Коли гине ідея, гине страна, гине все те, за що боролись, за що стільки жертв було покладено – кидати справу із якихось принципових питань – приступно і не гідно вірному сину батьківщини. Я це признавав, я це почував своєю душею і мусив взяти на себе цей хрест, цей тягар, який прийшлося і досі нести на собі. Хто його зна, коли я від нього визволюся? Але це так повинно бути, а тому повна покірливість волі судьби.

На весь вік мого життя не забуду того ранку в с. Ситниках. На ніч випав сніжок. Всі поля, ліса та хатки вкрились наче білим покривалом. Яким спокоєм, якою тишею віяло звідусіль тут. Навіть димки із коминів спокійно і рівно підіймались до гори. Ні шуму, ні гаму не чути було. Тихо й поважно виходять хазяйки із своїх хаток, виходять на шосе. Ліниво, спокійно розпитують, що там чути в Києві, і так же поважно ідуть до своїх домів. Начебто нічого не зробилось такого надзвичайного, начебто все в порядку речей. Втома і бажання спокою, бажання нарешті жити і працювати спокійно стала запановувати серед селян. Бадужість до всього віщувала, що зробився великий перелом на селі. Треба багато зусилля витратити та надзвичайні способи примінити, щоб розбурхати їх, щоб визвати їх до активності, бо така реакція нічого доброго не віщувала. Невеличкі активні елементи, чи крайнього лівого максималізму,

чи правого радикалізму зможуть тепер селом керувати, вплинуть і держать в своїх руках. Великого національного зворушення не було видно. То що Уряд вивтікує із столиці від чужинців, гнобителів, від тих, які держали нас в кайданах віками і що цей уряд скинувши ці пута, боронючи волю і добробут своєї країни, тепер без притулку, пустився на блукання, для населення було наче звичайна річ. Нічуть не видно було, щоб це зробило на нього відповідне вражіння. Навпаки, доносились голоси і ворожого до нас відношення. Не берусь, бо не маю права, обобщати таке відношення, але я пишу тільки про те, що я бачив в с. Ситниках. Недалеко від будинка панотця була школа. Там розмістились караул – гроші, шофер і невеличка частина січових стрільців. Учителя не було, а тому в школі навчання не проводилось. Багато по селах шкіл виглядали пустою. Грошей вчителям не платили, до них відношення населення як до “буржуїв”, гнало їх до міста, примушувало собі місця шукати, щоб заробити той кусник хліба на сьогоднішній день. Сам панотець ходив не веселим. Анархія загальна та безладдя, відсутність нормальних відношень, ворожнеча між батюшкою та населенням за різні побори релігійні, обряди не могли сприяти і тут добрим взаємовідношенням. Майже скрізь на селах утворилось два ворожих лагерь – сільська інтелігенція – панотець, учитель – з одної сторони, і з другої – селяни. Це одна типова картина серед всіх верств суспільства бувшої Російської держави. В цьому була вина історична. Солдат ворогував з офіцером, робочий з фабрикантом, загал з купцями, селяни з попами, панями та підпанками і, нарешті, все вмісті взяте суспільство – простий люд ненавидів інтелігента. В цьому й була трагедія великої революції. Поки валили царя і трон, були всі вмісті, всі вмісті боролись за діло, але далі, коли почали будувати нові форми життя, провадити на нових принципах соціально-економічні взаємовідносини, тут і вилилась ворожнеча вся, весь той віковий потік простої чумарки або рубашки до піджака, тут і почалось те страшне руйництво, яке розвалило вщент державну господарку. Бруд, темнота, скотяче життя, вікове пригнічення та шукання у пана ласки, низькопоклонництво перед простим писарчуком з білим комірцем, хабарництво – все це десь

глибоко-глибоко в душі складувалось у пригніченого і темство за всі ці моральні і фізичні муки чекало хвилі вирваттись наружу та помститись, помститись взбунтовавшийся раб. Такий час помсти і настав. Чого тільки не випоминали, наприклад, селяни своєму панотцю, з яким миж іншим жили до революції в добрих взаємовідношеннях. Незважаючи що і панотець в дореволюційні часи жив з ними добре і ліки давав і бідним помагав, та де ж тут тепер добре жити. Надійшов той час, коли є воля помститися не за себе, то за других, за загал. Соромно якомсь, що в тому то сні люди вигнали попа, та перестали платити гроші за релігійні потреби, а в нашому ні. Що ж ми гірші тих? Так і в нас повинно бути, хоча й батюшка наш добрий чоловік. Що ж робити, коли так повстало в світі. Засмучений, невеселий ходє батюшка. Не цікавиться тим, що там робиться, дєсь у Києві, бо радий, що його поки що не зачіпають. Забився кудись в дірочку та й сидів би і носа не показував би. Ось де в чому біда. Біда в тому, що багато такого людства живе тільки своїм власним інтересом. Високих принести людям користі, служити людству, бути їм провідником, напутником не хватає мужности, не хватає запалу, а тому кидає їх, умиває руки як той Пилат, і аби тільки мене не зачіпали. Не знаю, хто більш виноват в руйництві – чи той, що умив руки і сховався в дірочку, чи той темний безпорадний, зоставшийся без поводиря.

Зібрались ми на засідання. Як я вже раніше казав, почали обговорювати питання про формування кабінета. Міністерські портфелі були розподілені тимчасово миж присутніми міністрами, і доручивши мені як Товаришу Військового Міністра т. ч. портфель В.[ійськового] М.[іністра]. Широкої політичної програми перед новим Кабінетом зараз не намічали. Головну роль грало Міністерство Військове, позаяк на нього покладалась вся надія, віра в організацію сил для визволення від Московського наступу. А тому необхідно приступити до упорядкування тих військових частин, які вийшли із Києва і підтримують Уряд і Центральну Раду. Крім того, негайно приступити до реорганізації і форміровання нової армії. Для вияснення, як сил військових, так дати вказівки всім цивільним, які вийшли із Києва, куди направлятися, де

думають зупинитись, бо пунктом таким намічений був Житомир, виїхали Ткаченко і Порш. Коли вони вернулись, то що-небудь реального нічого не зробили. Вечором того ж 27-го [січня] було знов засідання. Я виступив з слідуючою програмою. Необхідно назначити одного відповідального керуючого над всіма тими військовими частинами, які вийшли із Київа, себто Командуючого військами. Виставивши сторожеву охорону на залізничних путях – Київ Казатін – Київ Коростень; а також на шосейні дорозі Київ–Житомир, приступити до реорганізації. Ввести дисципліну, для чого необхідно було оздоровити частини від ріжного елементу – просто ганебно викинути; ввести стройові заняття. Назначити певну платню, яка б приваблювала б служити, забезпечити пільгами родичів або і самого козака на випадок поранення або убивства. Із всіх військових частин сформіувати тільки три отряди з самостійними начальниками, бо із Київа вийшли багато в. частин, які пішли собі окремими частинами. Кожен начальник такої окремої частини називав себе отаманом. Він рахував себе по положенню не менше начальника дивізії, тоді як у нього було не більше 30–40 козаків особистого складу. Нікому не хотів підлягати, бо він отаман, через те ніякого порядку і толку не можна було добитись. Треба було рішуче і твердо нарешті сказати – доволі реорганізовуватись на підставах тих безглузвих демократичних принципах, на яких до сієї пори будували, доволі робити різні експерименти по реорганізації армії. Коли потрібно, щоб армія існувала, коли ми мусимо її утворювати, то необхідно її і будувати на тих основних принципах, без яких жодна армія не може ніколи існувати. Принципа повної підлеглості простого рядового своєму начальникові, а також всякого нижчого служашого вищому, без цього принципу армія не існуватиме. За невиконання наказу, за невічливість до старшого, за неточність і безпрекословність відношення до службових обов'язків повинна бути сувора кара. Поза службою козаки військові чи служачі можуть бути рівними в громадянських правах, але це не значить, що нижчий рангом може навіть показати зневагу до вищого рангом, бо за це повинен суворо каратись. Каратись повинні не тільки нижчі рангами за свої

противодисциплінарні вчинки, а всякий військовий служачий. При чому особливо строго повинні каратись вищі рангами як за попустительство нижчим, так і за всяке перевищення своєї влади, за безглузде придирство і за всякий антигромадянський вчинок. Кожен старшина повинен служити приміром свого виховання, коректності і увічливості. Того російського безглузлого ґонору, що кожен “шпак цивільний” мусить офіцеру уступити з дороги, коли він іде, наприклад, по вулиці, бо він може накинутись і вчинити насильство.

Такі вчинки повинні суворо каратись виключенням із військової служби. Поза службою старшина має право носити цивільну форму. Що не торкається до взаємовідношень на службі, там повинно бути тільки одне – повна покірливість підлеглих своєму начальникові, але в рамцях закону і тільки. От власне, на яких принципах повинна будуватись армія і без яких власне армія не може існувати. Зазначивши ці принципи, я намітив пункт – Житомир – центральним бюро для набору поповнення у військові частини. На Командуючого виставив кандидатуру Підполковника Слівінського. Окремих військових частин з правами корпусного командира, а по посаді нач[альника] див[ізії]. Намічались три отряди. В склад цих отрядів повинні були увійти – Петлюрівський кіш – Слобожанці, Отамана Прісовського офіцерський отряд і Коновальця (січові стрільці).

Тепер перейду до більш детального особистого складу кожного отряду. Правда, трудно було добитись цих відомостей у Петлюри, він весь час держав себе окремо і незалежно. Старався завше збільшити сили свого отряду. Трудно сказати причини, так він ставився до діла. Помню тільки оте, це ще було до большевицького повстання. Після того, коли його було усунуто із Військового міністра Петлюра сидів в номері отелю Ермітаж і нікуди не показував носа. Захожу один раз до нього, бачу чимсь іншим тут віє. До Петлюри став цей час вчащати хлопчик ідеаліст, бувший комісар Харківщини Чеботарьов. Бачу, що щось обговорюється, якась нова ідея захватила Петлюру. Такою ідеєю з'явилося формування Слобожанського коша. Широкі плани, але

безпідставні, не життєві. Задалися формувати корпус з повною упевненістю, що на це потрібно буде тільки один місяць. Міркували розміщати у вагонах і т. інш. Великі діти! Не маючи навіть поняття, що це значить – корпус, як його формувати? Чи можна знайти і технічних засобів і людських? Подали мені рапорт, щоб дати дозвіл на право формування. Я затребував повний доклад і расчот наміченої їми роботи. Скільки не упевняв їх, що із цього бажання нічого не вийде, що вони з формуванням своїм проваляться – нічого не допомогло. Нарешті стали мене обвинувачувати в тому, що це нарочно я затягую справу. Таким відношенням до справи я нехтую самими ліпшими їх бажаннями і зраджую ідеї оборони національних інтересів. Нічого не zostавалось робити, як дати дозвіл і відпустити невеликий кредит на розходи. Заготовили великі склади паперу, стали формувати канцелярію і друкувати відозви. Петлюрі так і уявлялось – от він має сформований дисциплінований корпус. Їде по залізниці, розвертає свої сили в певному місці, гоне і б'є большевиків; збирає по селах населення, наступає до них з палкою промовою. Запалює їх національне почуття. Улаштовує зараз на місцях владу, порядок і дає населенню спокій. А там... там... Слава... Слава нашому національному герою... Слава нашому українському Наполеонові! Мрії, мрії славні ви, коли я з вами тільки лишаюсь! В дійсності майже нічого не вийшло. Бігали, кричали, суєтілись, скаржились, щось один одному, доказували і, нарешті, коли треба було вислати невелику допомогу на Гребінку, допомогти відступаючим від Полтави, то насилу знайшлась одна гармата, та не більше як 30 козаків. Потім у нього налічувався отряд піхоти гайдамаків коло 300 чоловік та кулеметна команда і дві гармати. Во всякому разі, коли я старався взнати точні сили його коша, то це мені не вдавалось. Завше давали мені цифри приблизно. Петлюра завше хтів провадити свою політику незалежно; тримав себе весь час осторонь і з таким видом, начебто він оказує нам честь своєю присутністю і тим, що допомагає.

У Прісовського було коло 1000, отряд теж з кулеметною командою та батареєю легких гармат. Отряд складався із офіцерського отряду і із остатків Сердюцької дивізії – Богдановців-

дорошенківців т. інших. Отряд був крепкий і надійний. Сам Прісовський, не беручи його як політичного діяча, не зупиняючись на його політичних поглядах, був людиною твердою, стійкою, крепкою волею і характером – отаман з великим бойовим і взагалі військовим досвідом. Вмів себе поставити перед розбурханими козаками і заставити їх підчинитись йому і виконувати його накази. На нього і його отряд я покладав великі надії, які вони і оправдали.

Отряд Коновальця – січові стрільці – їх було піхоти коло 400 чол., кулеметна команда та батарея легких гармат. Єдина військова частина, яка була при Уряду і Центральній Раді, на яку можна було покладатись, певна, тверда і дисциплінована і вірна.

Крім всіх цих перелічених сил, було ще багато різних окремих куренів “Вільних Козаків”. Вільні козаки Катеринославщини під проводом отамана Горобця, Вільні Козаки Київів, які майже весь час ворогували з Катеринославцями, під командою Куліковського, Залізнодорожний Курінь... Курінь Чорних Гайдамаків (твердий) в Києві добре себе проявив, не зважаючи на те, що під час большевицького повстання сформувався. Крім піхоти і гарматних частин була і кіннота. Сотня, як величали, Полковника Капкана, і при отряді Отамана Прісовського сотня Петрова. Як підрахувати особистий склад всіх частин, то то набиралось до 2000 чоловік, не рахуючи обозних.

Таким чином, як я вже казав, необхідно було приступити до реорганізації військових частин. З пропозицій о призначенні Командуючим Полковника Слівінського Рада міністрів погодилась. Для обґрунтування на місці, а також для наради всіх окремих командирів частин о плані роботи і вияснення задачі менту виїхали на позиції слідуєчи Міністри: Голубович, Порш, Ткаченко і я. Зібрались ми всі в будинку якогось пана на фільварку. На цьому засіданні Петлюра весь час старався підкреслити свою незамінність і самостійність, що вносило розбрат і розстройство в керуючий апарат наради, в такий мент, коли було потрібно напружити всі сили, всю енергію для зміцнення як думки, так і роботи в цьому трудному й досить серйозному положенні. Такий поведінок Петлюри був злочинним. Відмовити йому – увільнити

від обов'язків не можна, бо тоді розпадеться весь отряд. Він популяризує себе перед козаками, завоював у них дешеву славу і любов, а тому то він так високомірно і поводився. Він знав, що його не можуть увільнити, а значить треба було і показати свою незалежність. Мій план щодо реорганізації, розподілення армії на три отряда, о призначенні Командуючого був прийнятий всіми військовими як потрібне і корисне для цього менту, окрім Петлюри, який залишився при особистому погляді. Слівінський згодився прийняти на себе командування. Необхідно було мені позаботитись про утворення свого похідного штабу.

Перед тим як оповісти про організацію свого штабу, я вважаю необхідним зупинитись над тим, чи багато людей вийшло із Києва Військового Міністерства та Генерального Штабу. З великою болью в серці повинен констатувати, що майже нікого не було зо мною. Багато працівників розбіглись та поховались. Військове Міністерство, я тут охоплюю всі відділи та Управління, налічувало в своєму складі коло 400 людей працівників. Вийшло всього-на-всього не більше як 20 чоловік і то – хто вийшов. Полковник Слівінський – начальник Мобілізаційного відділу, себто 2 Генерал-Квартирмістр[а]безпомічникаіписарів;далі–мійділоводВасильчук, завідуючий канцелярією політичного відділу пор[учник] Малик, начальник канцелярії матрос Письменний, із політичного відділу старшина Карпенко, солдат Колос, Голова Управління Вільного Козацтва Певний. Казначей канцелярії Військового Міністра Савон та тої ж канцелярії господар і декілька писарів. От власне весь той особистий склад служащих Військового Міністерства, який вийшов. Забув упомянути ще одного [–] полковник Генер[ального] Штабу Бронський, який був при Генеральному Штабі в Оперативному відділі, та в караулі при грошах. Капітан Максимович, який був начальником Мобілізаційного відділу. От власне всі служачі В[ійськового] М[іністерства] були при мені. З таким підбором людей я не міг навіть утворити невеличкої похідної канцелярії. У мене не було начальника Штабу, треба шукати. На ролі не значні другорядні можна було б взяти із цих людей, які вийшли зо мною, але на відповідальні посади нікого не було. Приходилось брати

перву попавшу особу і пристроювати до діла. Тут на засіданні я встрітив одного отамана Осецького, який ще в Києві працював як рядовий козак. З рушницею ходив вартувати і ніс охорону на вулиці. Не знаючи його, що він за людина, який в нього військовий досвід, чи обладає він широкою ініціативою, я взяв його до себе як Начальника Похідного Штабу, якому тут же наказав їхати до м. Житомира і приступити до формування невеличкого похідного штабу. Таким чином, робота начебто почалась.

Повернулись назад із тої наради. Неспокійно було у мене на серці. Не бачив я одностаности, однодумства. Після наради стали збиратись переїздити в Житомир. Кому можна було залишатись тут в с. Ситніках, а мені не можна було. Робота надвисла. Негайно організувати продовольствіє для війська – приступити до оборудовання тилу, бо фронт цілком залежить від тила. Наскільки добре організован тил, настільки потужна буде й робота на фронті і навпаки. З Капканом не міг я розстатись і тут, як і далше. З своєю сотнею він розташувався на якомусь фільваркові, біля с. Ситніки і став вже орудувати. Його роз'їзди стали провадити розвідку в тилу армії. Необхідно було мені збавитись від нього і його козаків, бо вони тільки залишали недобру славу, та наводили паніку на мирних жителів. Розформувати його отряд я не мав ще стільки сили. Трагічне було моє становище. Там, де не можна примінити сили, треба пустити в хід хитрощі. А тому я дав йому завдання з своєю сотнею іти похідним порядком за Дніпро і там орудувати самостійно, як партизанський отряд. Давелась задача – руйнувати тил у большевиків. Такий розказ був надісланий йому, але того розказу він не виконав, бо в Житомирі з'явився до мене з проханням увільнити його в отпуск. Він свою сотню передав Капітану Поліщуку, а сам думає відправляться до Львова. Тоді якраз почалась страшенна тяга до Берестя, в Німеччину та Галичину. Приніс для здачі грошей щось 7000 та якісь розписки і все так поспішно, що я не міг назначити ревізію здачі посади. Та й не було людей у мене під рукою, щоб призначити ревізію. Я радий був, що нарешті ізбавився від такого "доблесного і чесного героя". Потім виявилось, що там у них між старшинами вийшов якийсь то

скандал, в чомусь то там не порозумілись і посварились і вигнали свого начальника Полковника Капкана. При зустрічі з Капітаном і Поліщуком він доклав мені, що Капкана вигнали за те, що він дуже широко і без контролю поводився з державними грошима, та що він дуже глибоко запуслав руку в скарбників ящик. Отряд Поліщука я залишив, наказ про похід за Дніпро відмінив і придав його отряду Прісовського.

Так ясно сонечко сяє і по весняному вже починає пригрівати. Сніжок розтаяв, зліз і таку ще непривітно сіру картину малювались перед очима. А по шосе скільки око може побачити тягнеться наш позор, наша ганьба, то ідуть колишні герої великої війни, то ідуть полонені австрійці і германці. Вони тікали на батьківщину, бо анархія та безладдя зруйнували все; концентраційні лагерь відчинили, охорона розбіглась, перестали їх кормити і вони пішли. Хто їх зупинить? А наші полонені там ще десь сидять, не доїдають, терплять муки і вмирають, не простившись із своїми рідними. Ідуть і сміються. Он самоход “соціалізований” товарищами лежить в канаві, вже без шин, без других речей. Там зарядний ящик без коліс, а там здохла від голоду коняка. Так уквітчане шосе до Житомира. Назустріч нам тягнеться друга хвиля, то наші товариші “соціалізоване” майно ведуть із фронту. Кому що потрібно, той і веде, і веде. Коні, воли, вози, рушніці, кулемети і другі речі розтаскується по селах, по закутках. Руйнується, нищиться народне багатство... А мусиш зціпити зуби, задушить сльози і відвертатись, щоб не бачить цього сраму. От вже підїхали до Житомира. Назустріч нам несуться самоходи з вільними козаками, а позаду їх пусті підводи – це експедиція на село за мукою [тобто – за борошном], бо хліба в Житомирі немає. Устроїш і організуєш продовольчу базу!?

Юркий, хитрий та рішучий начальник Житомирської міліції, добродій Василенко, зараз відвів нам номера в отелях. Ми стали устраїватись. Грушевські зупинились у Губерніального Комісара, а моя дружина поки що не зо мною, а найшли квартиру у одного старшини. Житомир находився у прифронтовій полосі, тут було розташовано Управління постачання фронту. Це Управління

поки ще функціонувало, бо хоть фактично демобілізація людей провадилась, але війна не считалась закінчена, крім того і необхідно було провадити демобілізацію військового майна. Багато ще на фронті залишалось різних організацій військового часу з величезним коштовним майном. Я затребував до себе Генерала Бреслера, начальника постачання фронту і вияснив, що з продовольством діл обстоїть кепсько. Правда, на базисних складах ще багато є круп, консервів, амуніції, мила і других речей, зате мало муки та фуража... Мені значно легше стало в Житомирі. Сюди прибув Голова Шкільного відділу Полковник Астаф'єв, якого я призначив Начальником Формовочного відділу. Робота закипіла. Був розроблений статут на право вступу і платні в "Особу армію". Надрукували в величезній кількості екземпляри, наwerbували організаторів, розіслали їх по Подольській і Волинській губерніях, відкрили оформлюючи бюро. Дуже висока платня призначалась вступникам в армію, але це єдиний був засіб тоді привабити в ряди армії. Правда, вже статут мав в собі такі пункти, як безпрекословна підлеглість та виконання наказів. Крім того, за вчинки проти невиконання наказів підлягав суду. Це був великий крок в ті розбурхані хвилі, не можна було говорити про те, що у війську повинна бути дисципліна, бо вважалось недемократичним поневолення волі одної людини над другою.

Нещасна доля визвольного нашого національного руху. Скільки всякого сміття поприставало, скільки непевного елементу явилось, озброївшись до зубів, з великим ґонором, з запущеним чубом, свавільством та хамським лицарством. Скрізь тільки ходе смітить, кричить, наводить паніку, ламає із себе запорозького козака і дискредитує, дезорганізує планомірну будівничу роботу. В той час Командиром Південно-Західного фронту був вибраний нічим не відмінний штаб-капітан пограничник Кудря. Може тільки і відмінний тим, що він взагалі мав в своєму житті принцип "ні чим не брезгати". Крім нього був ще Український Комісар фронту, щирий "демократ" Певний, який із лівих українських есерів перефарбувався в редактора газети "Відродження". Во всякому разі, тут були і моральні сили і національні і фізичні. За день до нашого

приїзду Комісар Певний призначив командуючим Житомирським районом якогось божевільного старшину, начальником штабу, бувшим, здається, інженером, теж нервовим Грігор'євим. Багато було мені клопоту з цими “щирими і безстрашними патріотами”, як їх рекомендував Певний. Щось він формував, звідкись брав людей, витрачались на них гроші, а коли дійшло до діла, то все розлетілось, як дим.

Пробирання Уряду в Житомир буде пам'ятним на сторінках історії відродження національної ідеї і закріплення самостійності України. Тут виковано нові пута для нашого народу. Уряд став действовать. Перш всього Міністр Пошт і Телеграфу Сідоренко постарався зв'язатись прямим дротом з Берестем з мирною нашою делегацією. Докладно про хід переговорів як із тої сторони, так і з нашої, мені невідомо. Мене інформували тільки в загальних рисах. Мотивів напевних, чому мене не посвящали, я зараз не можу сказати, бо ніяк не можу їх найти. В той час, правда, я якось і не задавався цим питанням, бо негайної роботи стільки було, що майже весь час у мене віднімало, і вільної години не було. Крім того, все поведження міністрів до мене було таке щире, що цим мене підкуплювали і я не міг навіть допустити думки, що може якась політична гра провадитись за моїми плечима. Головними керівниками і впливовцями на політику, на мою думку, були Голубович, Сідоренко, Ткаченко і Грушевський, хоча Грушевський, мені здається, тільки робив виводи із всіх докладів та інформацій. Крім перелічених міністрів з'явився в Житомирі ще міністр шляхів Сакович, правда, його ігнорували і були їм не особливо задоволені. Старий, марудистий, без широкої ініціативи і творчості, без твердої волі і рішучості, підпадаючий під вплив других, може, все це і відштовхувало всіх міністрів від нього, бо я сам без всякої “інформації” відносився до нього як до лішньої людини. Тут в Житомирі стали уперто говорити про необхідну допомогу нам з боку німців. Серед членів уряду і депутатів Центральної Ради ця думка розвивалась і поширювалась. Хто був першим творцем цієї ідеї, трудно сказати. Більш подібно, що вона стихійно відчувалась, а прихильниками до німців тільки вже роздувалась. Голубович

виїздив на декілька днів в Берест чи Ковель. Про це я докладно не знаю, і які він відомості привіз, мені теж не відомо. Особливого такого нічого не передавав, а також не говорив, чи бачився він з ким-небудь із нашої Берестейської мирної делегації. Про умови і взагалі про те, чи який бумажний документ щодо обговорення умов німецької допомоги мені нічогосінько невідомо. Взагалі, його повернення для мене нічого не роз'яснило про прихід німецького війська. Правда, не говорилось так, що ми хочемо їх кликати до себе. Ні. Так не говорилось. А висловлювались, що добре було б, якби наша делегація порушила справу допомоги перед німцями в Берестю, при чому нас задовольнила б тільки допомога в слідуючому: присилою [до] наших організованих в[ійськ] частини полонених із концентраційних лагерів, або Галицьких Січових стрільців, крім того б бронірованих потягів, броньовиків, кулеметів і снарядів. На таку допомогу безумовно можна було погодитись. На одному із засідань мене запитали міністри, якби прийшла допомога нам, то в якому напрямку ліпше б всього її направити. В цей час моя розвідка дала мені відомості, що большевицький наступ організований при допомозі Російського генерального Штабу, що Генеральним Штабом асигнувано було на розвій успіху большевистської війни з Україною 5.000.000 руб., що Генеральний Штаб поставив собі головним завданням нанести нам великий економічний крах, для чого всі військові складські запаси, весь залізнодорожний рухомий інвентар повинно вивезтись з території України. Хтіли забрати у нас все те необхідне, без чого не можна провадити війну, вважаючи на те, що на території України немає військових заводів, а що ми тільки розчитуємо на ті величезні запаси різних військових речей, які були розкидані по Україні, як стратегічного пункту прифронтової лінії; а тому примушені будемо погодитись з їх умовами. Все це величезне майно поспішно вивозиться із України на північ по магістралям Київ–Москва–Катеринослав–Харків. Таким чином, щоб заборонити вивезти їм по цим шляхам, необхідно було їх закупорити, відрізати, а тому для мене головним напрямком нашого наступу вважалась залізнодорожна лінія як демаркаційна лінія, Лунінець–Гомель–

Брянськ–Курськ і Куп'янськ. Ріжучи в цьому напрямку як по північному кордону нашої батьківщини, ми захвачуємо вихідні пункти із України головних магістралей, і тим самим закупуємо їх на території України, де вже не зможна було вчинити їм погром. Большевикам тоді залишався тільки один путь для відступу – це з Чорноморською фльотою на Кавказ, бо через Донщину їм козаки закривали дорогу. Висловившись так щодо оперативної задачі, я міркував, що дійсно нам потрібна сила, бо покладатись зараз на свої власні сили, на те, що сподіватись на швидке формування нової армії – це значить дати можливість вщент нас зруйнувати і тим самим вивести себе із справ. Але ця допомога повинна датись із такої сили, котра б перш всього була нам корисна і можна було б на її покладатись. Сила дисциплінована, яка тільки підлягала би нам і не провадила своєї політики, не старалась би робити різні “впливи” на Уряд, як то вже було до сього часу не раз. Сила повинна була бути цілком аполітичною, на котру Уряд міг тільки опиратись як на силу.

В той час я роздвоювався і постійним був тільки в тому, що німецькі сили впускать до нас ні в якому разі не можна, бо вона принесе нам велике нещастя. Крім того не могло у мене серце лежать до цього всесвітнього розбишаки, занадто було багато факторів в попередньому і перед очима. Залишались на душі і серці тяжкі криваві роки попередні і недалекого часу. 4 роки війни, 4 роки знуцання над культурою, над народнім правом, над усім святим, тяжких страшних років грабіжа, убивства і хамської занозивости і бахвальства, не могли ніякі улесливі і приятельські відносини витравити і переконати. Я вірив, що большевизм як такий у нас на Україні довго не може протриматись. Характер і психологія нашого народу така, що в безладі, в анархії він не зможе і не схоче жити. Занадто багато у нас народної мудрості і серйозності є. Наш нарід не подібний до народу російського. Пригріло б сонечко, заспівали б жайворонки, запахла земля і пішов би селянин поле своє святе обробляти, і як тут почалось би знищення самим життям большевизму. Здоровий розум, власні інтереси заставили б, примусили утворити порядки, народна сила, порядок, влада

почали б тоді організовуватись знизу. Верхи большевицької влади самі собою як не одноціле народне тіло, атрофувались би. Наша інтелігенція як тіло самого народу, як його дух, розум і тому ходом самих подій стали б на чолі його і ми сохранили б все те, чого так боялись утратити. Правда, большевики вивезли б багато за цей час ріжного військового майна, пограбували б народ, але все таки, на мою думку, не встигли б всього вивезти, бо організація партизанських отрядів розстроювала б їм проводити в життя їх плани. А тому я міркував, що іти далі куди-небудь від Сарн не потрібно. Зупинимось тут, приготуємось до оборони, направимо свої сили, енергію на організацію військових частин, військової сили, і почувши прилив сили енергійно і рішуче повести на них наступ. Я певен був в тому, що сили наші швидко організувались би. Багато прийшло би із Галичини Січових стрільців Галичан помагати. Прийшло і багато полонених, які повтікали з полону виручати батьківщину із московської орди і через 2–3 тижні можна було б сподіватися організованого війська тисяч 5, з якими вже безумовно можна було оперувати проти большевицьких грабіжницьких банд. Крім того, багато вже приставали до нас із тих полонених, які повертались до себе додому із полону. Такий елемент записувався і залічувався в частину, на яку я покладався – Січових стрільців. А тому допомога нам потрібна б була від німців і корисна.

Організовані частини із наших свідомих полонених, Галицькі січові стрільці. Про таку допомогу можна було б говорити, бо єдино вона тільки може бути нам корисною. Що ж робилось на самому ділі, що прийшли нам помагати німецькі війська, то з цим ні в якому разі погодитись не можна, бо це прийшли нам не допомогти, а наше нещастя, наш позор, наші нові пути і кайдани. Дорого прийдеться народу за таку допомогу платити. Допустивши таку допомогу, це значило б віддати себе в руки на милість Всесвітнього розбишаки. Яка велась в цьому напрямку розмова з делегатами й Берестю, про яку дійсно допомогу просили із Житомира, із кого повинна вона складатись, себто із яких військ, на яких умовах повинна була даватись нам ця допомога, все це мені абсолютно

невідомо. Об цьому при мені не говорилось. Помню тільки як один раз Сідоренко сказав, що допомогу можна чекати, вона прийде, причому тихо тільки говорилось, що “тверді війська” підуть по тій лінії, яку я намічав. Такий натяк на “тверді сили” дебатовали, як офензіва німців на Росію на півночі нашого кордону, бо Росія тоді не заключила ще миру. В цей час мир між осередніми державами і Україною був вже заключен. Настрій тоді про допомогу прийняв колосальні розміри. Тільки про допомогу і шла розмова, на її тільки і покладали майже всі надії. В цей час у нас серед діячів і рядових робітників і серед війська почалась паніка. Щось творилось неможливе. Повне зневір'я в свої сили, в сили своїх товаришів. Стали цілими групами тікати в різні сторони. Організувалось ціле паломництво в Галичину, та до Берестя. Потребувалось великої моральної напруженості, мужности Духа, щоб удержати цю толпу, заставити її опам'ятатися. Серед міністрів почались розмови: чи не ліпше виїхати до Ковеля. Прямо руки опускались і не знати, що робити. Треба проявити чисто диктаторські вимоги, щоб зупинити всю цю хвилю, задержати, затримати її і примусити опам'ятатися.

В цей час в Житомир приїжджає Командуючий військами Слівінський з упавши духом і потухлими очима; він подав мені рапорта про те, що захворів “ішіасом” і не може керувати своїми справами, причому доклав, що там, в військах на фронті теж починається розпад. Новий дух дисципліни примусив елемент, який пристав для того тільки, щоб в мутній водиці половити рибку, став вивтікувати; серед власного командирського составу теж були нелади. Петлюрі було обідно, що не його призначено командуючим, почались інтриги. Власне мені показалось, і в чому я потім упевнився, що Слівінський дезертирував, спасая свої нерви і себе. Тоді, щоб не було інтриг між нижнім командним составом, я не назначав вже Командуючого військами, а оголосив, що і Командування перейде до мене як до Міністра. Таким чином я став вже і Адміністратором і Командуючим. Розпад йшов далі. Без мого наказу війська знялись з позицій і прийшли до Житомира. Це для справи, для діла був удар. Але треба було погодитись, бо більш нічого не оставалось робити. Находитись Уряду там, де згурпувались

розбурхані недисципліновані військові частини, не можна було. Вчинялись грабунки, розбійництво тільки дискредитували Уряд, а тому необхідно було вивезти Уряд в другий, більш безпечний пункт. Крім того можна було сподіватися, та воно так на самом ділі й було. Большевики стали нас переслідувати. Підставлять Уряд небезпеці – значить ризикувати всім, що ж до продуктивної роботи під гулом снарядів, коли загрожують твоєму життю, сподіватись не можна було. А тому Уряд переселився в валку і виїхав до Сарн.

Почалось вагонне життя Українського уряду. В цей час по відомостям розвідки більшовицькі групи стали накоплюватися біля Казатіна. В цьому районі було ще багато різних військових не демобілізованих в кінець частин. Тут були ще остатня знаменитість 2 Гвардійського Большевицького корпусу, яким в останні дні командувала більшовичка Мадам Бош. Цей корпус зробив знаменитий похід на Поділлі в Гайсинському повіті і отут де спалив-зруйнував цілі села громадські. Багато цей корпус напсував нам. А скільки було за нього розмови ще при Тимчасовому Уряді з ставкою, що його звідси перевели на північ, а звідти на його місце 17 корпус. Не погодились – то була у нас війна з ставкою і Тимчасовим Урядом. Кавалерийская гвардейская дивізія, части Фінляндської дивізії, и саме головне, шли хаотичним порядком части 7 большевицької армії на Київ на допомогу большевикам під проводом Чудновського і Компанії. Ми були майже оточені зі всіх сторін. Необхідно було, щоб нам не коштувало, зберегти в наших руках Коростенський вузол, бо сохрanyaючи в своїх руках цей вузол, ми мали можливість оперувати в різних напрямках. Так мені уявлялось і я став строїти війська і групувати їх відповідно новій задачі. Як я вже вище казав, деорганізація і розпад продовжувалися, необхідно було крикнути голосом твердим і рішучим, щоб заставить, силою зупинити цьому моральному розпаду. І я став кричати. В першу чергу віддан був наказ, яким розформовувались всі комітети у військових частях, гарнізонах і штабах. Розформовувалась та болячка, яка з першим днем революції виросла на тілі армії і зруйнувала її вщент. Цим наказом ставилось питання вже руба, годі поглиблювати революцію,

проводити різні експерименти над “демократизацією” армії, а пора стати до творчої продуктивної роботи, організації порядку і права в неї. Знищувалось то, що получило право громадянства, що існувало на тілі армії цілий рік революційного періоду. Знищувались комітети, існування котрих виправдовувалося як кожний здобудок демократичного забезпечення революції і революційних здобутків. Яка контрреволюційність, недемократичність була мною проявлена! Я став вже контрреволюціонером і диктатором! Поводження своє до підлеглих я кардинально змінив. Коли прийшов до мене який полковник дійсної служби, старшина і допустив собі вольність в розмові, я його вигнав, як рядовий виганявся при царському режимі. Я на нього кричав, як ізвозчик. І о – диво. Тільки кінчив з ним розмову – виходжу на перон, перед моїми очима уявилась зовсім друга картина. Я почував себе наче перенесеним в іншу державу, або повернутим до часів царського режиму. Козаки честь не віддавали старшинам, і про це не можна було і натякати – контрреволюційність, ганьба, недемократично. Коли бачу – всі стали мені козиряти. У, ви, гади! Виповзаюче звірря, гидота, паскуди, раби. Для вас потрібен ще нагай, його признаєте як авторитет влади, він для вас являється святим повелителем вразумляючим, зупиняючим і керуючим елементом. Як болісно і одночасно оскорбляючи мерзотно стало на душі. Невже ж звіряче ще сидить в тобі, чоловіче? Невже ж ти залишився ще рабом, який не може добровільно будувати своє життя, накладати на себе великі, святі обов'язки любові, миру та ладу, а потребуєш простого, але міцного, гнучкого дошкульного нагая! Тут у мене закралось глибоко в душі, там в тайниках маленьке-маленьке зневір'я. Але геть аналізувати, геть зупинятись на півдороги, та впадати в транс, впадати в настрій зневір'я та переоцінки – не такий час. Мій настрій і тон, який я взяв, видно було що даром не пройшов і скоро відчувся на фронті. Дисципліна стала провадитись. Військові частини стали кріпнуть. Видно що криза вже минула, можна сподіватися скорого виздоровлення хорого і дійсно хорий став скоро одужувати. Паніка зразу упала-розвіялась. Серед військ почали ширитись і кріпнути надії про скорі повернення в Київ та про те, якби большевикам

дати бій в відкритому чистому полі. Я почав вже провадити бойові розвідки, які дали успіх, чим збільшувався запал серед військ. Але про це буде іти далі річ.

Я хочу зупинитися ще на деяких моментах отої роспуки, отого морального розпаду та зневіри, які так стійко опанували були майже всіма. Штаб Командуючого Південно-Західним фронтом містився в Бердичеві, таким чином він охороняв мій правий фланг – це була для мене залога з боку Козатина. Штаба в тісному розумінні не було, бо коли зчинився вибор Командуючого, коли таким чином більшовики, хоть і українські, а психологія їх майже однакова, стали панами мента, то із Штабу счинилась поголовна тіканина. Залишилось щось декілька старшин генерального штабу, а решта виїхала в Росію. Робота Штабу виключно проводилась вже тільки в демобілізації фронту, правда, треба визнати, що керувати демобілізацією фронту планомірно не міг, бо він був абсолютно безсильним. Головним чином покладалась надія, що може хоть що-небудь Штаб допоможе спасти – пропадає ще величезне коштовне військове майно. В цьому напрямку власне і давалось йому діректів. Коли ми приїхали в Житомир і таким чином, Уряд опинився в сфері впливу Командуючого, а війна вже була скінчена – мир заключено, то, щоб не виникло непорозуміння, для більшої користі в планомірній праці, щоб знати безпосереднє роботу штабу, бо при такій розрусі тільки тісний централізм може бути корисним у реформуванні, штаб Командуючого – перетворив його в демобілізаційний відділ свого похідного штабу, залишив тільки ліквідаційну групу. Ліквідаційна група складалась із членів всіх відділів Штабу Главнокомандувача, при чому ліквідаційна комісія повинна була проводити свою роботу якнайефективніше. Необхідно розгружати себе, бюджет держави, від зайвого елементу, надасть ліквідуючим право на вступ в ряди Української армії. Главнокомандуючий Кудря таким чином увійшов в мій штаб як начальник відділу. Поки що він сидів в Бердичеві, бо там у нього під рукою була технічна організація. Довго там в Бердичеві цьому Штабові не прийшлося працювати, бо більшовики повели наступ з боку Козятини. Хоча невеликі сили і були у Кудрі, якими

безумовно він міг дати достойний опір їм, але це якраз був період упадку мужности Духа, а тому вони постидно кинули Бердичів, а самі втікли. Тоді себе показав і цей добродій, якого рекомендував мені Певний, “щирий і хоробрий” українець. Мій наказ про те, що він вирушив іти на допомогу Бердичівцям, точно не виконався. У нього в частині почався розпад; половина людей десь зникла, організація зовсім хромала, не було того, не бачило сього. Одним словом, повний бардак. А скільки ґонору, скільки обіди було, коли я звузив його права, його владу.

Коли я побачив, що з цими військами мені нічого не вдасться зробити, я екстрено визвав отряд Присовського⁶⁸. Можна було кинути стрільців, але вони були при Уряду, його охороняли, а тому направлялись в Сарни. Большевики захопили Бердичів без великих втер, побоялись далі посовуватись, що дало мені можливість стягнути сили до Житомира. В сторону Овруча–Мозиря був послан партизанський інтернаціональний отряд під командою Сопочького, якому було дано завдання захопити Мозир – і взірвати міст через річку і стояти до останнього, а не відступати. Крім цього партизанського отряду вже самостійно сформувалась моїм формовочним відділом Кінна сотня виключно із старшин. Сотня крепка, завзятих головорізів, її я направив на Новоград-Волинський, щоб вона перехопила залізну дорогу із Шепетівки на Коростень, поки я ще Коростень не забезпечив як слід, а після цього сотня повинна була “наводити порядки” в залишившихся большевицьких частях, яких ще багато було в районі Шепетівки–Рівно–Сарни–Коростень та Козатін. Сотня Поліщука вчиняла в Житомирі погроми. Треба було назначити Командуючого цим районом, який зміг би трохи всіх прибрати до своїх рук. Бідний Присовський, багато на нього я навалив, але проте він справився і значно мені допоміг, за що я йому дуже був вдячний. Я його назначив Командуючим районом і наказав, що всі військові частини, які знаходяться в цьому районі, підлягають йому і дається йому право з ними розправлятись так, як

68 Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Костянтин Присовський – військовий і державний діяч Росії, УНР та Української Держави: біографічний нарис // *Гілея*. – 2011. – Вип. 45 (№ 3). – С.20–24.

він найде для себе здобним. Житомир для мене важний пункт, який він може тільки тоді здати, коли залишиться без солдат. Житомир був крайній пункт правого флангу забезпечення Коростеня. Крім того, у Житомир йшло шосе на Київ, багато було складів і адміністративний центр губернії. Цю задачу Присовський виконав так, як йому було наказано. В своїх записках я забув ще упомянути про стаю Київських орлів, а власне Командуючого Київської Округи Глібовського з Особистим Комендантом Ковенком і чинами його Штабу. Боже! Скільки мені клопоту Ковенко вчинив. Глібовський – Командуючий без округу, він попиячив трохи в Житомирі і подався до Львова, а ця компанія залишилась і позаяк в них грошей не було, то за підписом Особистого Коменданта стали надходити до мене різні асігновки витрат на організацію оборони Києва, та виплата утримання за службу. Поки я виплачував, але коли діло дійшло вже до виплат тисяч 27, і більше, то я вигнав і заборонив докладувати мені про такі прохання. Яка безсоромність, яке падлючество так дивитись на державні справи. Для них інтереси державних справ виключно тільки містились в тому, щоб якомога більше увірвати грошей та набити свою власну кишеню. У, гидота, мерзота! Дешевки, базарники, арештантський патріотизм та демократизм! Для вас любов до батьківщини, любов до народу, до демократичних ідеалів іде через шлях як можна більше взяти грошей із державної скарбниці. Державні інтереси – постільки для вас цінні та дорогі, поскільки ще в державному мішку є грошей. Падлюки! Яка пішла агітація проти мене! Як закричали, зашипіли, та тільки загальна розпука та паніка заставила їх теж тікати до Бересту, до Львова і там строїти із себе нещасних вигнанців-патріотів, мучеників за національне відродження країни, страждальці за ідею!...

Організація мого похідного штабу йшла швидко і робота його була, можна сказати, задовольняюча. Командир козачого кінного полку "Вільної України" Полковник Адамович був призначеним головним інтендантом. Старий полковник добре знайомий з військовим господарством, рухливий, пронизливий, з невеликим організаторським та адміністративним хистом відповідав роботі даного менту. Багато прийшлося мені брати людей як то кажуть

буквально з вулиці. Не приходилось мені тоді розбиратись з політичними поглядами працівника, чи він “щирий” українець, як він ставить до Українського руху і т. ін. Не такий час був! Я дивився на обставини даного менту так, коли хата горить, коли палає вогнем все добро, то рятуючи його від вогню, не розбираються, які речі брати і рятувати вперед, а рятуєш все, що можна врятувати, що можна вихопити із вогню. Потім, коли пожежу потушимо, коли стихія знищене буде, тоді розберемо ті речі, і кожній річі буде відведено своє місце. Да і на самому ділі де ж мені взяти “щирих патріотів”, українців, коли їх нема! Нема, бо багато із них вже давно оглядаються у Львові, а другі в Бересті, а треті поховались по хуторах, на печах своєї родини та під спідницями своїх жінок. Розбіглись, розпорошились хто куди тільки міг. Залишилась невеличка купка людей, яка ні в якому разі справитись не могла з величезною роботою. А тому мені і приходилось брати кожну людину, яка змогла б принести користь і яка виявляла бажання працювати. Після того вже як повернулись до Києва, коли приступили спокійно до будівничої праці, “щирі” українці, котрих я не бачив там, в часи блукання Уряду по Волині, стали докоряти мені, стали обвинувачувати мене, що я обсадився росіянами і щирим українцям немає місця. Який цинізм! Де ж ви були, ви “щирі” патріоти? Чому ж вас не було в рядах в той час, як ставилось все на карту? Чому ви не з зброєю в руках, чому не стояли в рядах тих ідеалістів, дійсних патріотів, які готові віддати і віддали все своє життя за велику ідею визволення відродження нашої батьківщини. Де ви були в той час, коли ви так потрібні були? Коли вас кликала батьківщина. Черваки-хробаки! Ви [–] підлі боягузи, зайці ви, гидота, мразь людська. Ви [–] дезертири. Кинули зброю, відреклись від свого ім'я, від батьківщини і поховались і стали белькотіти “ми не ми”. Маєте ви право вільного слова тепер? Камінь вам на вашу пику і на ваші груди, – єдине право тільки залишилось для вас. А тепер ви ходите, запустили вуса, чуби, пошили широкі штани, гримаєте і плюєте – плюєте скрізь. Загиджуєте, запаскуджуєте все світле і чисте. Хто ті росіяни, які стали на службу у нас? Чи багато ж їх у нас? Їх мало. Але це ті, яки стояли в наших рядах і боронили

наші ідеали, боролись за визволення України, це ті, які для нас клали своє життя! От хто вони. Це високі і героїчні люди і так ви їм дякуєте, так ви оцінили їх труд, жертву і любов до нас, нашого краю. Ви розбишаки, душегуби без сумління і розуму, бо ваш розум затемнився вашими звірячими інстинктами.

Час був гарячий. Необхідно було забезпечити свою самостійність і незалежність в роботі, щоб творити діло без поміх, без інтриг, без лішніх радчиків, а так як тобі хочеться і як находиш можливим. Для сього мені перш всього необхідно було розв'язати руки від радників та помічників самих деяких міністрів. Ні одне міністерство тоді не приваблювало стількох любителів, стратегів та радників як військове. О, Господи! Скільки їх було і скільки натягували на себе форми, надували груди, випучували очі і думали, що вони Наполеони-Марси... Майже кожен міністр вважав необхідним сунути носа в Військове міністерство. Помню такий випадок, хтось десь щось сказав, що начебто має бути повстання, чи щось подібне до цього, як Міністр земельних справ, не поставивши до відомості Військового міністра, став викликати війська і давати їм розкази. Дивно, чого так Військове Міністерство вабило до себе стількох людей. Багато було прикладів, та це ж важко їх перелічувати – лиш тільки дивує, що щирих демократів, ярих ворогів мілітаризма, так тягнуло до зброї, до влади керувати військовими частинами... Во всякому разі мені треба було одвойовувать свою незалежність і самостійність. Порш особливо ліз і засовував свого носа. Йому дуже хтілось бути командиром, а не міністром праці, не зважаючи на те, що він по переконанням був правовірний ортодоксальний есдек. Трошки засовували свого носа і другі міністри, але трохи, окрім Сідоренка, який, правда, весь час рішуче підтримував мене. Мій опір і рішучий протест про вмішування в справи інших міністрів в моє відомство дало бажані наслідки. Я, як то кажуть, відшив від себе. Потім я рішуче поставив питання їм про допомогу мені в інших сторонах державного життя. Міністр фінансів повинен був приймати героїчні міри для поліпшення грошової справи, бо фінанси наші були дуже-дуже в скрутному стані. Із Києва вивезено було гроші тільки мною, другі Міністерства зовсім не потурбува-

лися про бік сеї справи. Навіть Міністр Фінансів не прослідкував, чи вивезені гроші із державної скарбниці – де була все таки значна сума – біля 40 мільйонів. Потім виявилось, коли підняли питання про гроші, що Мін.Фін. Ткаченко віддав розпорядження б[увшому] команд[увачу] київ[ською військовою] окр[угою] полковнику Глібовському вивезти ці гроші, але наказ залишився тільки на папері. Гроші не вивезені – залишені у державній скарбниці. Довго проіснувати на мої фінанси не можна було. Перехопили в Житомирі 7,2 млн. із большевицьких грошей, які були прислані Начальнику постачання фронту, але все-таки це була крапля. Крім міністра фінансів, виступив міністр продовольчих справ, яке повинно було озаймитись справою харчів, Залізнодорожне відомство і т. ін. Одним словом, необхідно було не віддыхати, не дебатувати, не гадити, а приступити до організації плідотворної роботи. Корисними і щирими працівниками, робота яких мені багато допомагала, були міністр Внутрішніх справ Христюк, чоловік твердий характером і волею, рішучий, і Сідоренко, як не міністр, а людина, своїм поведженням.

Що торкається взагалі до роботи цілого Кабінета, то не можна сказати, щоб вона відмічалась і великою продуктивністю, і плодотворністю. Правда, треба взяти на увагу те, що майже ніякого апарата не було для праці людей теж, але все ж таки робили, що могли. Організували друкарню і випускали “Вісник Ради Міністрів”, потім продовжували редагувати газету “Народна Воля”. Взагалі, треба зауважити, що перші тільки дні були днями паніки та безглузлого жаху. Потім люди в роботі заспокоювалися, приходили до нормального психічного стану і реагували спокійно і розсудливо. Були миті досить трагічного стану. Помню, наприклад, мент такий. Валки вирушили до Сарн. Впереді валки Урядової пущені були валки з січовими стрільцями, бо Сарни треба було ще здобути від большевиків. Порядок руху був такий. З валки з січовиками впереді всіх, далі йшли 2 валки з січовиками – валки бойові, далі валка з Урядом – безпосереднє за Урядом валка з господарством січовиків і ще одна сотня. Потім валка з Курінем залізнодорожним і вільними козаками. Мій потяг з цілим похідним штабом. Валки

Петлюрівські і, нарешті, валки Присовського. От дві валки з Січовиками пройшли Коростень і підходили до Олевська. Урядовий вийшов із Коростеня, а також і четвертий з січовиками вийшов із Коростеня. В цей час я був з своїм штабом на ст. Коростень. Чекали з хвили на хвилю прибуття потяга з Петлюрою і його козаками. Дорога на Київ була під охороною всього тільки невеличкої частини із мого потяга силою в 30 чоловік, які находились в 17 верстах перед зруйнованим шляхом. З боку Мозиря я був забезпечен інтернаціональним партизанським отрядом під командою Сопочького, один тільки шлях був відкритим і без всякої охорони – це Коростень–Шепетівка. Наказ мій про те, щоб зруйнувати на цій дорозі шлях, не в повній мірі виконався, а тому, коли я одержав відомості, що із останньої станції перед Коростенем вирушила валка з більшовиками і направляється на Коростень – самопочуття було погане. Треба було приймати якісь міри. Сподіватись на швидкий прихід валки з Петлюрою не можна було. Більш нічого не залишалося робити, як озброїти свій штаб, дати їм струмент і послати зруйнувати залізнодорожну путь. Подали паровоз – платформи – забрали струмент і кулемет і поїхали руйнувати дорогу. Більшевицький потяг дуже йшов помалу, а тому чини мого штабу успіли зруйнувати шлях. Більшевики здаля побачили військових на залізнодорожному путі, подумали-подумали, та й повернули назад. Будь більш енергійними та рішучими – в трагічне положення поставили б мої війська. Правда, на довгий час їм не удалось би залишитись на ст. Коростень – все рівно їх вибили б, але ще більш спричинили б нам військах паніку. Крім того могли б на довгий час зруйнувати ст. Коростень. Кінчилось благополучно. В цей час під Сарнами вчинився невеличкий бій – рішучість і енергійний наступ січовиків наробив паніки у більшовиків, які нічого не зруйнували, а в чому як були, так і вивтікали на Рівне, залишивши гармати, зброю і полонених. Що було з полоненими, мені невідомо, докладавали, що думали тікати і їх забили. Занявши як слід ст. Сарни і ст. Маневичі, я віддав слідувачого зміста диспозицію: всі війська, крім частин, які входять під начальство Присовського, повинні зкупчитись на Сарнах. Отряду Присовського підлягає

фронт Мозир–Коростень і Житомир. В Сарнах я скупчив сили для того, щоб звідсіль міркував розвивати операції на Рівне, щоб таким чином весь цей куток забезпечити за собою. По розробленому плану наступ мав бути зробленим всіма моїми силами які походили в русі по концентричному напрямку, але мій план самі большевики опередили. Вони зібрали всі сили які тільки мали в м. Рівному, а также набралось щось на 3 валки з гарматами і самі вирушили на Сарни. Треба було дати їм достойний опір. Для цієї мети була вибрана позиція далеко за Сарнами в сторону Рівного, поставлені гармати на позицію і стали вичікувати їхнього приходу. По наказу ні в які розмови не вступати, а прямо без всякого попередження обсіпати їх снарядами. Доволі провадити з ними всякі переговори, бо цим часто вони вигравали, це був один із їх улюблених прийомів на полі битви. Наказ був виконаний превосходно. Не знаючи, що для них зроблена достойна зустріч, вони під'їхали без всякого попередження до лінії наміченого бойового вогню і необачно для них грянули гармати. Що тут було, може собі уявити той, хто був на війні і вчаствував в нападі на ворога тоді, коли він спочиває. Першу волну розбили як слід – дві другі дали задній хід. Про успіх большевицького наступу на ст. Сарни стало відомо в Рівному, де спішно організувались місцеві українці і зробили їм зустрічу, подібну сарненській. Большевикам не залишалось нічого роботи, як тікати на підводах в напрямку на Новоград-Волинський по шосе, а тут вони напоролись на той піший отряд, який я ще вислав із Житомира. Ця сотня їх добре пошматувала шаблями.

Такий успіх і поява українських військ майже в усій Волині зразу зробило велику паніку серед як місцевих – домашніх большевиків, так і всіх тих різних військових большевицьких банд, про яких я вже вище говорив. Буквально в них почалась паніка і вони неорганізовано стали розбігатися. Настрій серед моїх військ зразу піднявся, стали веселими очима дивитись і почали вже мріяти про похід на Київ. Після цього у мене став дозрівати план про похід і удар в напрямку на Казатін з метою бойової розвідки, а з другої сторони – зруйнувати станцію, щоб не дати можливості по цій магістралі вивозити із Одеси і Румунії на Київ бойових

припасів та хліба. Одночасно з цим були дані директиви одні військові частини під командою військового інженера Лорчченка на санітарних самоходах перекинути з району Білої Церкви поза Дніпро і зруйнувати залізнодорожний шлях, перервати телеграфні і телефонні проводи, одним словом, вчинити багато шкоди навести паніку і як можна, то захопити залізнодорожний шлях. Я став готуватись до наступу на Київ. Серед військ все більш і більш розгоралось бажання іти на Київ. Чутки, які до нас стали доходити, та доклади розвідки про те, що робиться більшовиками в столиці, запалювали вогнем серця всіх до помсти. В Києві проливалась кров. Хам став панувати і почав нищити все. Тут воочію стало ясным, що то за братній народ був нам наш північний сусіда. З якою ненавистю, з якою жорстокістю, з яким вандалізмом нищилось все те, що напоминало про Україну і про українців. Зривались написи, оголошення, прапори, зривалось, нищилось все українське і навіть убивались люди за те тільки, що вони були по народженню українці. Не розбираючись, хто він, що він і в чому винен. До того хам розвернувся, що убивав всякого, хто був з посвідченням українським, може, він хоть був росіянин, але одного посвідчення було досить, щоб ззаді в голову пустили з револьвера кулю, або прикладом не розстрошили її. Нема слів, не хватає хисту змалювати той ужас нищення, річища того криваво-п'яного і того взбунтованого раба-хама. Дні і часи большевицького панування в Києві ніхто не в силі витерти і загладити в серцях живих свідків українців. Ніякі завірення північного брата не привернуть до нього нашого серця. Багато він добра нам зробив! Руйнував і нищив, коли був цар, руйнував і нищив, коли скинули царя і запанували воля і свобода народам після великої революції. Рівенство, братство і воля для москалів, а для вас, другорядні члени великої держави, нема її, ви повинні бути нашими рабами як і були. Доволі вже ваших обіймів, наші кохані північні брати, але дозвольте нам жити без вашої допомогим і вашого виховання. Ми, Слава Богу, вже можемо самі ходити. Геть московська мразь – гидота, азіат! Геть, щоб твого московського духу й чути не було. Забирайтесь же з своєю азіатською культурою від нас! Доволі її нам прививати –

болісно і тошно стало нам від неї. Геть! Геть забирайтеся, вон від нас на свій північ!! Не любов, не правду, не культуру ти несеш. В твоїй природі, в природі і характері цього народу лежать звірячі дикунські інстинкти азіатчини, і неволя, розбишацтво, рабство, знущання над всім святим – це його стихія.

На ст. Сарни прибув мій знайомий із Києва Ковалевський, який не встиг одночасно зо мною вийти. Я був дуже радий. Він хлопець молодий і має багато хиб, але талановитий, енергійний і працьовитий. Багато в нього в характері є грубого, за те твердий, рішучий і безжалісний якраз відповідав менту і обставинам, щирий українець не сьогоднішнього дня, письменник, я його призначив директором моєї канцелярії. Його називали “Аракчєєв” і безумовно він своїм характером і відношенням до других напоминав цього жорстокого, тупоголового адміністратора. Штаб мій значно розширився і поповнився людським складом. Вже почалась закладка формування майбутнього Військового міністерства. Я вище казав, що шукати людей працівників приходилось мені прямо на вулиці і це не гіпербола і не видумка, а так дійсно було. Помню раз, я спеціально з цією метою поїхав в Житомир. Мені потрібні були слідуєчі фахівці – військові юристи, військові передвіженці і знаючих добре інструкції та всякі распорядження по цьому відділу, медиків як спеціалістів так і адміністраторів і т. д. У мене під руками не було ніякої інструкції, ніякого тома Свода законів, абсолютно нічого не було. Приходилось буквально обо всьому питати та розроблювати інструкції по самим маловажним, не значущим справам самому. Так, наприклад, можна було б скористуватися вже існуючою інструкцією для залізнодорожної міліції, скористуватись бувшою для залізнодорожних жандармів, але такої під руками не було. Приходилось багато часу витратити на те, що вже існувало і докладно було розроблено. От я приїхав до Житомира, захожу в будинок Комісара; Комісара ніде не було, бо він одночасно з Урядом теж виїхав із Житомира, замість його був Главнотачальствующий Полковник інженер Козьма – п'яниця, забулдига. В цьому будинкові він з своїм штабом розташувався. В цей час згідно распорядження Главнотачальствующого шла переписка всіх

старшин, які проживали в м. Житомирі з метою декого взяти на службу в ряди армії, зареєструвати і т. п. Тут-то я і зробив заклик потрібних мені фахівців. Такі знайшлися і я зараз не відкладаючи в далекий ящик забрав з собою. Попались талановиті і корисні люди. Військовий юрист – Полковник Буйніцький потім був призначений мною Головним Начальником Військово-юридичної Управи і з ним ще два військових старшин-юристи. Випадково знайшовся лікар Карабай – молодий, освічений, талановитий адміністратор, який став Головним Начальником Медичної Управи. Достали томи Свода Військових законів і почалась робота адміністративного будівництва.

Я вважаю, що за час нашої мандрівки була проведена одна із серйозних адміністративних реорганізацій – і именно знищення бувших Військових Округ і перехід до нової адміністративної одиниці – Корпусні райони. Зразу перейти на Корпусні райони не можна було, а тому як перехідний етап – утворені були Губерніяльні та Повітові Коменданти⁶⁹. Інструкція була мною розроблена, правда, вона мала багато дечого не совершенного, приходилось мені потім її все більш розширювати та розробляти, під вимогами самого життя, але треба було зауважити, що творилась вона під шум колес валки і гул розривів снарядів в бійці з большевиками. Утворюючи нові адміністративні центри, я, головним чином, мав на увазі слідуючи дані: поступовий перехід до нового адміністративного поділу України на Корпусні райони, позаяк передбачалась Українська армія організовуватись по територіальному принципові; віддалення військової влади від цивільної влади, щоб тим самим не створювати протиріч. А тому вся влада належала Губерніяльним та Повітовим Комісарам, як представникам влади цивільної, а відповідні Коменданти являлись тільки допомагаючим знаряддям їм. За адміністративну територіальну одиницю бралась попередня Губернія та повіт за винятком тих місцевостей, де прилучались повіти других губерній до Української Республіки.

69 Дивіться: *Гай-Нижник П.* Інститут місцевих комісарів та комендантів за Центральної Ради (1917–1918 рр.) // Наукові записки. Серія педагогічні та історичні науки. – Вип. CIV (104). – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2012. – С.244–256.

Вони, як новий повіт придавались до суміжної губернії. Таким чином передбачалось 8 Корпусних районів, себто губерніяльних Комендантів, і щось 113 повітових Комендантів. Я міркував, що поступово, починаючи визволяти Українську територію від большевиків, зараз провадити на місцях адміністративну владу так, щоб зв'язок центру з територіями був вже постійний, міцний і відповідав би тим принципам та вимогам, які висувало саме життя та обставини. Таким чином, повне оздоровлення, повний порядок та лад повинен був поступово все більш і більш розширюватись і визволять батьківщину від большевицького чобота. Була вироблена інструкція для залізнодорожної міліції, котра підлягала Військовому Міністерству і одночасно з визволенням залізнодорожного шляху заступала на вузлових важних станціях. Обов'язок на неї покладался виключно тільки стежити за порядком, за тим, щоб не було на станціях того бешкету, грязі та безчинств, що за останній час в Російській державі стало нормальним явищем. Допомогати залізнодорожному відомству шукати та арештовувати безбілетних пасажирів. Диво! Тільки завівся на станції отакий доглядач, як появилася скрізь чистота, розбещена публіка, особливо "товариші", стали купувати проїзні квитки, зали стали чистими, шкаралупиння від насіння десь пропали і на столах появились білі серветки та посуд. В Житомирі утворився спеціальний запасний курінь для виховання та набору залізнодорожної міліції. Кожен день ясніше ставало на душі, радість наповнювала всю твою істоту, бо бачиш, що починає держава просипатися, починає вона на ноги ставати, зарождається здорове життя, життя де воля, розум, святі великі почуття вже ніхто не буде топтати в багно грязними чобітьми, кожній істоті дати можливість рости без примусу в величний храм всесвітньої Культури великі дари любові, миру, братерства, рівенств та волі. Але – то були ще мрії. Незбутні великі мрії маленького ідеаліста. Життя диявольськи підсміялося над цими мріями і зараз хоче, яко мога глибше втоптати їх в багнюку. Хоче облили брудом, чим тільки можна, щоб сяйво цього ідеалу заступити, знищити, затемнити. Даремна боротьба, даремні жертви! Золото і в грязюці залишиться золотом. Святі високі ідеали – ідеали вищого Розуму

– все так запанує на землі – світ розвіє темноту. Побідний кінець все-таки буде за нами. Може, зараз закрадується в душу маленьке зневір'я, але віри не уб'є! Не диво з'явиться зневір'ю на хвилю, коли стільки навалилось на тебе, але то хвильова з'ява, то хвильова моральна втома, яка також необхідна для більшого завзяття, для більшого зміцнення своїх сил та віри...

Після розгрому большевиків під Сарнами я прийнявся за чистку ближчого району від анархічного елементу, а тому треба було починати від самого фронту. Там, на фронті, ще позалишались різні демобілізаційні комісії, які “демобілізували” лишки фронтового військового майна. Сюди багато наїжджало гастролерів із центральних місць, начебто за якимись справами особистими, в самому жє ділі приїжджали за тим, щоб грабити і з награвленим повертатись. Мене дуже тягнуло самого поїхати на ст. Маневичі, багато було спомин про ці місця. Моя частина, в котрій я служив, оперувала в цьому районі і більше року стояла на Стоході, прозваному Кривавим. Хтілось подивитись, що зосталось, як зруйнували розбещені “товариші”. Саме місце тягнуло мене. Здавалось так недавно ще тут ми проходили стройними рядами, гнали австрійця і скільки віри, надії було тоді, а тепер... Тепер другі надії, другі почуття. В [19]16-му році, коли моя частина стояла на р. Шарі по Берестейському щосє, у нас була епідемія дизентерії. Звалило мене. Лікувався я спочатку в м. Селявці, де за 2 тижні втертяв вісу більш 24 хвунтів, думав, що прийдеться розпрощатись з життям. Багато було тоді від цієї хвороби смертних випадів. Підлікувався трохи я і виїхав в Смоленськ на 11\2 місяці, а коли повертався назад, то моя частина була перекинута на кривавий Стоход. Недовго прийшлося мені шукати свої частини. Приїхав в Маневичі і зразу відчув, що недавно тут була величезна бійка. Багато ріжного військового майна наші війська відбили; все це валялось на купах в хаотичному виді. Аероплани ворожі кожен день навідувались сюди і кидали бомби. Моя частина стояла в сторону від залізної дороги на північ. Прийшлося їхати по ґрунтовій дорозі. Боже, що це за дорога! Болото – бо мочарі тягнуться на десятки верств. От нарешті я приїхав у свою частину. Ліс величезний

мокрый, ніяких землянок немає, нічого не устроєно – нова квартира наша, але не надовго. Скоро пішли на позицію, бо тутешні війська після жорстоких кривавих боїв відтягували в резерв, щоб трохи відпочили, а там знову в діло. Проходимо по селах – один кошмар, ужас! В деяких місцях села і сліду нема – все зруйновано. Все знищено – пустир, а там, де залишилась хатка, то стояли обдерті без покрівлі хатки. Нарід – точнісінько як вимер, нікого не видно. Тут більш року прожили наші вороги – це вони так розмалювали наші хати – соломи не можна було де дістати, ми здирали покрівлю і тим кормили худобу. Лани стояли пустирями, поросли дикою травою. Наче тут ніколи і людини не було. Жалко було дивитись навколо. З годиною появились і місцеві мешканці – стали виходити із густих глибоких лісових нетр, де ховалися, пробуваючи весь час за термін панування ворога. Якими забитими, загнаними дикунами вони виглядали. З часом край почав знов оживати, але недовго, бо через рік сталась революція і нове руйництво, нова стихія запанували, затанцювали. Скільки труда, скільки роботи втратилось в цих лісах. Які будинки землянки построїли – цілі оселі з'явились, де могли б проживати всі виселенці цієї місцевості. Тепер все зруйновано, знищено, огиджено “товаришами”. Крім того, мені хтілось подивитись і самому на місці переконались в тому, як провадиться демобілізація і ліквідація різними “демократичними” демобілізаційними комісіями. Коли одержую відомість, що там вже в Манєвичах появилсь доблесний Капкан і чинить свої розпорядження. Знов по мою голову появилсь цей злий геній, який наче з спеціальною метою з'являється там, де не треба і руйнує налагоджену роботу. Треба нарешті прийняти рішучі міри. Я зробив розпорядження заарештувати Капкана і екстрено привезти до мене. Незважаючи на те, що тут був залізнодорожний курінь, Комітет залізнодорожний з своїм головою Макаренком, який дуже великим прихильником був Капкана і во всьому підтримував його, я рішив діяти енергійно. Капкан був заарештован і доставлен до мене. Після невеликої, але досить різкої розмови між нами – Капкану було відведено окреме купе у моєму вагоні рядом з моїм, з наказом нікуди не виходити без вартового старшини. Це зробило

велике вражіння. Залізнодорожний комітет захвилювався, почалось до мене паломніцтво навіть з вимогами, щоб Капкана випустили, позаяк він добре знає кулеметне діло і згодився бути у них інструктором. Але на ці вимоги була відповідь негативна. Стали мені угрожати, але мої докази про руйнуючу його роботу, нарешті, упевнили їх в моїй твердості та рішучості. Тоді, як основуватись на докладах моїх служащих, угрози проявлялись реально – декілька разів під моїм потягом і моїм вагоном знаходили піроксилітові шашки. Нічого не допомогло. Свої лінії я не змінив. Нарешті, я їх зломив. Чого хотів, то й було досягнуто. Капкан так і залишився в моєму вагоні під домашнім арештом до самого повороту до Києва. Приїхав в Манєвичі. Мене зустріли все місцеве начальство. Як видно, дух нового напрямку дійшов і сюди, бо на станції був порядок, чистота. При виході всі присутні військові стали козирияти, навіть козириали бувші “товариші”. Комендант доложив мені, що на ст. Манєвичі їм задержана ліквідаційна комісія 46 армейського корпусу, при чому при них знайдені великі гроші і вони збирались вже тікати. 46 корпус – це мій корпус, я в ньому служив і тоді ще в списках його лічився. Невже тут є представники і мого полку? Пішов подивитись. Орли. Тут був сам виборний командир корпусу – якийсь Поручик і представники по одному від дивізії і окремих частин корпусу, всього 13 чоловік. Коли я увійшов, вони сиділи в ліричному безпорядкові. Спочатку ніхто із них не вставав. Я мовчки почав їх оглядати. Нарешті починають підніматися, витягуватись і приймати військовий вигляд – витягуючись в струнку. Револьвери покласти на стіл, сказав я, і ці орли як барани спокійно стали викладати зброю. Їх заарештували. Потім із розслідування виянилось, що їм на демобілізацію було асигновано Штабом фронту 200.000, вони їх отримали. Демобілізували все корпусне майно – продали коні, транспорт, одним словом все, що тільки можна було, нікуди грошей не здавали і в скарбниці їх не було. Всі ці гроші були розсовані по карманам більш спритними ловкачами. При одному знайшли 44 тисячі “керенками”, намотаними на ноги під підштаниками, досить просто і вигідно. Після декрета про вибір начальників, військові часті почали вибирати нових начальників.

Все чесне, правдиве з чистим сумлінням втікло, бо далі жити на фронті не можна було. В командири потім вибирався самий непевний елемент, який дозволяв все робити, і дійсно робилось. Вибірний командир полку збирав славні остатки, ділили по рівні частини полкову скарбницю, продавши полкове майно, а після цієї простої ліквідації демобілізувались. Знищували всі документи, як самих служивців, так особливо цінні історичні документи – щоденники полкового бойового життя. Все йшло за вітром, все знищувалось і не залишалось навіть і сліду. Точнісінько як віником замело, а самі роз'їхались по домах, або новим місцям, де можна було пожитися.

З Берестя ніяких відомостей не було від нашої мирної делегації. Вже деякі мандрівники перелякані повертались зі Львова, повідомляли, що серед Галицьких Українців великий патріотичний рух щодо допомоги нам у війні з Московщиною. В таборах полонених в Німеччині та Австрії серед організованих українців теж піднявся величезний рух іти на допомогу батьківщині. Як видно морально ми почували силу, треба було ще почекати трохи і ця сила воплотиться в стройні міцні ряди, які викинуть свого гнобителя-ката. Але що робилось у мене на фронті? Почну з лівого флангу. Отряд інтернаціональний захопив Мозир і таким чином став на сторожі мого фланга. Більшовицьких сил в цьому напрямку майже ніяких не було, а тому можна було бути спокійним. Були нелади в самому отряді. Головним злочинцем був сам отаман їх Сопоцький. Сопоцький просто, як потім виявилось з діла, мерзавець і прохвост великої руки. Авантюрист, мошенник, злодіяка за взломови – от він хто. Першим його кроком була конфіскація грошей в державному банкові. Ці гроші 47.000 р[ублів] пішли в його скарбницю і розійшлися на господарство. Ніяких рахунків і отчетності в отряді не знайшлося. Сподручниками у нього були Солоха та Щегоцький. Що торкається їх, то можна сказати, що більшим негодяєм був Солоха – значковий «особистого Коменданта Київа Ковенка». Щегоцький – людина більш-менш порядна. Крім грошової справи Сопоцький став чинити суд та розправу з місцевим населенням. Населення взвило від тої начальницької опіки, яку він проявив

до них. Замігтіли в повітрі шомпола, почались накладатись на населення контрибуції і т. п. Перша ластівка отих самозваних отаманів, отаманчиків та Главноначальствующих, які цілим роєм потім народились. Сопецький не тільки був усунутий з посади – але відданий під суд. Зразу захопити його мені не вдалось, бо втік в Мозир. В Центрі (Коростень) та на правому фланзі – війська Присовського, тут – хоча діло обстояло благополучно, але теж не все гаразд.

Отряд Присовського в більшості – окрема частина – складався виключно із бувших старшин. Вони ще не мали досить певного політичного обличчя, були тільки ворогами большевиків, з якими і вступили в боротьбу. Досить цікаво зупинитись на історії формування цього отряду із старшин. Отряд формувався в останні дні нашої катастрофи ще в Києві, і близьку енергійну участь приймав в цьому формованні соціаліст-самостійник, лікар із Одеси Луценко. Спочатку, коли він приходив до міністерства, я не звертав великої уваги на цього старого, досить цікавого типа. Він весь час хотів працювати і приймати вчасіє в загальній роботі. Луценко старий, щирий патріот Українець, але недалекий і людина без всякого чуття. Помішаний на ідеї відбудування на Україні Гетьмана і Гетьманської влади. Упертий, рухливий, хоть і з повагою, і як що поставив він, то повинен зробити, буде добиватись до останнього. Я знав про те, що у нього та других діячів: Остраниці-Полтавця – Скоропадського і інших відбуваються таємні засідання в отелі на Хрещатику біля Бессарабки, навіть отримав і я запросини на одно із таких засідань. Але не пішов, бо переконаний в тому, що гетьманство на Україні зараз доведе її до загибелі, до знищення всіх демократичних здобутків і кине в обійми нової анархії. Об цьому ще буде річ впереді. Так от Луценко виявив бажання допомогти в організації отрядів для боротьби з большевиками. Мені і в голову тоді не могло прийти, що намір Луценка входив в плани отої компанії. Правда, отряд швидко став формуватись, але хвилі нашого перебування в Києві були вираховані, а тому не закінчився формувати, всі на чолі з Присовським вирушили із Києва з нами. Луценко як шеф залишився при цьому отрядові. Він

став добиватись, щоб відділи Присовського називались загонами. Таку невинну забаву я задовольнив. Потім виявилось, що на цей отряд Луценко став дивитись як на цілком власний отряд і що ймення загін входило в план тої Козацької Ради Вільних Козаків, які були в Білій Церкві⁷⁰. Почесним батьком цієї Козацької Ради був Скоропадський. Козацька Рада стала також формувати загони на боротьбу з большевиками, але вона одночасно вела боротьбу і проти Центральної Ради, висовуючи Гетьманом Скоропадського з цілком не демократичними принципами. Домагання на владу Луценка над загонами Присовський заявив безпідставними, коли ще вздумає вмішуватись в його розпорядження. Об цьому інцидентові Присовський мені доклав. Миж іншим до доклада я був поінформован про ролі Скоропадського. Шинкар після одставки від Командуючого Округом поїхав до себе додому на повіт Звенигородський полікуватись від того зневір'я, моральної втоми та фізичної. Але то була натура не така, щоб сидіти, склавши руки. Він почав провадити організаційну роботу і в скорому часі йому удалось організувати весь повіт. Большевики там були вигнані і він міркував вже посуватись на суміжні повіти. В цей час большевики напали на Білу Церкву. Показало тут себе "Вільне Козацтво": 400.000 розбіглося, аж підметки на весняному сонці заблищали. Оглянувся Скоропадський з Радою Вільного Козацтва в Звенигородському повіті. Шинкар спас їх і охоронив від большевиків. Відпочили вони трохи, відійшли і почали перед Шинкарем розмальовувати свої мрії – стали переконувати його зрадити народові, зрадити ідеалам демократії. Не на такого напали. Заарештував їх Шинкар, продержав трохи, змилостивився над ними і відпустив. Звідсіль кинувся Скоропадський в сторону Антанти за допомогою. Я забув сказати, що Скоропадський радив Шинкарю піти з ним в Румунію, оголосити там набір в армію із добровольців, а потім піти на визволення України. Гроші, казав, дасть Антанта. Ці відомості привіз мені посланець січовик від Шинкаря. Клубок закулісної гри почав передо мною трохи розплутуватися. Після

70 Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Вільне козацтво // *Енциклопедія Сучасної України*. – Т.4. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005. – С. 547.

докладу Присовського для мене стало більш очевидним, що тут знаходиться одне кільце “самостійницького” ланцюга. З Луценком у мене почалась стереотипна розмова. “А що доброго? У-гму! Та як то воно буде! Ну, а ви як? Коли ми з вами добалакаємось?” Такими вопросниками він завше мене закидав. Так і видно було, що хоче він все розкрити передо мною. Хоче мене зламати на свою сторону і вперто йде до цього. Бідний, скільки часу він витрачав, просиджуючи у мене в кабінеті. Ніякі натяки на те, що він мені мішає працювати, не робили на нього вражіння. Він уперто добивався і “агітував” такими вопросами. Я ясно розумів, чого йому хочеться і весь час всю розмову вів так коло навколо. Тепер не такий був час, щоб розводити романтику. Я прямо заявив, що як тільки він ще посміє мені тут вносити якусь дезорганізацію, то я з ним поступлю так, як з зрадником по законах військового часу. Забороняю йому про Гетьманство говорити, бо це безглузда мрія – вона розвале нашу державу, внесе заколот і ми знову повернемо свою країну в тяжке нещастя. Після такої розмови, нарешті, і його спокійне обличчя та лінива рухливість прийшла в ажитацію. Мною була поставлена точка над “і”, він побачив, що даремно мене “агітував” і ми, розпрощавшись, розстались. Розлука була досить неприємна для нього, бо я сказав валці рушити і йому прийшлося плигати на ходу. За це видно вони постарались мені добре віддячити.

До мене стали доходити уперті чутки, що серед козаків і старшин не все гаразд. Що повелась страшенна агітація проти жидів. Погромна агітація починає рости, робота чорносотенців, як видно, починає давати свої наслідки... Часи краха, моральної втоми та зневір'я більш всього являється родючим ґрунтом для агітації різних темних людців. Збити з пантелику темну масу, якій так трудно розбиратись в складній політичній грі, бо й освіченому чоловікові приходить ся заплутуватись, повести її по складному шляху, щоб потім зіпхнути її в прірву, ставши потім господарем і задовольнивши свої егоїстично-животні інстинкти. Серед козаків і старшин пішов упертий настрій про те, щоб в Києві вчинити жидівський погром. Київ розпреділили по районах, де і яка військова частина повинна громити. Заготовлен список,

яких жидів в першу чергу необхідно знайти і вчинити над ними самосуд. План був детально розроблен і підготовлен і чекали менту, щоб перевести в життя. Нова небезпека являлась. Тут ніяка контрагітація, ніякі роз'яснення зараз нічого б не привели. Багато було під руками горючого матеріалу, який ще більш розпалював би їх вогонь і посіялось би тільки недовіря до Центрального апарату, що так небажано було в той мент. Кожен день приходили до нас відомості про те, що робиться в Києві. Я вже раніш писав про це. На великий жаль, більшість серед большевиків були жиди, які так щиро допомагали вести боротьбу зо всім українським. От це головним чином і служило тим горючим матеріалом, який запалював серця і затемняв розум вигнанців і борців із Києва: "Наша Центральна Рада дала жидам національну персональну автономію, казали скрізь, а вони повели проти нас жорстоку війну, допомагають москалям, щоб нас знищити. Смерть цій подлій продажній нації. Нема місця їм у нашій державі, вони давно сидять на нашому тілі, самі п'ють з народа кров і допомагають другим катам те ж робити". Така аргументація, підігріта нашими соціалістами самостійниками, набирали більш ваги та божевільного переконання, що дійсно вони взяли на себе святу місію визволяти від всього брудного та гидкого наше національне відродження. Приходилось з цим дуже рахуватись і шукати інших шляхів, щоб не допустити проявитись на ділі цьому ганебному ділові. Треба було бути дуже обережним. Великий гріх за безвинно пролиту кров не хтілось брати на свою душу. Не хтілось, бо було б святотатством для такої великої ідеї, як визволення батьківщини, як відродження нового життя національної ідеї боронити безневинною кров'ю, оповити стогоном та плачем та сумом за вбиті безневинні жертви. І так вже багато пролилось даремно людської крові. Цілі озера, якби зібрати в одне місце, були б кров'яні, а із сліз людського горя утворилось би ціле солоне гірке море. Єдиний вихід, щоб уникнути погрому, цього сраму – визнав я не брати з бою Києва, а різними стратегічними обходами примусити большевиків кинути місто і таким чином увійти в місто без бою, стройними рядами з грою музики. Це єдиний

шлях був уникнути погрому, і я став в цьому напрямку розвивати свої операції.

Я создав слідуючий план. Всі сили повинні скупчитись на ст. Коростень. Присовський повинен повести рішучий наступ в напрямку на Бердичів, щоб захопити ст. Казатін. Наступ в цьому напрямку визвав серед большевиків заворушення, позаяк магістраль Київ–Одеса була для них дуже дорогою і цінною дорогою, то безумовно вони постараються, щоб їм не стояло, не дати захопити нам її в свої руки. Для цього вони примушені будуть вислати із Києва на підмогу свої крепкі війська – червоноармійців, що мені й потрібно було. В цей час в трикутнику між Коростенем–Київом та Казатином зібралось ріжних банд до 30,000, які тікають в напрямку на Київ. Тікають вони в жахі безтолково, натовпом. Цей натовп ні в я кому разі не можна допустити до Києва, бо тоді Київ остаточно буде розграбованим та знищеним – значить необхідно було їх відкинути від Києва. Відкинуть їх мені можна було, як потім так і вийшло в напрямок півдня на Черкаси–Катеринослав. Я знав, що як тільки мені удасться їх відкинути на південь, то цим самим я наведу таку паніку серед большевиків, що вони без боя будуть тікати із Києва, а ті війська червоноармійські, які вислані до Казатіна, примушені будуть відступати на Катеринослав – чим ніяк не допоможуть большевикам в Києві. Крім того, безпокойство погрози партизанських отрядів в тилу Києва за Дніпром повинно було збільшувати у них тревогу і переконувати їхніх керівників в тому, що вони вже окружені – спасайся, хто куди може – стане гаслом большевицької банди, яка почне на ділі у них проявлятися, а добровольні партизанські отряди в самому Києві при большевицькому опорі ударять кинджалом їм в саме серце. Їм з цим приходилось рахуватись, всі ці обставини теж посприяли всім моїм намірам. Для виконання цього завдання, як я вже казав, Присовський повинен був зробити рішучий демонстративний наступ в напрямі Коростень–Казатін, а головний удар у мене намічався по дорозі Коростень–Київ. Причому, коли успішні бої почнуть розвиватись під Бердичевом, залишити там невеличкий відділ, а всіма силами кинутись в наміченому напрямку; не

доїжджаючи до Київа по с. Буча, вигрузитись і звідти вдарити в напрямку на залізну дорогу Київ–Казатін перед самим Київом. Таким чином, все що було в цьому трикутнику, повинно побігти на південь і рознесе паніку і різні гіперболічні чутки, чим сприятиме внести паніку, відрізавши Київ по цим двум залізнодорожним шляхам, ми опинимось перед самим Київом, висилка піших отрядів за Дніпро примусить большевиків із Київа тікати і не робити ніякого опору. Мій план цілком удався, так воно на самому ділі й вийшло.

Тепер почнеться нова сторінка, яка не тільки в нашому блуканні, а взагалі на всю українську справу поклала значні відміни. Починається нова фаза, трагічна фаза в історії боротьби Української нації за національне і економічно-соціальне визволення. Видно, що не до кінця чашу гірких іспитів ми випили. Хто його знає, скільки ще прийдеться випити. В тяжких муках народжається нова істота людини, в більш тяжких родиться воля і самі найтяжчі муки повинно суспільство однотіле витерпіти за роження своєї держави, цілком самостійної ні від кого незалежної. Тепер ми вступили на шлях утворення самостійної держави, а тому не треба впадати у відчай, най нас не лякають муки, бо коли ми хочемо існувати, ми повинні вистрадати. Таким новим фактором в житті українського суспільства являється німець. Німці прийшли допомагати нам будувати державу. О, бодай та година не родилась та думки затуманились в головах тих, кому прийшлося шукати отієї допомоги. Не навчила нас наша тяжка недоля, забули приклади із минулого життя наших предків. О, тяжкая година. Народе, народе! Великий ти духом, багато в тебе, в твоїй душі скарбів, віки не зломили тебе, не стерли з землі – а як хтіли це зробити добрі сусідоньки і ти ці дорогоцінні скарби доніс до сьогоднішнього дня. Але в твоїй душі є й велика хиба за її ти і платишся. Не віриш ти собі, не віриш в свої сили і завше в лихій нагоді біжиш до своїх сусідоньок за поміччю. То бігав ти до Татарина, до Турчина, то до Ляха, Литви, Московщини і, нарешті, до Німеччини. Тяжко, тяжко за допомогу приходилось платити і зараз теж платитимемо. Не знаю, коли й розплатимось. Як почув я, що йдуть німці на допомогу, хтілось кинути все і тікати,

тікати, не оглядаючись. Але куди втечеш? Та чи втечеш? Якби не любив тебе, то кинув би і пішов світ за очі. Не можу й не можу. Така обідрана, полатана стоїш ти, вбога Україно. Серце обливається кров'ю, коли глянеш їй у вічі. Тяжкий сум наоде, груди стискує і хочеться плакати. Але плакати не сльозами відчаю, а сльозами ненависти. Та хіба ж можна втікати, носити печатку дезертира? Що ж скаже Україна, як вона всміхнеться до сього дезертира? Та вона і її діти проклянуть. Срамом і глумом посипле голову своїх щирих і вірних синів дезертирів. Ні, до такого зрадництва дійти не здатен. Ліпше носити велики муки і тягар життя, то у себе вдома, з своїми братами та сестрами і по цеглинці складати, мурувати свою волю, свою долю, нічого десь за морями блукати з печаттю на обличчю великої туги і окутувати плащем страждальця за ідею. Не штука спасатись і замолювати гріхи за мурами, іди спасай та працюй на помилування душі серед людей на миру. Геть малодушіє, геть сумніви, вам тут не місце. Не отруюйте серце, бо воно повинно бути як креміль, а розум чистий, як кришталь. Сміливо вперед, життя – вічна боротьба і той побіждає, хто уперто і завзято йде до своєї мети. Що буде, то буде, а ми все-таки будемо зверху!

В Сарнах була одержана телеграма від коменданта ст. Манєвичі, що німецькі старшини просять приїхати офіціальних особ на ст. Манєвичі для переговорів по особливо важним справам. Справи торкаються дипломатичних переговорів в Бересті. Для цієї мети виїхав Голова Кабінету Голубович і мене захватив з собою. Приїхали в Манєвичі, тут ми застали цілу делегацію із німецьких старшин. Незабаром вони явились в вагон, де доклали Голубовичу, що справу про допомогу в Бересті вирішена в позитивному розумінні, а тому для переговорів про деталі наступу військових частин, просять, щоб уповноважені особи поїхали завтра в с. Гриву, де й вирішать справи тактичного характеру. Повернувшись назад, на нараді міністрів, в присутності М. С. Грушевського, що повинні в с. Гриву поїхати Сидоренко і я. Всі були здивовані тим, що нема ніяких відомостей про умови ради щодо помочі. Делегація наша ні одним словом не обмовилась про ход переговорів. Таке відношення до діла не тільки не було зрозумілим, а навпаки, наводило на

різні міркування. Не можна було допустити необережності, або технічні перешкоди. Тут щось було інше. Незважаючи на те, що реальна допомога німецька нам вже йде і багато із присутніх висловлювались дуже радо, але видно було, що у деякого із присутніх на серці кішки шкребли. Нервово були настроєні і у кожного десь там глибоко в душі копошилась думка, а до чого це все дійде; доведе нашу національну справу. Тільки осліплені германофіли дуже раділи. Широкі перспективи малювали при такій нагоді, що німці ідуть нам допомагати. Такі міцні організацією, так все у них налагоджено, організовано, такі сильні і так прихильно любовно до нас настроєні, що вони нам зразу дадуть можливість правильно і твердо організувати владу. Міжнародне положення України значно підвищується, бо безумовно німці вийдуть переможцями із цієї мирової бойні. Особливо захоплювався Сидоренко. Дивно було слухати такі речі. Вспоминилось мені одне засідання в Раді Міністрів перед Різдвом. Тоді головував в Кабінеті Винниченко. Я був присутнім як Т[овариш] В[ійськового] М[іністра]⁷¹ Порша. В[ійськовий] М[іністр] докладав один проект військового характеру, а тому може бути потрібним пояснення спеціального характеру, то я і був присутнім. В дебатах я взяв слово і по мотиву теми прийшлося торкнутись мирової війни і я висловився доказувати, що осередні держави повинні будуть примушені скласти зброю. Як тоді іронічно віднеслись до моїх слів. Якими соловейками заспівали Сидоренко та Шаповал. Взагалі торкатись тут мирової війни в тому розумінні, що німці будуть побиті, не можна було. Наче наносилась цим велика образа.

Дуже засмученим був М. С. Грушевський. Видко, тяжко у нього було на душі, неспокійні мрії обсідали сиву голову і хто його зна, як там все це укладалось. Не могло у нього бути райдужних мрій про недалеке майбутнє, але обставини так складались, що нічого не зробиш. На другий день в призначену годину ми були на ст. Манєвичі. Крім Сидоренка і мене, поїхали ще слідуєчи особи – Начальник Похідного Штабу Осецький, директор Канцелярії Ковалевський, значковий Малик і перекладник Січовий Стрілець.

71. Тобто заступник військового міністра – П.Г.-Н.

Німці подали самоход і ми поїхали. Прийшлось їхати по знайомими місцям в близькому тилу позиції, де я стояв. День був морозний. Сніг тільки в деяких місцях білів. Дорога була дуже погана, некатана і самоход підкидав нас і трусив на всі боки. Відїхавши декілька верст від Маневичів, зустріли команду німецьких телефоністів, які налагоджували дріт з с. Гривою. Снують вже павутину – обсновують міцно, щоб потім жертву свою можна було міцно обхопити і виссати її. Німецький офіцер, який сидів рядом з шофером, побідно дивився по сторонам, видно, що почував себе героєм, старався нам щось говорить, але ми не розуміли по-німецьки, а тому тільки нагороджували його вдячним посміхом. Проїжджали свої тиллові позиції, розвалені, штучні заграждения в деяких місцях зруйновані, по дорозі валяються трупи подохлих коней, розбитих двоколок-кухонь. Он стоїть ліс наполовину вирублений для работ по зміцненню позицій. Недавно тут кипіла робота, об'єднані одною метою, що зараз ми повинні всі тягарі перенести, і коли скінчиться мирова бойня, тоді прийдем візьмемося за другу роботу, величезну роботу – перебудову держави.

Але налетів шквал, все зруйнував і на розвалинах повисло нове життя. Правда, стихія захопила і тебе, стільки простору відкрилось перед очима, скільки роботи та творчої праці, що не помічаєш як дні і хвили ідуть. Чудова міфологічна історія про творення мира. Щось подібне було тут. Там хаос, все ж валилось в одну купу, все змішалось, переплуталось і помагає в огні і вдруг починається хаос розпадатись. Починає приймати форми якихось річей. Стихія відділяється від стихії і пробуджується гармонійна жизнь. В якому захопленні він тоді був. Він нічого не бачив, він нічого не чув, коли із хаоса творив мир. І хто його зна, що він зараз почував, дивлячись на плоди свого творіння. Подібне щось до цього і всі почували, хто із хаоса людського життя хтів створити порядок і лад і покласти нові підвалини в людське взаємовідношення. Самоход так легко несе, так приязно його уколисування, що забув на хвилю дійсність і перед очима постали картини недавнього минулого. Так реально все вспомнилось. Начебто нічого не змінилось, це я повертаюсь із обозу 2-го розряду в Полк на позицію. Багато ще

роботи, треба провести нові шанці ліпше розробити ходи зв'язку, збільшити кулеметних гнізд і т. д.

Коли із лісу по дорозі висовується темно-сіра маса. Зігнуті під тяжкою ношею, в залізних касках, стрункими рядами, міцним кроком сунуть німецькі війська. Реалістична дійсність зразу стала перед очима. Все кінчилось, німці дійсно посунули на нашу землю. Радісно, але з жахом Сидоренко повернувся до мене і видно було, що й його вразила ця картина. "Nach Osten" – сказав і так це в нього вийшло щиро сумно, що ясним стало, що в серці почались якісь струни тремтіти. Чим далше ми їхали, тим більш і більш зустрічали різні ряди зброї німецького війська. В одному місці німецький обоз зупинився біля колишнього нашого обозу і обдирав різні речі, які ще могли бути пригодними. Так обдирати поки то, що валяється, але скоро ви будете обдирати нарід, бо за цим ви йдете до нас. Не добрі почуття і бажання вас женуть на Україну, не любов до народу, стільки перетерпівшому гоне вас помагати будувати державу, а "благодатний край юга" вас тягне, хліб наш, наше сало і другі речі вас потягнули сюди. Будете ви, як звірі, останній кусник виривати у нас із рота і нові муки прийдеться перетерпіти від вашої любові та ласки. Ще більш у цьому запевнила мене картина в проїжджому селі. Гнітючу картину руйництва та бідноти уявляє цей край. Бідність та голод просвічував скрізь. Зупиняє нас селянин зі сльозами на очах і клаптиком паперу в руках і просить нас стати йому на допомогу. Каже – прийшли німці – забрали останнє сіно і корову, а видали оцей клаптик паперу на котрому щось по німецьки написано, допоможіть моєму лихові. Станьте в оборону, щоб не грабували мене. Я ж пропаду з голоду та моя сім'я піде за мною. Боже мій, Боже мій, свої грабували, а тепер прийшов німець грабує. Як же тут йому допомогти, чим? Так починається? Стали успокоювати його, що по всіх цим квіткам держава заплатить, але це більш говорилося для того, щоб тільки відв'язатися від нього, подати йому хвильове заспокоєння. Хіба це один буде так ограбован і ніхто йому не заплатить. От де починається трагізм німецької допомоги. І тут зароджуються бацили руйництва нашої національної справи; підривається авторитет влади, зароджується

зневір'я в те, що Центральна Рада стоїть на обороні інтересів народу. Фактично і фізично не можна уникнути свавільних вчинків німецького війська, а як додати ще, що відсутність адміністративних органів на місцях, які б могли зразу допомогти розібратись во всіх подібних бешкетах, цілком зрозуміло, утворює ненормальне взаємовідношення.

Нарешті, ми підїхали до с. Гриви. Висипали німецькі солдати на вулицю подивитись на нас, як на якесь чудовисько. Німецький Начальник дивізії генерал Клавзіус з своїм Штабом вийшов на улицю назустріч нам. Підійшов до мене з словом привіту і рапортом. Привітавшись з ним, як то подобає в таких випадках, він запросив зайти в хату. Убога, тісна хатина була. Щоб не гаяти часу, ми зразу приступили до діла. Генерал Клавзіус каже, що по обоюдному согласію і по предложенію і згоді Центральної Ради, його дивізія вирушає в напрямку на Сарни для допомоги. Дивним для нас став такий вступ промови німецького генерала, бо про згоду Центральної Ради нам нічого невідомо. Центральна Рада такого питання не обговорювала офіційно і ніякого певного рішення не було. Генерал говорив так, наче нам всі деталі згоди відомі. Глупо ми як представники Уряду, себе почували, бо нічого не знали про таку серйозну державну справу. Поводження самого генерала було дуже увічливе, але в кожній рисі його відношення почувалась погордість, розуміння своєї переваги, переваги сильного над слабким. Яка обіда, червона фарба стида все обличчя заливала, від злості кусав губи, але нічого не зробиш, бо слабкіший. Треба собі надягти маску увічливості та в поводженні виражати приємність. В свої наміри і наміри вищого командування не особливо старався він посвятити: видно, що щирості не було. Довів до мого відома, що німецькі військові части вже вирушили і йдуть широким фронтом в напрямку Сарн і вище, себто на північ. Що робиться вправо і вліво я ніяк не міг добитись за відсутністю, як він казав, зв'язку. Поцікавився у мене, в якому б напрямку мені бажана б була б офінзива німецького війська. Я уперто тут підкреслив, що в мої плани не входить те, що німецькі війська повинні взяти інший напрямок – Ланівець–Гомель і т. д., як я вже зазначав, ніж

цей по котрому вони пішли і просив негайно сповістити в Берестя Верховне Командування. Що торкається до того, кому підлягають оперіруючі війська на території України, то генерал ясно зазначив, що одержав такі вказівки, що повинен тільки виконувати накази та розпорядження свого начальства і повинен про всі свої рухи сповіщати мене і мій штаб. Крім того, всі мої бажання про допомогу в необхідних місцях він теж буде негайно їх виконувати. На моє запитання, чи одночасно з ним ідуть німецькі війська на південь – в напрямках Рівне, генерал відповів, що йому невідомо. Більш нічого добитись від нього не можна було, бо видно, що він сам нічого не знав.

Після обговорення справи генерал попросив до завтраку. Завтрак був дуже простий. Не почувалось того, щоб запасів у них було досить. Хліба по скибочці на особу, по одному яєчку, кусочку руляди. Після того, як проїхали 35 верст по морозному повітрі, такий завтрак був занадто голодний. Під час закуски розговорились. Виявилось, що генер[ал] Клавзіус в цьому районі вже більш року як з своєю дивізією стоїть і якраз на участку проти мої дивізії. Стали wspomинати минулі дні. Я йому наповнив, як один раз він обстріляв місце нашого розташування резерву газовими снарядами, як під цей вогонь попала моя дружина, але ніякої шкоди випущених 2,400 штук снарядів нам не зробив – крім одного легкопораненого, та декілька отруєних, які через 2–3 дні повернулись в фронт. З сього боку він ніяк не може забути, як ми його обманули за Стоходом. Якраз в той мент я був на позиції з своїм куренем. Треба розказати, що то була за безглузда позиція у нас і як вона тлумачилась нашими штабними стратегами. Не можу пройти мимо, щоб не розказати про це. В той мент як гнали ми ворога, славетний Брусиловський прорив, то ворог тікав без оглядки як міг. Втік він за р. Стоход і далі, але ми за р. Стоход не пішли зараз по п'ятам, як завше це було у нас, що до кінця не розвивали свого успіху. Завдяки нерухомості нашої кавалерії, яка посовувалась не швидше захудалої піхоти, німецько-австрійські воєначальники побачили, що вони дуже задалеко втекли і стали оглядатись і ночами самі наступати. Вернули до р. Стохода, а р. Стоход, це справжня Сто-хода. Уявіть собі широку

луку в 2–3 версти багно і по ці багнилі пробігає річка в 10–15 рукавів, які містецно вигинаються, закрутуються і виробляють надзвичайно художній узор. Через таку преграду ні пройти, ні переплисти ніяк не можна. Треба строїти обов'язково міст, аби переходити. Таких мостів і переходів було задуже мало і ті поруйновані та знищені. Таким чином, р. Стоход уявляла природну преграду, яка зможе при невеличкому опорі на довгий термін затримати поступ російського війська, чим дасть можливість виграти время і сконцентрувати війська для оборони. Високий і сухий берег давав і другі, не менш важливі умови для поліпшення ворожих позицій. Наша нерухомість, злочинна безпечність, і відсутність схоплювати і оцінювати зразу вигідність положення, довела до того, що прийшлося р. Стоход форсірувати. Недаром він називається кривавим. Скільки поклали, втопили славетні полководці солдатів в цій річці і незважаючи на недосяжність другого берега – все-таки в багатьох місцях р. Стоход перейшли і захопили невеличкий клаптик пространства на болотах. Необхідно було далше з більшою силою і упертістю напирати і не давати перегрупіроватись ворогу. Але це не зроблено було і ворог став добре укріплятися по всьому берегу, обхвачуючи оці невеличкі, як їх величали штабні стратеги, "плацдарми". Положення цих плацдармів і особливо тих, хто охороняв було надзвичайно важке. Перш всього не можна було спорудити міцних шанців, бо вглиблюватися в землю можна було не більш як на 1½ і 1 аршин, показувалась вода. Ґрунт – торф. Весь тил у ворога був як на долоні – ті нещасні переходи, їх було два в 2 дошки на протязі в 2½ версти були тоненькими ниточками, які в любий мент одним снарядом можна було перервати. Телефонний провід теж йшов по верху, який при густій стрілянині теж псувався. Таким чином, ні зв'язку, ні піддержки ні в якому разі не можна було в скрутний час чекати. Військова частина на такому "плацдармі" була прямо віддана на жертву і милість ворогу. Тому кільцевий виступ до ворога давав можливість йому обхопити нас і перехресним вогнем весь тил нашого розположення обстрілюваний. Ніякого резерва не можна було держати. Від одного влучного попадання мінометного снаряда, завдяки торф'яному ґрунту, шанці розвертались від

одного траверса до другого цілком. Робились цілі ворота. А як додати, що на всю дивізію, участок якої був 13 верст, було всього на всього 4 важких гармати – 4,2, то зовсім не відрядну картину уявляли і ці злочинні “плацдарми” і взагалі відношення нашого вищого командного складу до самого військового діла. В останні дні я почав спостерігати якийсь надзвичайний рух по ночам у ворога і рішив, що ворог думає нас злапати. Забив тривогу в штаб полка і уперто став домагатись про увод звідсіль куреня, залишивши невеличку заставу для охорони. Не хотіли довго погодитись з мотивами мого доповіді і нарешті погодились. В 3 годині ночі прийшов наказ відступити з куренем за р. Стоход, залишивши тільки невеличку заставу. Вже почти сонце стало підніматись, як останній взвод переходив по місткам. А на другий день ранком німці дійсно підготувались і повели рішучий наступ на “плацдарм”. Добре, що курінь увели і залишилась заставка, а тому ми замість куреня тільки втратили 12 чоловік. Так от власне така малокорисна операція, тоді як він рахував, захопити в полон не менш як чоловік 500–600, більш всього генерала хвилювала, бо значить розвідали про його намір і загодя прийняли міри. Вспомнили ще багато інших випадків із минулого. До будинка підійшли селяни з проханням до нас одноманітними з тим, якого ми зустрічали по дорозі. Миж іншим тут німці пропонували молодим хлопцям, а також бувши солдатам звідсіль іти до Ковеля і ступати в ново-формірующюся Українську дивізію із полонених під доглядом німецьких старшин, але до такого пропонування селяни віднеслись дуже критично. Ми попрощались і виїхали.

Невеселі думки осіли голову. Майже всю дорогу з Сидоренком не розмовляли. Обмінялись тільки враженнями. Дивним була і для нього заява Генерала Клавзіуса з приводу того, що миж Германським Урядом і Центральною Радою вийшла згода, знаючи напевно, що такої не було. Задумався і він над питанням, а на яких умовах німці їдуть до нас, бо про це абсолютно нічого не відомо: наша делегація навіть кур'єра не прислала. Таке відношення до діла нашої мирної делегації, перш всього ставило Уряд в неможливо-непевне становище. Уряд не знав, що можуть

робити на території України німці, кому вони підлягають, яке взаємовідношення між командним составом – Українським і Німецьким. Чиї безпосередньо виконують накази, в операційних відношеннях кого слухають і кому теж підлягають. На яких умовах, щодо довольтвія так грошового, як і їжею і т. інші питання. Крім того, скільки йде німецького війська, в якому напрямку і чи йдуть наші полонені або галицькі стрільці, бо такі відомості першорядної ваги. Необхідно було приступити до організації перш всього щодо задоволення їжею, крім назначити комісарів до військових частей, які б стежили з одного боку, щоб не було свавільних реквізицій і не допускали взагалі до реквізицій, а проізували самі; далі, стежили б, щоб не було грабежів, бо після демобілізації військоове майно скрізь розкинуто без охорони. А відомо, що як плохо де лежить, то й біжить. Необхідно на кордонах з Німеччиною та Австрійщиною виставити контрольні пости, аби безконтрольно не вивозились як майно, так і другі речі. Багато ще й інших ріжних питань відкривались, які необхідно було б передбачити і прийняти відповідні міри. Але делегація злочинно мовчала. Делегація зробила злочинство проти держави. Не можна тут об'яснити тільки неопитністю, та довірчивістю до німців. Тут був злий умисел і хто його знає, чи не получили за це які небудь компенсації деякі члени із мирної делегації, бо справді, віддавати на волю і милість німецькоку нашу державу, знаючи, що у держави ніякої реальної сили нема, яка б змогла б заставити німців уважати нас, не могло статись тільки через довірчивість в німецьку чесність, їхню правдивість та велику любов до наших прекрасних очей. Я вважаю, що членів нашої мирної делегації необхідно було віддати під суд і засудити так, як слід. Я рахую, що ними зроблена зрада. Про це я потім не один раз заявляв в Раді Міністрів, але ніхто на це, так як я казав, не реагував. Правда, я не можу сказати про всіх міністрів, бо погляду по цьому питанню не чув від них, але прізвища деяких, які не реагували, повинен сказати, це слідує особи: Голубович, Сидоренко, Ткаченко, Ковалевський, Христюк, Порш. Вони обходили се питання і помниться, як повернула в Київ делегація і коли вона робила в Раді міністрів доклад, то Порш казав

про те, що необхідно приперти її до стіни, щоб видушити із неї все. Але повинен зазначити, що цього нажиму не було, хоч так Порш і Ткаченко хтіли зробити, але скоріше не делегації, а міністрам. Доклад вийшов як будто і чистий, бо діла ніякого не підняли. Що ж торкається взагалі до самого доклада, то повинен зазначити, що на них не можна мені було присутствовать – навалено було дуже багато роботи, а кожнодневні засідання та ще в неурочне врем'я, тільки ускладнювали становище. Доклад пройшов без мене, дуже жалкую, що це так вийшло, але я вірив тоді своїм товаришам. Тепер я перестав їм довіряти і взагалі багато є умов, які заставляють мене тепер відноситися до їхньої діяльності з підозріливістю. Правда, не можу сказати, щоб деякі члени із Кабінету не розводили руками та стискували плечима, але реальних підозрінь не було. Щось неприємне почувалось в повітрі, але призначення Любінського Управляючим Міністерством закордонних справ, Севрюка⁷² – послом в Німеччину, а Левитського – в Туреччину само за себе говорило про повне довір'я їм Парламенту. Може, я помиляюсь, запідозрюючи їх, але все ж таки стою на тій точці погляду, що умови словесні без документальних свідoctв, не попередження про кількість реальної сили допомоги, про те, що ставили і державу і Уряд в залежність від Німецького командування на Україні, що і вийшло на ділі – діло зрадницьке – злочинне. Простити ні в якому разі не можна і слід віддати під суд, щоб понесли кару. Необхідно пустити в хід різні способи, аби розкрити правду, бо я переконаний, що тут без грязі не обійшлось. Знову повторю об'яснити одною непередбаченою несвідомістю, та неопитністю не можна. То були не діти, а люди серйозні настільки, що доручили їм вести державну справу заключення миру, в противному разі не можна їх більше ні на які державні посади більш менше відповідальні призначати.

Повернувся з Сидоренком на ст. Маневичі досить пізно. Тут застали ми вже цілий ешелон німців. Комендант доложив мені, що німці приступили до відбудовування зруйнованого

72 Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Олександр Севрюк і його роль під час перемовин й укладання Мирового договору між УНР та Центральними державами у Бересті (січень – лютий 1918 р.) // *Гілея*. – 2018. – Вип.130 (№3). – С.37–44.

залізнодорожного моста через р. Стоход і просили, щоб і з нашої сторони теж почалась робота. Для цієї мети із нашої сторони виїхала команда із залізнодорожного куреня. Доклад мій і Сидоренка в Раді Міністрів після повороту від німецького Генерала в присутності М. С. Грушевського теж викликав і незадоволення і незрозумілість поведження членів нашої делегації. Більш всіх хвилювався М. С. Грушевський. Особливо його хвилювало те, що не відомо, в якій кількості сили німецькі ідуть до нас, а друге, чому вони пішли по нашій території, а не по території Московщини. Але події розвиваються надзвичайно швидко. На другий день вранці вже німецький ешелон прийшов на ст. Сарни. Стало відомим, що німці також посовуються і на ст. Рівне. Приход німецького війська на ст. Сарни серед наших куренів викликало не обурення і жах за будучину, міркую, що вони взагалі довірливо віднеслись до них, а навпаки, задоволення і між іншим зробило навіть деяких вплив, щодо підвищення дисципліни. Стали більш охайнішими, увічливими. Я скликав у себе на нараду із начальників головних управлінь похідного Штабу, щоб вирішити деякі питання чисто організаційного характеру. В зв'язку з приходом німців вирішили, щоб при кожному німецькому штабові був перекладник і інтендант з особими квитанційними книжками. Надавалось право інтендантам на реквізицію у населення необхідних, як продуктів, так фуража, вони повинні були стежити за тим, щоб німцями не чинилось реквізиції, грабунки і всяке свавілля. Повинні були брати на учет все, що німцями забиралось, щоб потім можна було вчинить точний реєстр та перерахуватись. Перше перебування німців у нас зразу виявило їхні наміри, та вимоги. Вони затребували, щоб негайно і в достаточній кількості були доставлені фураж та продукти. Рішучий тон свідчив про їхні наміри, як поводитись з нами. Нарешті, мені вдалось добитися від Штабу німецького, що німці одночасно посовуються і на півночі. Вони добавили, що незабаром прийдуть і військові частини із полонених. Остання звістка у мене трохи підвищила настрій, але прихід української дивізії затягнувся на досить довгий час. Відомості про те, що одночасно з німцями посунулись і австрійські війська не було.

Передо мною на черзі менту ясною стала мета, посуватись негайно на Київ і приступити до виконання зробленого плану, бо в противному разі, коли німці підуть впереді, то тоді вони скажуть: ми визволили Київ від большевиків, привели вас за своїми спинами, а тому повинні задовольнити наші фронтові вимоги. Тоді ми цілком находились під впливом німецького Командування. Воно б завше тикало б нам в вічі про те, що як нас не було, ви не сиділи б у Києві. Ясно, що ЦК мало велике політичне значіння. Правда, німці намікали нам про те, що вони не заінтересовані брати Київ і першими туди увійти, що навіть ліпше буде з політичного боку, коли ми першими увійдем в Київ. Але проте не повідомивши мене, що з Рівного друга колона німецького війська направляється на Київ по магістралі Одеса–Київ. Тут біля мене вони пускали туман в очі, а в другому місці робили своє діло. Добре, що намір їх не вповні удався, бо як я казав ще раніш, вже приступив до здійснення свого плану. Неповідомлення мене про те, що наступає друга колона паралельно моїй, в части зруйновала мій план і от в якій часті. Як я вже казав, в цьому трикутнику зібралось до 30,000 ріжного зброду – миж збродом було до 15,00 чехословаків, з якими у Українського Уряду вийшов конфлікт. Причиною конфлікту послужило неприємне поведження чехословаків з складами ріжного військового майна. Чехословаки не могли з приходом німців далі залишатись на території України, а тому вирушили на схід. З свого боку, ми теж ніяких вимог не ставили до чехословаків до того менту, поки вони не спалили та зруйнували в Житомирі наші склади. Ворогування з німцями допустима річ, але при чому Українські базисні склади. Чехословаки зразу перейшли на бік большевиків і стали допомагати їм руйнувати на своєму шляху Українські військові склади. Виправдати тут поведження чехословаків не можна було, а тому проти них був віддан наказ. Перш всього мною було послано попередження, що такі вчинки рахуються вчинками проти Української держави і Українська влада буде рахувати їх за своїх ворогів. На такий ультиматум вони освітили реквізиціями та другими бешкетами і підтримкою большевиків. Тоді були оголошені і чехословаки ворогами України

і з ними поступали так, як із більшовиками. Так от, замість того, щоб скинути всю цю банду з чехословаками на південь і в сторону Черкас–Катеринослава, ця друга колона своїм находженням на фланзі примусила їх ускорити свій марш на Київ і тим самим не в цілому мій план здійснився.

Присовський повів рішучий наступ на Бердичів. Бій тягнувся 2 дні з 1\2 і розвився в настоящий польовий зустрічний бій. Більшовики примушені були із Києва кинути підмогу із червоноармійців, але це не допомогло, а тільки справдило мої наміри. Більшевики програли скажено, залишивши більш як 300–400 трупів і 1000 ранених – здали Бердичів і поспішно стали відступати на Казатін. Більшевики скупчили тут великі сили. У них крім піхоти, гарматних частей, броньового потягу була і кавалерія, яка ходила в атаку на нашу батарею, де славною смертю поліг від шаблі капітан батареї Савицький. Частини отряда Присовського дрались як орли і зломали ворога. Після успішного бою, по наказу залишилась невеличка військова частина, а весь мій отряд швидко і рішуче посунувся на Київ по залізній дорозі Коростень–Київ. Успіх Присовського під Бердичевом підняв настрій серед всіх козаків отряда, начальники яких почали нервувати.

Особливу нервозність проявив Петлюра. Наскільки я придивився до Петлюри за весь час боїв під Києвом за обладання над ним, помітив, що головним наміром його було стати героєм, щоб всі дивились на нього як визволителя Києва від більшовиків. Тому в його поводженні було не те, щоб більш нанести поразки більшовикам, а цілком честолобні наміри і не дивно, що він почав дуже нервувати, аби хто інший не вирвав цього первенства з його рук. Він почав домагатись, щоб його негайно пустили на Київ, крім того, став заявляти мені протест, чого це я не інформую про всі події бойового характеру і не знайомлю з планом операції. Повинен сказати, що я заборонив говорити про наміри мої бойового характеру, щоб не велись балачки та шлепогубство, яке так псує військову справу і не раз вже псувало. Я завів порядок такий, що повідомляв тільки про те, що зробилось, а про те, що мало робитись, віддавав накази тільки виконавцям про виконання такого-то

мого завдання. Порівнюючи з тим, що було раніш, моє поводження тлумачилось, як образа чи недовіра своїм товаришам. Було ж раніш те, що ніякої тайни в своїх намірах не робили, а тому всі наміри ставали завчасно відомими ворогу, і вони приготувлялися і приймали відповідні міри, такий стан речей я не міг рахувати, тому прийняв за правило вищесказаний принцип. Тут образи і недовір'я не було, а бралось тільки на увагу людські слабкості характеру – лише шльопання язиком. Прийшлося з Петлюрою по телеграфу досить різко поговорити, поставити в рямці його положення. Того ж дня мені прийшлося бачитись з ним. Це невелике непорозуміння при зустрічі навіть і не встигалося. Другі думки і його голову обсіли. Теж одне болюче питання глибоко запало в його душу, а на яких умовах прийшли нам допомагати німці. Видно було, що і він вороже ставився до приводу німецької допомоги. Тяжко і йому було дивитись, як німці широкою хвилею розливаються по території України. Але що робити? Видно, що він не прийшов до певного висновку, а тому тільки вирішив, що з приходом в Київ усунеться від політичного життя. Цим самим він умивав руки, сохрanyaючи за собою чистоту, щоб потім як незаплямований виступити. Я не можу сказати, що нечесно він міркував зробити. Я з ним був не згоден і от по яким мотивам. Хоть і величезна помилка полягала в тому, що покликали німців на допомогу, і якби не хтілось себе цим опоро-чити, сохранити політичну чистоту, але державні інтереси, інтереси демократії вимагали від всієї української інтелігенції зміцнитись в одне тверде тіло, одухотворитись одним завданням – будувати державу і закріпляти відвойоване. Відкинути геть всі рахунки, всі наші хатні непорозуміння, бо ми свої люди і самі між собою договоримось, а згуртуватись так, щоб в наші справи не втручався чужесторонець, приятель, вовк в овечій шкурі. А тому я вважаю, що тут не могло бути різних думок. Справи державні вище були справ і інтересів персональних. Крім того Петлюра не міг залишатись на другорядних ролях, бо не про це він мріяв – його думки дуже далеко сягали, він хтів весь час грати першу скрипку, успіхи на з'їздах військових забаламутили йому голову й він повірив в те, що він геній, другий Український Наполеон – Український, і весь час

добивався свого положення з приходом до Києва вмісті з німцями, які не дадуть дуже розійтись його авантюристичним намірам, вирішив відійти від військових справ і прийняти саму пристойну участь в громадських справах, а тому пішов по земським справам. Моє пропозиція він відкинув: взяти в свої руки всю політичну військову справу й видавати велику популярну газету. Але про це я скажу більш докладніше впереді.

Війська посунули на Київ. В цей мент Уряд переїхав із ст. Сарни в м. Житомир, де й залишився до тої пори, коли можна буде повернутись вже в Київ. Я з своїм штабом переїхав на ст. Буча. Їхати прямо на Київ не можна було, бо в бою з большевиками вони взірвали залізнодорожний міст на р. Ірпені. Міст зруйнован був незначно, а тому робоча команда за 8 годин праці настільки його полагодила, що можна було переправляти валки. Вийшло маленьке крушення, але це не затримало на довгий час залізнодорожного руху. Про наступ Українських військ в м. Київі стало відомо. Так, як я міркував, здійснилось. Большевики стали в паніці вивтікувати, кидаючи все пограбоване за останній час. Українці, які залишились в Київі під час панування большевиків, стали організовуватись в бойові дружини і в свою чергу почали робити виступи. Але повинен зазначити, що за час большевицького панування в м. Київі почала гуртуватись і чорна сотня. Зформіровались отряди із бувших офіцерів Російської армії під прапором начебто Українським під командою офіцера Гана (не змішувати з прапорщиком Ганом, який працював при Центральній Раді і був членом партії с.р.) з чорносотенними намірами і Російською орієнтацією. Взагалі повинен зазначити, що народились нові організації, які принесли велику небезпеку Українському рухові, і з якими потім прийшлося українській нації рахуватись. Вона до мого арешту зовсім начебто замерла, а після мого арешту⁷³ воскресла і стала за плечима Гетьмана, під його особистою охороною. Отже, коли стало відомо Міській Думі про те, що Українські війська ідуть на Київ і вже недалеко від нього, а большевики тікають без оглядки, вислали

⁷³ Йдеться про арешт німцями О. Жуковського 28 квітня 1918 р. у т. зв. "справі Добро-го" – П.Г.-Н.

назустріч делегацію. В склад делегації увійшов і член Центральної Ради Рафес. Мені не прийшлося бачитись з цією делегацією, але наскільки я зрозумів, вона виїхала з метою, перше – витати, як визволителів від чобота і гніта большевицького, а друге – зазначити, що в місті повний спокій, що міське самоврядування йде цілком назустріч нам в припиненні всякої анархії. Поводження з делегацією козаків отряда було надзвичайно грубе і дике. Я вже раніш писав про те, що козаки вирішили вчинити погром і ця озвірілість проявлялась і в прийомі делегації. Рафеса хтіли випороти, тільки уперті і рішучі заходи командного складу припинили цей ганебний намір. Не розбирались і не хтіли розбиратись, що тут діло не в Рафесі, як людині, яка приналежить до жидівської нації, а що Рафес був член Центральної Ради, особа вищого законодавчого органу, якій забезпечені права недоторканості. Цей один факт може ясно свідчити про той настрій, який панував серед козаків. Скільки треба було волі, характеру і уміння проявити, щоб не допустити до ганебного погрому в столиці. Я тремтів кожную хвилину, у мене боліла душа, я не находив собі місця і весь час старався бути разом з військами. Але як отряди вирушили на Київ, то я втеряв з ними зв'язок. Телеграфний зв'язок по залізниці був попсований большевиками, а тому з Київом ніяк не можна було говорити.

Над вечір на хвилину телеграф запрацював і сповістили із Києва, що большевики втекли, Українські части вступають в Київ. Треба було бачити ту радість всіх, які почули про визволення Києва від большевиків. Всі, якби могли, то зараз полетіли б в Київ. Як бджоли загули, повисипали із вагонів і тільки було розмови про радісну звістку. Ніч майже я не спав. Як тягнулась довго вона і як було неспокійно мучителько на душі. Як гвоздик забиває хтось в голову, так думка про те, чи спокійно в Києві, свердлить мізки. Чуть розвиднілось, наказав приготувати в дорогу самоходи, щоб їхати в Київ. За ніч ніяких відомостей не поступало. Рішено було, що поїдуть Начальник Штаба похідного Осецький, директор Канцелярії Ковалевський, значковий Малик, перекладник, німецький офіцер-кореспондент, я та інші, стільки, скільки зможуть підняти два самоходи 6-містні з шофером. Чудовий випав день.

Ясно сонечко світило і весняні проміння золотили мир Божий. Так радісно було на серці. Великий надзвичайний день! Київ в наших руках! Ми повертаємось до нього з новими надіями, з новими мріями, щоб почати будувати нове життя, новий лад в своїй дорозі, вистражданій батьківщині. Не вірилось в дійсність. Невже ж так швидко промайнули дні великого зневір'я, блукання, тяжкого іспиту, душевних мук та страждання. Недавно так тяжко прощався з тобою, мій милий Києве, так боліла душа, ішов і не знав, куди й що чекає впереді – була тільки одна гаряча віра, що настануть світлі ясні дні, що все таки ми побідимо. І ці дні мандрівки начебто сон – промайнули і так хороше було на душі. Велика нагорода за принесені страждання. Дорога швидко промайнула: ми не встигли навіть добре її розгледіти, як виїхали в Київ. Старий дорогий милий Київ! Скільки віків ти стоїш то засмучений, то веселий і ховаєш в собі таємниці життя? Скільки ти бачив і лиха, і горя, і радости на своєму віку! Скільки тебе вітало людей, які боролись за тебе, за святе діло, за ідею, яку ти в собі об'єднував, як центр права, волі, світа, віри і надії. Прийми і від мене, невеликого чоловіка, щире глибоке вітання. Вітаю тебе, мій любий дорогий батько! Вітаю з вірою, що звідси розіллється, рознесеться правда і воля, і світ своєму народові. В старовину ти був єдиним місцем, звідки розливалось широкою хвилею культура та віра, тільки не для сього народу, а катам, ворогам, щоб найшли ліпші засоби якими кайданами нас окувати, але душу народа не закували, і тепер вже для свого народу, для себе буде розвиватись та поширюватись знання та культура, щоб стати нарівні з другими народами і нести в скарбницю Всесвітньої Культури вищого Розуму великоцінні дари.

Давно вже Київ не був такий веселий. Нарід запрудив вулиці. Сміх, гомін переплітались з веселим весняним соняшним промінням і будили в душі надії. Знайомі і незнайомі вітали одне одного; розносились звонкі поцілунки. Жовто-блакитні прапори розвівались на вулицях. Слава козакам! Слава Українцям! Хай живе Вільна Україна! Таким гучним вітанням зустрічались козаки, які стрункими рядами з оркестром музики під марш ішли на площу Св. Софії до Богдана, молитись Богу. У багатьох козаків красувались

квітки, закидали їх пахучим убранням весняним. Я поїхав на площу на молебен. Тут в цей час мене не чекали. Петлюра і Присовський були тут і робили розпорядки щодо молебена. Петлюра блідий з засеребрілими очима, підійшов до мене і ми міцно розцілювались. Вся площа запрудилась народом, вулиці, які виходили до площі теж. Все це море людей гуло, раділо і переживало, наче своє нове народження. Молебен швидко пройшов. Війська пройшли церемоніальним маршем. Не тільки вони кричали на вітання, а й весь нарід кричав, вітаючи козаків. Із Українців, які залишились в Києві і вийшли на велике свято, ще ніхто не знав, що я виконую обов'язки Військового міністра і самолично вів військові операції, а тому вийшла маленька заминка. Вітали Петлюру, як більш відомого і популярного діяча, але потім підійшли до мене з словами вітання, піднесли мені великий букет квітів. Петлюрі – коровай. Ми обидва стояли на самоході і приймали парад. Після того, як пройшли війська, на привіт громадян прийшлося виступати з промовою, в котрій я вітав з визволенням від большевиків, а далі зазначив, що я покладаю велику надію на те, що суспільство широким відкликанням і прийде на допомогу мені утворити лад та порядок. Зазначив, що незабаром явиться сюди Уряд, який поведе свою політику згідно Універсалам. Ми бажаємо тільки права та волі на стороні яких будемо весь час стояти. Після мене виступив з промовою Петлюра. Чудовий промовець! Він уміє образами підхопити до болючих питань і вплинути на масу, захопити її.

Під тисячний крик людський "Слава" я поїхав у Міську Думу, де назначив зібрання. Біля Думи весь Хрещатик був запружений народом. В думі зібрались на совіщення міський голова Рябців. З президії Присовський, якого я назначив Губерніальним Комендантом, і чини мого штабу. Вважаю необхідним зазначити, що Міська Дума була взагалі вороже настроєна до Українського як Уряду, так до всього Національного руху. Більшість була з членів руських – цілком російської орієнтації з Рябцевим, ще до вихода Уряду були якісь неприємності з міністром Внутрішніх справ, а тому щирості чекати від них я не сподівався. Правда, большевицьке панування, трохи перевернуло їх наміри, але

все таки в них почувались люди інших бажань і намірів. Рябців зустрів мене з словом привіту. В отвіті я зазначив йому, що я покладаю велику надію на допомогу міського самоврядування утворити якнайшвидше лад та спокій. Повідомив про те, з яким наміром козаки прийшли у Київ, що треба бути дуже обережним і не таким чувствительним, не реагувати остро, як виникне де яке непорозуміння. Треба не допускати, я приймаю всі рішучі заходи, аби не дати можливості розростись свавільству, але з свого боку прошу бути більш снісходительними. Ви знаєте, скільки кругом нас горючого матеріалу, який зможе від маленького необережного руху взірватись. Зазначив, що для більшої концентрації влади міліція повинна зараз увійти в підлеглисть Губерніальному Коменданту, позаяк у мене тут немає такої сили, щоб все місто взяти під охорону. Треба збільшити мої сили. Це вимоги менту. Місто оголошується в стані облоги, а тому населення най спокійно віднесеться до тих розпоряджень, які будуть віддаватись відповідними особами. Уряд не має на увазі тримати порядок штиком та силою. Політика Уряду буде йти по шляхам, зазначеним раніш в Універсалах національно державного характеру. Сдвига в бік реакції не може бути. Після моєї коротенької промови Голова Рябців відповів мені, що йому дуже приємно чути про те, що Уряд буде стояти на демократичному ґрунті, але щодо того, щоб міліція увійшла в підлеглисть Військовій владі, то це для міського самоврядування неприємна річ і т. д. Взагалі повинен зазначити, що добродій Рябцов залишився тим самим ворогом, яким він і був для України. Дуже недовірливо віднісся до моїх слів і видно було, що в нього щирості нема. Я ще раз підкреслив непорушність мого бажання щодо міліції і на тому розпрощався.

Вечером призначено було засідання на Банковій вулиці і в будинкові Городецького у Губерніального Коменданта, де він тимчасово розташувався, цілком військового характеру без представників цивільної влади і громадянських органів. Треба було нарешті зупинитись десь на квартирі. Я відправився в отель "Ермітаж" – де проживав перед большевицьким пануванням. Хазяїн отелю дуже зрадів, коли побачив мене. Кімната, в якій я жив, була

вільна. Хазяїн перш всього поспішив мені докласти, що із речей, які були залишені моєю дружиною, нічого не залилось. Большевики, як тільки прийшли в отель, то першим чином увірвались в мою кімнату і почали грабити все, що тільки попадалося під руки. Тут вони перевдягнулись в мої речі, частину поховали і відвезли в Царський дворець, а частину розібрали по рукам. Тепер я настоящий пролетарій, навіть і речей нема. В Отелі “Ермітаж” знов нижній поверх забрали чини Військового міністерства. Не сиділось в кімнаті – тягнуло на вулицю, в гущу народа, бо там клекотіло життя. Але не довго прийшлося почувати насолоду. Треба їхати на засідання. В будинкові зібрались начальники окремих частин. Вирішено, що ніякої пощади анархічним виступам не давати, припиняти в самому зародишеві. Ведення операції проти більшовиків перейде на оперативний відділ Генерального Штабу. Губерніальний Комендант повинен зараз приступити до “чистки” м. Києва від негативного елементу. Установити тісний зв’язок з німцями і багато інших точок, які за відсутністю відповідних матеріалів під рукою, не можна всіх переглянути. В загальних рисах я намітив роботу Військового Міністерства, з чим погодилися присутні військові начальники. Засідання скінчилось під настроєм “вмісті в ногу раз-два-вперед”.

Після засідання була у мене розмова окремо з Петлюрою. Він висловився, що надалі працювати на військовому полі не може, а тому прохає увільнення. В душі я був задоволений цим, бо Петлюра викликав серед міністрів ворожий настрій. Мені не хтілось, щоб в нашім колі були якісь непорозуміння. Роля Петлюри як Командуючого тлумачилась деякими особами, як намір захопити владу в свої руки, що не могло не відбиватись на продуктивності роботи. Мент же вимагав не розбрату, а зміцнення. Ще в часи блукання у мене намітився в цілому ряді проектів – утворення великої національної демократичної газети і міркував запросити Петлюру редактором. Мій намір я й висловив йому і предложив, але з цим він не погодився, відмовився тим, що взагалі відсовується від всякої роботи з Урядом. Видно було, що він ставав в опозицію Урядові і з напрямком політики кабінету не

згодився. Мені дуже неприємно було те, що Петлюра відмовився від редагування великої національно-демократичної газети. Руйнувався почасти мій план, бо не було іншого другого щирого патріота, переконаного демократа і талановитого впливового такого промовця, як і газетного, на сучасні теми життя сотрудника. Крім того, біля Петлюри згурпувалися газетові літературні і наукові сили, а його йому утворило б популярність газети, відсутність якої весь час бракувало у нас на Україні. Шляхом популярної газети можна було б зв'язатись з далекими закутками нашої батьківщини, чим об'єднались би всі інтелігентські сили. Газета повинна була на перших порах даремно розсилатись по всіх повітових комендатурах в декількох примірниках з тим, щоб її розповсюджувати скрізь на повіті. Така витрата рахувалась тільки на перші часи, поки не завоює собі положення, а потім вона повинна була сама себе викуповувати і утворювати навіть фонд на культурно-просвітню роботу. Дуже мені жалко було його відмовлення від роботи. Але що ж робити? Треба шукати інший вихід. Петлюра подав рапорт про одставку. Рапорт я не затримував і був віддан наказ про одставку його і призначення Отаманом отряду старшину молодшого Удовиченка, бувшого начальника Штаба у Петлюри.

Будинок Центральної Ради ожив. Двері відчинились і з ранку до пізньої ночі там гуло. Поки що із Житомира Уряд і члени Центральної Ради не повертались. На третій день тільки після того, як ми вступили в Київ, себто 5 квітня [1918 р.], міністри приїхали. Голова Центральної Ради М. С. Грушевський ще не повернувся. Але незабаром і він приїхав. В повному складі Уряд вже був в м. Києві. Рух німецьких військ через Київ в його околиці і поза Дніпро робив певне враження на місцеве населення. Населення поки ще не орієнтувалось, а тому ніяк не реагувало. Тільки заядлі росіяни-монархісти були вороже настроєні. Поводження німців зразу не віщувало добрих відносин. Коли ще прийшли в Житомир, то там вони себе показали. Місцева адміністрація зустріла їх, як дорогих гостей, відвела в отелях квартири і т. д., одним словом, поводитись як з приятелями, які прийшли нам скрутну хвилю помогати. Не хтіли німецькі офіцери зрозуміти цих добрих відношень і почали

поводитись, як побудники в завойованому краї, чим зразу відсахнули деякі кола інтелігенції. Офіцери почали роз'їжджати на ізвозчиках і не платили грошей, видаючи тільки клаптик паперу з якимись кривульками, направляючи до урядових українських інституцій за платою. В ресторанах обідали, потребували водки і теж за все це не платили грошей, відсилаючи до Українського уряду. Почали поступати в масах заяви. Треба було таке безчинство припинити. В Києві теж саме провадилось. Я рішучим тоном заявив німецькому Комендантові м. Києва о тому, щоб їм був віддан наказ про припинення такого безчинства і одночасно подібного листа направив і до Командира Корпуса. Після цього Німецьким Командуванням був видан наказ і припинилось таке свавільство. Але все-таки німці старались в самих дрібницях показати своє панування і нехтування самими простими правилами увічливості. Німецьким Комендантом м. Києва був назначен Генерал фон Лівінсгам. Правда, дивуватись не приходилось на таке поведження німецького генерала, бо знаходження на протязі 4-х років на війні вибили, витравили у нього всяке поняття вихованості, чемності. Він, наприклад, розпорядився, щоб обоз та батарея розташувались на площаді біля Міського Театру. Зайнявши всю площу – не можна було пройти в театр. В той же час вільних казарм, інших помешкань, де могли б значно ліпше розміститись, було досить. В цьому дрібному фактові досить випукло виявлялось погордливе відношення і поведження німецького юнкерства до всіх інших не німецьких народів. Нахабство німецьких старшин на кожному кроці виявлялось, чи то в ресторані, чи на вулиці, чи в лавці, чи в отелі. Скрізь він вимагав не тільки рабської поваги до себе, а старався грубо дико досягнути і матеріальної вигоди. Якби мені хто-небудь інший все це розказав, то я грішний не повірив би, подумав би, що то велика неприязнь, то нелюбов заставляє говорити так. Але я сам бачив все це, до мене приходили десятки людей з жалобами захистити їх від такого безглузлого безсоромного хамства і грубіянства. Я сам переконався в тому, що німецька культура, про яку так багато говорилось і писалось у нас, є культура тільки зверху – зовнішня, що ж торкається культури моральної – душі

цього народу, його внутрішньої цінності, то мушу зазначити, там міститься грабіжник, розбишака, безпринципність, честолюбство, нахабство, егоїзм, хамство і т. п. Особливо відмічається у них каста старшин. Мені страшною стала думка, а що б було з демократією, коли б оцей “культурний” нарід наклав би він на людство. У мене явився жах перед цим народом, жах, що з ними мені приходится мати стосунки. Побачимо, що доброго він принесе нам, українцям! Яку звірячу підлість він готує нам?

На другий день після повороту, я приступив до організації Військового Міністерства. Відживляти зруйновану інституцію бувшої Київської округи безцільно, а тому я наказав, щоб у відповідні помешкання бувшої Округи розміщались Управління В[ійськового] М[іністерства]. Київське Окружне Управління було фактично зруйновано: вікна побиті, столи і стільці поламані, папери, документи, книги були знищені, зіпсовані і валялись в безформенній масі. Величезна Військова бібліотека була зруйнована. Починати приходилось заново, з самого початку. Необхідно було перш всього знайти собі помічників чесних, щирих і талановитих. А де їх знайти? Отут полягає весь трагізм нашого визвольницького руху. Декілька працівників вже намічалось у мене. Полковник Слівінський – Начальником генерального Штабу. А начальник моєї похідної канцелярії Отаман Осецький – Начальником Головного Управління. Отаман Астаф'єв, який завідував формовочним відділом в похідному Штабові – Головним Начальником Військових Шкіл. Отаман Буйніцький – Головним начальником Військового Судного Управління. Лікар Карабай – Головним Начальником Санітарної Управи. Таким чином, більшість половини людей на місця Головних начальників намітилось. Остановка залишилась тільки на слідуєчи посади: найти помічників – Головного Начальника Постачання, дуже серйозна і відповідальна посада, именно в той час, і відповідних йому помічників. Гарматного, Інженера, Авіаційного, Інтенданта, Генерал-квартирмейстера, Начальника Головного Штаба і т. ін. Перелічувати не буду, бо тільки заплутаєшся. Голова йшла кругом. На відповідальну посаду Начальника Постачання призначити

бувшого вже при Петлюрі і Поршеві – Полковника Матяшевича, я не міг тому, що з цієї справи він не досить добре знайомий, крім того, у нього нема широкої ініціативи, твердості в характері. Багато він наплутав раніш, завдяки чому ще більш руйництва, скільки на фронті. Треба було найти людину, яка була б Начальником Постачання і в цій роботі він почував себе як риба в воді. Крім того, з Матяшевичем у мене вийшла досить неприємна розмова. Це було ранком на другий день після повороту в отелі. Він приїхав до мене. Оказалось, що весь час панування большевицького Матяшевич просидів в Києві, залишившись тут, підставляючи себе небезпечності, і не вийшов допомагати в роботі Урядові тоді, коли він блукав і коли дуже потрібні були робітники. Я це йому сказав. Видно було, що таке зіткнення було для нього неприємне. Після того я приступив прямо до діла і запропонував йому бути Начальником Постачання тимчасово, при чому поінформував про план і наміри моєї роботи і зазначив, що все старе я зламав і його не існує, як то бувших Військових Округ – існує тільки він, Головний Начальник Постачання на всю Україну і він уже повинен до проведення широкого реформування програми введення корпусних районів організувати у відповідних місцях допомагаючи центру. Як готовим апаратом, можна скористуватись окрешніми бувшими інтендантствами, але зовсім з другими функціями, бо вони повинні якомога швидше ліквідуватися. Від такої посади він відмовився, особливо тому, що був переконаний в моїй або несвідомості або утопічності в реальності і продуктивності такого управління. На цьому розсталися. На другий день він мав сміливість подати мені протокол засідання бувших співробітників бувшого Управління Постачання такого змісту, що вони не відповідають надалі за працю Управління Постачання, позаяк план роботи намічений мною, не відповідає реальним вимогам і обставинам життя, а тому вони in corporal подають в одставку. Далі роблять деяку уступку, як би снісходженіє, що вони змогли б працювати надалі, але повинен зібратися комітет, який і вирішить сю справу. Комітет, розумієте, і тут комітет – безглузді ідіоти, ще не упевнились в тому, що комітети все розруйнували, знищили, нічого не дали нового, крім руйництва.

Мене так це обурило, що незважаючи на те, що людей у мене не було, я наклав резолюцію “на одставку погоджуюсь, віддати наказ про увільнення з посад”. Коли вони пронюхали, як діло обстоїть, то всі, чоловік щось з 7 вмісті з Матяшевичем і Інтендантом Полковником Корнієнком, людина досить знаюча, чесна і енергійна, явились до мене узнати, як я ставлюсь до протокола їхнього засідання. Тут прилюдно я їм подякував за попередню працю і сказав, що позаяк надалі наші погляди не сходяться щодо плану в роботі, то я буду шукати людей більш одностудних, а тому лічу їх вільними. Моя прямолінійність і твердість дуже їх вразили, не знали, що й відповідати. Все ж таки мені жаль було розставатись з деякими корисними працівниками, а тому я звернувся тут до Полковника Інтенданта Корнієнка і висловив, чи не може він на себе взяти роботу невеличку, от в такому-то і такому напрямку. Він каже, що з великою охотою, це між іншим послужило мотивом для дальшої розмови, в якій виявилось, що майже у нас не мається ніякої розголосиці в поглядах і напрямку роботи. Тоді я запропонував їм залишитись, на що вони виявили готовність і тут було вирішено, що вони зараз приймуться до роботи по своїй спеціальності, себто – Матяшевич як інженер, що буде начальником Інженерного управління, Корнієнко – Інтендантського, Пащека – Гарматного і т. ин. Маленька криза пройшла спокійно і вирішилась добре.

В цей день я вже встиг прийняти декілька делегацій і між іншим Полковника Капкана. З ним вийшла досить цікава розмова. Я йому сказав, що тепер він вільний, догляду за ним з мого боку не буде ніякого і що він хоче, най так і робить. Най його не дивує те, що так з ним повівся. Мент такий був, що необхідно було примінити такі міри, бо коло його прізвища оберталося стільки інтриг, нервозності, що абсолютно мішало спокійно працювати. Треба було раз назавжди покончити з непевними шкідливими і руйнуючими чутками і утворити більш відповідні умови для праці. Тепер він увільнився зовсім від всяких запідозрень і як хоче працювати, то з великою охотою приймаю його. Далі я його запитав, чи знає він німецьку, або французьку мову, бо мені треба такого старшину, аби можна було командувати з важним дорученням

в Німеччину. Важні доручення зв'язував з організаційною розвідкою бюро. Виявилось, що він цілком добре не володіє німецькою мовою, але він може брати уроки і досить небагато часу затратить, щоб освіжити свої забуті знання. Після цього візита кончилась, а на другий день мені доклали, що Полковник Капкан записався на німецькі курси Берліна і почав уперто вчитись. Полковник Капкан зовсім зовнішньо змінився, так став прихильником, ніж служним, начебто нічого негативного і не було. Що в нього мінялось в душі і які були наміри, не видно було, на своє обличчя натягнув непроникну маску.

Після цього я пішов до Присовського, з яким мав вирішити деякі питання, щодо відведення одного якого-небудь отелю німцям, де б вони собі улаштували б собрание і не лазили б по різних ресторанах-отелях, та не вчиняли б тільки безладдя. Крім того стали до мене вже поступати доклади про свавільства гайдамаків та самосуди і многі питання, яких набралось в цей час досить. Тут, у Присовського, я познайомився з Отаманом Стойкіним, бувшим Начальником Постачання Окремої армії. Розговорившись з ним, я йому запропонував увійти в Комісію, яка почала розроблювати штати Військового Міністерства. Він з великою охотою погодився і я його зараз направив до Осецького. З Присовським питання всі вирішили так, як то потрібно було. Деякі відділи Вільних Козаків необхідно було зараз або вислати їх на фронт, або розформувати, бо вони вчиняли щось неможливе. Почали грабувати, бити жидів – розстрілювати і т. інше, чим підняли серед місцевого населення паніку, обурення та протести. До добра вони не доведуть. Присовський песимістом дивився на присутність німців, себто, що нічого доброго нам не принесуть, що вони прийшли з метою прямо окупувати Україну. Власне такий погляд і у мене склався під враженням всіх вимог та поведження німецького командування. Ніякі завірення в те, що вони прийшли виключно тільки допомагати нам вигнати большевиків і допомогти будувати державу не могли упевнити в щирості, те, що не будуть вмішуватися в наше внутрішнє політичне життя, було тільки маскіровкою їх таємних бажань роздавити, дискредитувати соціалістичну владу, як погрозу їхнього

внутрішнього спокою. В них було дві головних мети, перша, забрати і вивезти все, що тільки можна взяти для підтримки своєї держави, друге, доказати, що соціалісти не можуть взагалі так правити державою, будувати її, як і не можуть провести свої гасла в життя. Доказати нежиттєвість соціалістичної ідеології. А тому значить для досягнення цієї мети вони і повинні відповідно провадити свою політичну гру. Реальних наслідків довго не прийшлося чекати, скоро німці виявили на світ своє дійсне обличчя всесвітнього грабіжника, розбишаки; скоро вся Україна відчула "приятельську" допомогу культурного гуна, щирю любов "коханця" української нації та провідника людства до світлої, чистої і ясної моралі, правди і волі. Нехай Бог милує все людство від такої культури, моралі та права!...

Директор моєї канцелярії Ковалевський працює, скільки має сил. Відшукав помешкання, розподілив кімнати, приступив до формування канцелярії, завів сталий порядок. Вже не почувалось того безладдя, тої безпорадності як то було раніш при Поршеві та Петлюрі. На другий день після приїзда з'явився до мене з докладом Отаман Медвідський, начальник Геодезичної Управи. Взагалі, повинен зазначити, що цей день у мене був прийомом для всіх, хто бажав у яких-небудь справах звернутись. Всі машини, вся канцелярія, папір, мапи сохранились в цілості – большевики не зруйнували. Казав, що прийшлося йому дуже скрутно, як би не певна команда служащих, то цінне майно пропало б – пограбували б. Я дав директиву, щоб негайно почалася праця в його Управлінні, а він сам прийняв участь в комісії по складанню штатів Військового міністерства. Медведський направився до Осецького. Прийшов до мене Помічник Шкільної Управи Поручик Чернявський – він при Петлюрі був Головою цієї Управи, з запитанням, що робити і чи взагалі він при теперішньому настрою може розчитувати на працю. Як я на нього накинувся. Мене страшенно здивували такі запитання. Поручик Чернявський – щира, чесна і правдива людина. Працьовитий та меткий, правда, ще молодий і не має великого життєвого досвіду, але багато енергії – упертости в досягненні наміченого і не без ініціативи. Такі люди

в такий мент – були потрібними та дуже корисними. У мене був широкий план реорганізації армії і дуже турбувало, як оздоровити силами національно-свідомими і заповнити кадр старшинський. До сього часу я не бачив нічого втішного і в наших старшинах. Великої користі для діла від них чекати і сподіватися не можна було. Російська мертвечина в'їлась в плоть і кров – трудно зразу все це викоринити та зломити. Треба було приймати і провести в життя хоть паліативні міри, бо фундаментальна будівля повинна на інших підставах будуватися, воно потрібно витратити цілих років, щоб нові покоління вихованих на нових підставах замінили їх в праці. Таким паліативом я вважав відкриття Інструкторської школи для Старшин. В цю Інструкторську школу повинні були вступити всі старшини не вище ранга капітана, які бажали служити в Українській армії. Ні один старшина, крім визначних, які під час большевицького наступу на Київ показали свою щирю любов до батьківщини, свою свідомість в боротьбі за інтереси українські, не міг вступити в ряди Української армії, як не пройшовши курс в школі. Головним завданням в школі переслідувалось: навчання української мови, її історії, виховання цілком державне патріотичне і, як додаток, повторення військових наук на досвіді сучасної війни. Більш подібне Інструкторська школа служила фільтром для старшин, бажаних вступити в нашу армію. Крім того як в Військовому Міністерстві так і в книгарнях, нігде не було ніяких військових підручників та уставів на українській мові, не було майже нічого інінко за винятком маленького перекладеного скромного муштрового уставу. Треба було негайно розпочати переклади уставів підручників та інших військових книг, треба було розпочати будувати військову літературу. Такою інституцією могла служити Інструкторська школа. Тут повинні були читати виклади різних військових наук, які потім можна було скомпонувати і випускати вже на ринкові в книгарнях як підручники, як військову літературу. Одночасно й переводились устави, як вони проходились в класах. Багато й іншого було ще на меті з проведенням якого в життя повинні бути міцні підвалини для будування армії. Час вимагав не відкладати в довгу скриню, не відтягати, не марудити, а негайно

приступити до інтенсивної роботи. Я запропонував Чернявському скласти план роботи Шкільної Управи вмісті з Астаф'євим, і подати мені на розгляд. Чернявський в цей час був не певним і в своїх силах, і в тому, з якого боку і як приступати до справи. Правда, над цим треба було задуматись. Військових шкіл нема – всі учні розгнані, розпущені – помешкання зруйновані, підручників не мається, викладачів теж. Яка була організація бувшої Шкільної Управи та й та остаточно знищена, зруйнована большевиками. Приходилось на руїнах будувати все заново. Почалась в ньому розпука. Але ж не складати руки на животі і не предаватись ієрихонському плачу. Прийшлося нагримати на Чернявського так, щоб йому зразу стало гаряче, бо в таких ментах я вважаю це єдиний спосіб вивести людину з рівноваги, дати йому нову інерцію, чим примушен буде міцно взяти себе в руки. Познайомивши його з планом роботи, він зразу зрозумів, що мені потрібно і чого я вимагаю, по військовому сказав: “слухаю – іду працювати”. Умовою виставив, щоб через два тижні я міг вітати інструкторів старшин. Закипіла робота в Шкільній управі. На другий день вже в часописах появились положення про те, що відкриється школа старшин. Почалась робота по виробленню умов вступу, підвищення старшин Генерального Штабу, викладачів і других лекторів. Життя там почало бити повним темпом. Любо було вислуховувати доклади про справу організації Шкільної Управи.

Комісія, яка утворилась в справі вироблення Штабів по організації Військового міністерства, представила мені на розгляд проект. Прийшлось дещо урізати. Головним чином переслідуючи дві мети – створити апарат легкий, не багатолюдний, удобоуправляємий, і щоб не витрачалось державою багато коштів. Мені потрібно було, щоб головний скелет якомога швидко виробити, а деталі вже легко можна буде змінити потім, як життя покаже. По головному – основному скелетові давалась можливість всім відповідним начальникам Управлінь підшукувати співробітників і приступати до роботи. Помню, скільки вносило і руйництва, і дражливості, і непевності в роботу, ще за часів Петлюри і особливо Порша, коли штатів не було, люди не знали, на яких посадах вони працюють,

яке місячне утримання одержують і т. п. Таке непевне і невідоме становище тільки убивало енергію в працівників і охоту взагалі до праці. Крім того, підривало довіру і до серйозності інституції, до її керівника. Треба було зразу уникнути від попередніх помилок. А тому вже на 4-й день майже во всіх Управліннях відповідні начальники мали можливість рекомендувати бажаючим служити реальні місця та посаду.

Канцелярія моя особиста теж майже сформувалась. Приходилось дивуватися, як кругом кипить робота, як на очах росте і міцніє організація. З яким захопленням беруться всі до роботи. Ніякого не то що недовольства не чути, що приходить майже цілу добу працювати, а навпаки, єдність почувається, ентузіазм та щирість в праці, в очах робітників. Робота починалась в 8-й і почти без перерива до 12 год. ночі, за винятком 1–1½ на обід. Все кипіло наче в котлі. Я почав навідуватись в Управління Міністерства. Там теж кипіла робота. Чим далі, тим трудніше і тяжче ставало для мене. Необхідний був помічник. Але кого вибрати – питання, над яким треба серйозно задуматись. Я зупинився на Отамані Грекові, але в той час його в Києві не було. Через 2 тижні в перший раз за все існування Військового Міністерства в Республіці було зібрання Військової Ради. Як приємно було відчувати, що затрачені енергія і праця дарма не витрачались. На першому засіданні Військової Ради головним чином обговорювались плани і наміри реорганізації і будівництва нашої армії. Я вважав необхідним і першорядної ваги вияснити всім Головним Начальникам Головних Управлінь ту сітку нашої роботи, на які ми суспільною працею повинні вишити узор-міць України. Тільки тоді, коли всі знають загальний план, коли для всіх стає відомим, в яких межах і в якому напрямку повинна іти робота, тільки тоді можна сподіватись і плідотворної роботи, і єдності в неї. На засіданні були присутніми всі Начальники Головних Управлінь, як то: Начальник Генерального Штабу Слівінський, Начальник Головного Штабу Осецький, Начальник Постачання Стойкін, Начальник геодезичної Управи Медвецький, Гарматного Управління Пашенко, Інженерних – Матяшевич, Шкільних Астаф'єв, Авіаційного Управління Павленко,

Медично-Санітарної Управи Карабай і Одрина, Ветеринарної Управи Вротновський-Сивошапка, юридичної Управи Буйніцький, Директор Канцелярії Ковалевський і Секретар Військової Ради Веденський. Крім того деякі із помічників Начальників Головних Управлінь. Дебати затягнулись досить, але видно було з першого разу, що у всіх бажання було щиро працювати, зрозуміти головний напрямок роботи, аби потім невдалими розпорядженнями не перешкоджати планомірній роботі. На засіданні намітили точки щодо конструкцій самої Військової Ради і розроблення інструкцій доручили Начальнику Юридичної Управи Буйніцькому. Крім того, вирішили, що друге засідання всі начальники Головних Управлінь повинні докласти в головних рисах план найближчої роботи по своєму Управлінню. Вражіння у всіх після першого засідання було велике – всі розійшлись задоволеними.

На черзі стояла велика робота – призначати на посади Повітових та Губерніальних Комендантів старшин⁷⁴. Надзвичайно серйозна і відповідальна робота. Всяке помилкове призначення тільки вставляло палки в колеса, тормозило діло, дискредитувало владу, руйнувало стройність організації і викликало недовіру на місцях до центру і вносило неспокій – давно бажаний всіми, а обурення. Людей треба було призначати щирих демократів-патріотів, щоб не являлись би там на місцях, якими-небудь васалами, узурпаторами, а своїм впливом швидше заспокоювали б місця і устроювали б лад та спокій. Призначення на ці посади з другої сторони вимагали, щоб ці люди також були знайомі і з військовим ділом, його технікою, діловодством, широкою ініціативою і настільки розвиненими, щоб з першого наказу розуміли именно чого вимагають одіхньої роботи. Де ж таких людей знайти? Звідкіль їх взяти. Яким модусом руководствуваться при призначенні і виборі кандидатів. Покластись цілком на видвинуті кандидатури з місць – цілком непевна річ, як то вийшло на самому ділі. Мене телеграфно просили місцеві організації призначити

74 Дивіться: *Гай-Нижник П.* Інститут місцевих комісарів та комендантів за Центральної Ради (1917–1918 рр.) // Наукові записки. Серія педагогічні та історичні науки. – Вип. CIV (104). – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2012. – С.244–256.

комендантом їхню кандидатуру і після затвердження приїжджала нова делегація із скаргами на призначеного коменданта. Таких випадків було декілька. Крім того, місцевий комендант не міг ставитись рівно до всіх, бо він почував себе зависимим від тої групи, яка ходатайствовала за нього, а томцу в протилежних групах суспільства виникає незадоволення. Такий спосіб призначення і інших місцях дало б привід інтригам, бажаючи бути комендантами підговорювали б декого із місцевих обивателів, що між іншим і було в деяких повітах. Покластися на рекомендації Центральних Комітетів теж не можна, бо там при рекомендації приймалось тільки на увагу одне його політичне кредо. Рекомендацій старшинам бувших полкових, дивізійних, корпусних, фронтових Радах як певним і щирим українцям довіряти теж не можна було, бо за декілька десятків карбованців можна було одержати любе посвідчення. Ціла організація утворилась для видачі за певний гонорар фальшивих посвідчень, ціле підприємство. Рекомендація особиста видних і поважних українських діячів теж не певний шлях, бо рекомендує брав на увагу їм як раз не те, що для діла потрібно було, а личне його особисте добре знайомство, як то буває в житті. Одним словом треба було покластись на своє чуття і організувати контроліруючий апарт – настільки рухливий та чуткий, який би весь час давав би мені певні і точні відомости про діяльність кожного коменданта.

Повітових комендантів треба було призначати – 113, Губерніальних – 8, 6 – місцевих. Крім того, до губерніальних – їх помічників. Вже одна ця цифра може показати, наскільки я був в утрудненому стані, як важко таку кількість знайти відповідних людей. Але це ще ніщо, як взяти в розхот і другі вимоги, як то – Корпусних Командирів – 8, Начальників дивізій – 18, Командирів бригад – 36, Командирів полків – 72, курінних – 216. Це персони не нижче полковника-капітана, не рахуючи сотенних і других. В цей розхот не входить 5 кавалерійських дивізій, важкі і легкі гарматні бригади і т. ин. От де в чому полягає трагізм. Щирих, свідомих українців серед військових була така обмаль, що можна й по пальцях перерахувати, особливо старшин високих

рангів. Вихованне Великодержавне Російське старалось все задушити, пригнітити, витравити серед старшин, що могло б тільки натякати на жевріння національного відродження. Умови життя у військовому суспільстві складались тільки на підставах общеруських ідей великої неділимої Росії, а тому сподіватись на зріст ідеї національного відродження ніяк не можна було так за останні часи не тільки революції як особливо перед отієї ідеї самосвідомості, прагнення до культурного національного розвитку своєї батьківщини, до повернення тих привілеїв нашого народу, якими ми колись користувались, навіть простого правдивого знання своєї історії, абсолютно не мало ґрунта серед старшин бувшої російської армії для того, щоб тільки хоть науково зацікавитись, як, наприклад, до іностранный літератури. Малоросія у всіх майже уявлялась, як “край, где всьо обильем дышет”, де живуть “ленівие хохли”, “у ніх есть воли, хорошая водка, ковбаса і галушки”. Власне, так офіцерство уявляло собі Україну – Малоросію, що ж торкається до її культурних змагань, до її національних гордощів, до її штуки, до самобутності і т. п., то це не було для них зрозумілим. Невже ж могло подібне щось бути у тих хохлів. Так дивилось на нас не тільки офіцерство, а майже вся великоросійська інтелігенція. Тому сподіватись великого переродження серед старшин високого рангу за часи революції та ще й у відповідній кількості трудно було. Перероджувалися та перекашувалися зовсім із-за інших мотивів, а не тому, що у них очі прозріли; дуже малий процент рахувати можна як дійсно пробудившихся щирих патріотів. Шкурні інтереси, інтереси за насущний хліб, за честлюбиві змагання та досягання поліпшення свого власного життя, значну більшість кинуло в обійми національного відродження, і особливо це було помітним тоді, коли перемоги борців за національне відродження стали скрізь відчутні, що боротьба ця є боротьба не купки інтелігентів утопістів, і дійшла боротьба ця до пробудившогося народу, якого національне обличчя старались зтерти, ковати тяжкими кайданами на протязі цілих століть, і осіми засобами старались доказати, що “нєт, нє било і нє будет нікакой України”.

В цей час я почав одержувати відомости, що на місцях починається большевизм, але тільки справого боку. Почали хилитися Главноначальствующі, та різні Главковерхи, самочинні отамани та отаманчики, ті паразіти авантюристи, які зіграли значну роль в реставрації старого режиму. Та об них ще буде річ впереді.

Якось раз вихожу я із отелю і зовсім несподіванно зустрівся з Грековим. Він весь час большевицького панування перебував в Курській губ., і як тільки прочув, що Київ висвободили від большевиків, як постарався пробратись в Київ. Йому прийшлося досить далеко пропутішествовати, поки добрався до Київа. Я дуже обрадувався, бо поправді сказати, почував себе досить погано від переутоми. Розбалакавшись з ним, я невідкладаючи на довгий час предложив йому бути у мене Товаришом⁷⁵. Він попрохав у мене почекати з відповіддю до другого дня, коли прийде до мене в Міністерство. На другий день він прийшов до мене з відповіддю, що згоден. Вечером я доклав в Раді Міністрів на черговому засіданні про кандидатуру Грекова. Вийшла маленька сутичка, виставлявся мені іншими укор, що він з Шинкарем в скрутний час кинули свої посади і проявили не твердість характеру і волі (натякали на большевицькі дні). Незважаючи на такі виступи, все-таки Греков був затверджений моїм Товаришем. На другий день Греків вже кинувся в водоворот праці.

Я проминув упомянути про такий випадок, ще на перших днях після переїзду Центральної Ради. Вона із Житомира повернулася щось на 5-й день і зразу розпочала свою роботу. Не буду торкатись зараз роботи самої Центральної Ради, а скажу про ті різні інтриги, які знайшли в цей час місце серед українських партій, особливо серед соціалістів-самостійників. Розшифровуючи таку чудернацьку назву партії соціалісти-самостійники, а що вона чудернацька, то про це свідчить слово "самостійники". Зрозуміла назва "самостійника" тоді, як Україна не була самостійною, коли інші партії не стояли на ґрунті досягнення "самостійності". Тепер же, коли Україна стала самостійною і її самостійність підтримується всіма українськими партіями, така назва теряла свій смисл. Чого

⁷⁵ Тобто – заступником. – П.Г.-Н.

ж вони не відреклись від цього слова? А не відреклись тому, що до їхніх “соціалістичних” переконань примішується щось ще специфічне. Специфічністю являється гетьманство, себто укорочений монарх, а взяти на увагу як зараз гетьманство себе показало, то виходе, що це справжній монарх-самодержець. Вважаю більш правдивою і відповідаючою назвою соціалістів “самостійників” не самостійники, а монархісти. Парадокс, але що зробиш, багато у нас в житті парадоксального. Більшість увіходе в цю партію наших українських чорносотенців, хоча вони себе лічуть за демократичну організацію, яка бореться за демократичні ідеали. Але це тільки етикетка, фіговий листочок, яким прикривають його наготу. Лідер цієї партії, лікар Луценко, був членом Центральної Ради, про нього я раніш упоминав. Так от ці чорносотенці безперемінно хтіли захопити владу в свої руки, що нарешті так їм і вдалось, але значно пізніше і замість них до влади приступили інші елементи, але про це ще буде річ впереді.

Після повернення Центральної Ради, як я кажу, повелась серед козаків отряда бувшого Присовського, тепер Натієвського, агітація проти Центральної Ради, зміни політики, проти жидів, проти того, що необхідно національний кабінет – як буддо тоді не було національного кабінету і т. п. Стали поговорювати о перевороті, визначен був вже і день – вівторок, про що мені став відомим за декілька день. Треба було негайно приймати рішучі заходи. Сил у мене під рукою не було так багато, щоб можна було покластись на них. В моєму розпорядженні було всього-на-всього тільки Січові Стрільці, не більш як 1500–1800 чоловік. Вільних козаків рахувать не можна було, бо вони теж були мною незадоволені, що я не дав їм ніяких пільг і вимагав од них дисципліни та порядку. Вони ж рахували, що як вони вільні козаки, то яка тут дисципліна, яка підлеглість, вільні – так значить вільні. Значить на відкриту боротьбу з готовившимися повстанцями я не міг іти, а тому треба було пустити в хід інші міри. Такою мірою я вважав висилку непевних військових частин на фронт – на боротьбу з большевиками. Віддав наказ і став поспішати з виходом їх із Київa, мотивуя, як раз нагодою, що знаменитий Муравйов почав вивтікувати через Катеринослав на

Харків і щоб його перехопити. Боже, який галас піднявся! Забігали до мене різні делегації з вимогами, щоб Натієвську бригаду не висилать, бо знову Київ большевики захоплять і інші мотиви мені докладали. Шаповал та Балбачан – ці два героя міфів ще будуть фігурувати в історії нашої визвольної та організаційної держави. На це я відповідав, що большевиків нема чого боятись, бо тут є німецькі війська, які будуть стежити за порядком. Вважаю ліпшим, як би громадянство не хвилювалось, а спокійно приступило до своєї буденної праці, то від цього тільки вийшла б користь і їм та державі. Крім того, істинні озброєні патріоти повинні зараз сидіти не в Києві, а битись з большевиками – визволяти від їхнього царства решту нашої батьківщини, бо ж не даром держава цим самим “патріотам” за кожен день платить по 10 карб., а в місяць – 300 крб. У мене в кабінеті зчинялись цілі сварки, точнісінько як на базарі, прийшлося раз подібну делегацію просто вигнати, щоб не перешкоджали моїй праці. Відправив їх до Центральної Ради, нехай вносять запрос. Надоївшими в сій справі визначились особливо відомий лікар Луценко, Олександр Степаненко, здається, Устимович й інші. Їхні наміри так їм тоді й не вдалися. Після цього повелась інша тактика і дискредитація влади. Стали обвинувачувати мене в прихильності до росіян, в тому, що я обсаджуюсь виключно росіянами – нехтую українцями, що в мене в Міністерстві не дозволяють говорити по-українськи, що у мене лунає московська мова і т. п. Одним словом, сама ганебна недостойна, підла повелась агітація. Почали німцям нашіптувати на мене, що я їхній ворог, що я прихильник Антанти. Всю свою політику направляю на те, щоб боротись з їхнім впливом, щоб, нарешті, навіть не тільки вигнати їх з України, а вдарити їм в зад. Подібна інформація німців почалась мною відчуватись. Німці стали проявляти при кожній нагоді своє ігнорування, втручатись в мої справи, шукати причини для конфлікту.

Для підтвердження цієї гадки я наведу деякі приклади. Раніш я вказував про те, що в Німеччині із наших полонених почала формуватись дивізія. Начальником тої дивізії був тимчасово призначений німецьким командуванням Отаман Зелінський, причому, як казала наша мирова делегація, затвердження на цій

посаді його повинно було бути від Військового Укр[аїнського] Міністерства. Цілком зрозуміла річ, що полонені рвалися всією душею і тілом на Україну, не так, може, допомогти в боротьбі з большевиками, як вирватись з пазурів полону на волю до своєї рідні, на милу батьківщину. Голод, утиски, строгий режим німецького догляду, позбавлення волі, тяжка туга за родиною, за рідними полями, лісами, луками та нивами і, нарешті, все це повинно відлетіти від них, весь час підіймала у них настрій і вони почали посилати одну делегацію за другою, щоб швидше їх перевести на Україну. Всі заходи мої, як найшвидше їх повернути, німцями відтягувались, вони мотивували тим, що ця дивізія ще не сформувалась так, як слід, необхідно їм там підмуштруватись і т. п. Нарешті, згодились і дивізія почала переводитись до Київа. Не буду зупинятися на тому, як ми робили кожному полкові зустріч, як до першого полку, який прийшов до Київа, виходив вітати М. С. Грушевський як Голова Центр. Ради і т. п. Радісна і в той час і жалібна була їх зустріч – радісна, що нарешті вернулись із тяжкого полону на свою батьківщину, а жалібна – коли побачиш ці змучені поморені зморшками обличчя, голови, убілені сивим волоссям не старечих літ, а пережитої неволі, мимоволі запитання стоїть – за віщо було стільки страждання. Кому було потрібно це велике море крові, мук та сліз? Так от, після всіх церемоній, які були положені при таких випадках, себто огляду вишикованості, фронту, привіту, пропуску церемоніальним маршем я підходив до старшин полку і з ними вітався, яких мені представляв і Отаман Зелінський і Командири Полків. Після переїзду всієї дивізії і останньої зустрічі військової частини являється до мене Отаман Зелінський з докладом, що німецькі старшини висловили на мене претензії і вимагають від мене офіційного вибачення, яких я начебто навмисне образив тим, що вітаючись з укр[аїнськими] старшинами, не захотів привітатись з ними. Вони стільки поклали труда та енергії на організацію українського війська, а їх ігнорують. В дійсності було так, що я навіть і не знав, що на зустрічі присутствують німецькі старшини, мені їх і не відрекомендував Зелінський, і тому я не підійшов до них вітатись, тільки приклав руку

до козирка, загальновійськове вітання. Не підходити ж вітатись до кожної групи німецьких старшин, яка б не стояла на вулиці. З'ясненням справи був посланий Начальник Генерального Штабу до Військового аташе.

Але тільки пройшов цей випадок, як зчинився другий. Отаман Зелінський по всім своїм здібностям зовсім не відповідав своєму призначенню. Крім того, він не стояв навіть на обороні від німецьких викриків не тільки на козаків, а й на старшину. Там в дивізії щось неможливе творилось. Особливо німецьким Начальником Штабу штабс-капітаном Ауслендером, який на старшин кричав, як на рабів, лякав тим, що відішле назад, в Германію. Взагалі, полонені нічуть не збавились від німецького гніту, тут у себе вдома. Такий стан речей не допустимих у данім випадку, безумовно, значну роль відіграє Начальник дивізії. Зелінський же весь час терся біля німців, usługовував їм, чим став корисним для них. В Німеччині почала формуватись друга дивізія із полонених і таким чином піднялось питання призначення корпусного командира. Зелінський весь час мріяв про те, що він буде призначеним на корпусного. Штольцербер навіть натякнув мені на це. Але поки що я промовчав. Зводити в корпус мені не хотілось, щоб таким чином цілком віддати в руки німецького командування, бо тоді прийдеться послати на фронт, чого я не хотів. Я розчитував другу дивізію розташувати в сфері австрійського командування. Переговори в цьому напрямі зустріли з боку німців опір. Я категорично не настоював. А віддав наказ про те, що Зелінський для користі служби переводиться в Військове Міністерство в моє особисте розпорядження, а на його місце призначається Отаман Мартинюк. Отаман Мартинюк – українець по походженню, добре говорить українською, бойовий – Георгієвський Хрест і Золоту Зброю мав, не авантюрист, твердий характером і щиро ставиться до взятого на свою відповідальність діла. Із-за цього призначення і почалась ціла історія. Німці захвилювались, з Штольценбергом у мене було декілька розмов з досить різкими тонами. Нарешті, я написав всі мотиви, по яким я не вважаю здатним Зелінського посаді. Не допомогло. Я вказував, що вони умисно роняють мій авторитет, це, як видно було, вони

тільки і бажали. Тоді прийшлося пуститись на слідуючий крок – покликати до себе Зелінського і сказати, що коли він не подасть рапорта про увільнення його із посади по хворості, то я його віддам під суд за невиконання мого наказу. Зелінський подав рапорта – і таким чином гострі вузли були розв'язані так, як я хтів. Після цього я упевнився, що німці хтять значну роллю грати на Україні, що просто вони хочуть окупірувати. Необхідно створювати силу, яка б протистояла б їм. А тому перш всього необхідно визволити нарешті полонену дивізію з-під контролю німецького. Я став піднімати питання про розформування їх, як не особливо дисципліновану частину, міркуючи здоровий елемент із них виділити у школу інструкторську підстаршин. Але поки що німецьке командування до цього ставилось негативно, не висловлюючи ні “да”, ні – “ні”.

Тільки після мого повороту із поїздки на Поділля це питання виросло во весь зріст. За цей час до мене стали доходити з різних сторін скарги про те, що скрізь німці грабують, забирають без всякого дозволу із складів амуніцію, зброю, продукти й інші речі. Ніяких записок або квитанцій не видають. Нашу охорону проганяють, а то й заарештовують. Всі значні склади забрали вже під свою охорону, забравши й ключі від них, так наприклад, в Дарниці, Святошині, Винниці, Коростені, Житомирі і багатьох інших місцях. Забирали, що тільки могли. Контролювати, що вони забрали, не було ніякої можливості, бо на складах не було описів всього майна. Туди поспішно в часи стихійної демобілізації звозилось і складалось. Потім склади переходили із рук в руки: то до большевиків, то до нас, а тому потрібного опису і не можна було скласти. Відомо тільки, що на сотні мільйонів було тільки в одних Дарницьких складах, в яких як тепер мені відомо вже нічого нема, німці все вивезли. Почались з мого боку протести, переписки, але на це німці не звертали ніякої уваги, бо вони почували себе сильними. Безпідставно чинились німцями арешти, наприклад, старшин концентраційного лагера в Дарниці. Всі заходи мої про визволення їх, були тщетними. В селах почали вмішуватись в взаємовідносини селян до панів. Там почалась вже рости реакція. Пани підняли голови, стали організовуватись панські дружини, які

стали розправлятися з селянами, примушували віддавати інвентар мертвий і живий, який під час анархії, а то й по розпорядженню уряду був розібраний. Почали накладати контрибуції на села. Все це свідчило про одне – якомога швидше формувати свою армію і тим самим стати на обороні суверенності як держави, так і насовувавшоюся реакції. Селянами теж відчулася думка про формування сталої армії.

В цей час у мене в міністерстві кипіла робота. Все необхідне майже було готове. Адміністративний поділ на Корпусні райони був закінчений; Статути про внутрішню організацію армії теж закінчились, деякі тільки не були затверджені Радою Міністрів та Центральною Радою. Устав о Військовій повинності, який теж був вже розглянутий у Військовій Раді. Корпусні командири призначені – начальники дивізій теж. Малось на увазі з початку травня оголосити набір новобранців 20-літніх тільки в 3-х губерніях – Подольській, Волинській і почасти в Київській. Кадру старшин на цих 3 корпусів хватило б із Інструкторської школи, де налічувалось до 1200 старшин і до 600 підстаршин. Необхідно було тільки упевнитись в тому, як все-таки на місцях, там на провінціях до цього віднесеться населення. Крім того, мене дуже цікавило питання, демобілізація військового майна на фронті, про що я вже раніш писав. А тому вирішив виїхати по ревізії на Поділля – Одесу, Катеринославщину і Київщину. Проїхати по наміченому маршрутові мені не вдалось, бо ті величезні безпорядки, з якими мені прийшлося здибатись, заставили повернутись назад в Київ, щоб негайно віддати інші розпорядження і провести зовсім другу організацію демобілізації військового майна. Міркую на цій поїздки зупинитись більш-менш детально, позаяк вона дуже цікава чисто по-своєму, як у побутовому характері, так й історичному. Зупинятись окремо на кожному місці, де я був, не буду, позаяк не це головне в моєму завданні. Скажу тільки загально про ту дорогу, по якій мені прийшлося проїхати. Першим місцем, де я зупинився, була Вінниця – звідсіль на самоході проїхав на Літин–Летичів, заїжджав в с. Качанівку, яку спалили поляки геть зо всім скарбом (корпус 3) – і з живим інвентарем, тут у них була бійка з селянами.

Далі самоходом на Деражню. З Держані валкою на Калинець, з Калинця на Могилів-Подільський. Звідсіль самоходом на Ямпіль і Вапнярку. З Вапнярки поїхав в Одесу і з Одеси прямо в Київ. Всього в подорожі був тільки 5 днів. Незважаючи на те, що в такий короткий строк об'їхав такий великий район, прийшлося побачити дуже багато цікавого. Перш всього, що торкається повітових комісарів. Скрізь вони були на місцях, а в Ямполі навіть застали в 12 годин ночі в місцевому клубі. Живуть собі спокійно, тихо, мирно, як то взагалі тече життя на провінції. Чекають вказівок та розпоряджень зверху, великої інтенсивної роботи та ініціативи не проявляли, та й нащо і де проявляти. Взаємовідносини з населенням, як Бог на душу покладе. Зв'язку взагалі не мали ніякого як із центром, так і з місцевим населенням крім надзвичайних випадків, як в тім, так і в другім випадкові. Між комендантами і комісарами не наладились стосунки. Що ж торкається до Комендантів, то в більшості вони прийнялись щиро за працю. Накази із-за налагодження транспорту во время не одержувались, зате інструктіровання в Головному Штабові Міністерства давало позитивні наслідки. В деяких повітах приступили до формування сотень. Скрізь майже докладали, що з демобілізацією військового майна твориться щось неможливе. Особоуповноважені та уповноважені справитись з цією колосальною роботою не в силі. Таким чином багато пропадає речей, нищиться і грабується. Помагають особливо в грабіжництві австро-німецькі війська. Незважаючи на протести, австрійські війська забирають все зі складів. Забирають ключі, варту українську насильно змінюють, ставлять свою і як власні господарі, поводяться поводяться вони з майном. На протести місцевої влади не звертають уваги, ставляться і поводяться з нею нечемно, при кожній нагоді стараються дискредитувати. Я віддав наказ, щоб вартіві не допускали австрійців до наших складів, в противному разі нехай пускають в діло зброю. Тоді справа оголоситься і Уряд в цілому складі запротестує. Крім того, всім комендантам сам особисто наказав, щоб по всіх випадках, порушающих наші інтереси і в тих випадках, коли вплутується в справи німецька влада, щоб вони самі завше розбиралися з німцями, рішуче стояли б на

обороні наших інтересів і негайно сповіщали мене. Великий сум навівала на мене ця поїздка. Я бачив, в якому безпорадному стані знаходиться наше село. Влади ніхто не почуває, або її нема. Люди живуть по виробленим традиціям. В деяких місцях попадались села, як оазиси якісь, жили своїм особистим життям. Находилась невелика купка людей рішучих крикунів відважних і вона тримала все село, як не волость, в своїх руках. Всі інтереси і бажання групірувались коло одного питання – земля. Глибокого національного відродження, крім містечок та городів, де виднілись “Просвіти” і на яких інституціях розвівались жовто-блакитні прапори, не видно було. “Соціалізація” землі майже закінчилась досить просто і своєобразно. Розділили всю землю в межах волості чи села, чи повіта по рівні частки і розмежовані участки рахувались тільки як власність. Правом на одержання рівної частки рахувались всі ті, у кого відбирали, пана, попа чи кого іншого. В Літічівському повіті був такий випадок, що панська земля, якраз проходила на границі між двома повітами. На кордоні повіту були викопані шанці на той випадок, коли Літічівського повіту люди захотять забрати і поділити землю пана на участку Літічівського повіту. Бійка з кулеметами, вінтовками, бомбометами і іншими засобами неминуха. Землю скрізь засіяли. Правда, не так, як це робиться в порядному господарстві, але все-таки засіяли. Цукроварних плантацій не зачіпали; засіяли буряками і не ділили, рахували власністю всього навколишнього суспільства. Скрізь мені прийшлося чути балачки про бажання народу – утворення нашої армії. Сам я балакав з селянами, вони прямо казали, щоб негайно покликали на службу молодих хлопців та взяли їх як слід в руки, бо то що роблять з нами наші вороги, терпіти ми не можемо. Почувалось недовір’я і ненависть до австрійців і німців. Селяни інстинктивно відчували, що цей недавно народившийся наш приятель добрі кайдани готує нам і не зупиниться ні перед якими обставинами, щоб натягти нам на руки і ноги. Недовір’я до Центральної Ради не помічалось, скоріше людям було байдуже. Большевики слід залишили, причому не можу сказати, щоб він був корисним нам. Правда, в цьому питанні не можу підходити

загально до всього селянства. Селянство ділилось на три групи – безземельники-більшовики, малоземельні хиляться то в одну, то в другу сторону і великі власники – вороги не тільки большевиків, а й взагалі всякого не в пользу їхню рішення земельного питання. Різко цієї групировки поки що не видно було, бо примітивно все-таки вирішили на місцях земельне питання. Але, не дай Бог, коли вчиниться перелом в сторону правого боку, знов запанує анархія, безладдя, убивства, грабіжництва і кине наше село в нове страхіття, в нове руйництво. Треба взаємовідносин монолітних інтересів та стосунків мати великий досвід народного чуття, щоб безболісно підійти до рішення цього складного питання. Центр не зможе ніяк вирішити. Головна праця повинна полягати на місцеву інтелігенцію, і місцевих впливових діячів і досвідчених господарів. Мені здається, що перш ніж вирішити земельне питання, треба було організувати скрізь в повітах, волостях ячейки (огнища) із агрономів, інтелігенції і досвідчених господарів, які б простудіювали б в кожній місцевості відповідно ріжним економічним, етичним, кліматичним і т. п. іншим обставинам, а також частинам населення з культурного господарства, виховання нових господарів давати приклад успішної боротьби за економічне поліпшення в господарстві. Велику б роль відіграли ці ячейки (вогнища) як в культурно-національному розвитку, так і в економічному. На досвіді цих ячеек можна б було приступити до проведення реформи, а поки що нехай залишиться те примітивне рішення “соціалізації” землі, яке виллялось скрізь на місцях. Щоб не були скривджені власники і не будірованили, не агітували, не мішали державному будівництву. Держава повинна була приступити хоть до часткової уплати грошей за шкоди і збитки. Все ж таки скажу, що тверезий, здоровий народний розум почувався. Народ прагнув до порядку, спокою і праці, і ніякої анархії у нього не було. Він добре розбирався в тому, хто його ворог і як від його позбавитись, та тільки в масі є дуже інертний.

Про те, як оберігалось та доглядалось державне багатство, яке залишилось після війни – військове майно – я в коротеньких рисах зазначав, що надзвичайно не тільки не добросовісно, але

злочинно. Здавалось, що в цій сфері повинен був бути порядок, чесність і добросовісність, проявлена до вищої ступені, бо представлені до діла і доручені справи не тому бюрократичному чиновництву, не тим інституціям, які себе досить скомпрометували за час війни, а демократичним організаціям, людям виборним, партійним, зв'язаним не тільки партійною дисципліною і етикою, а й тою великою ідеєю – чесно і добросовісно будувати новий державний лад в протилежність старому. Те, що мені прийшлося побачити на проскурівських складах, я не можу забути і до сеї пори. Не кажу вже про злочинну халатність, повну безініціативність та відсутність якого б то не було плану в роботі, тут ще примішуються мошенство, вислуження в очах начальства та різні інтриги. Досить того сказати, що коли я обдивлявся один величезний магазин, де були звалені, скидані мокра запряж, шлеї, хомути, віжки, постромки і т. п., ще в лютому на одну купу. Ніхто тут ніякого порядку не робив. Запряж ця гнила, коштовність її величезна. І от коли особо уповноважений добродій Воронюк прочув, що я приїхав в Проскуров зранку почав проявляти свою активну діяльність. Знайшов десь підводу, найняв щось з 5 робітників і почав вивозити і начебто провітрювати цю упряжку в другий магазин, як він мені доклав, де вже в порядку складається. На перевірку вийшло, що в таку саму купу, в той самий хаос скидується вона і в сирім сараї, а перевозиться тільки для видимості – втерти очки начальству. В другім складі, де було звалено на одну купу все: і гарматні снаряди, рушниці, піроксилінові шашки, панорамні приціли, телефони, біноклі, патрони, шанцевий струмент і т. п., робітники виносили речі із склада на двір, а потім знову заносили і складали у тому ж порядку, як було, – праця теж почала проводитись з днем мого приїзду, для показухи, видимості. Крім того, у нього значилось по відомості оборонної команди 1500 чоловік, яким платилось по 3 руб. за добу, а чи в дійсності була ця команда, трудно і перевірити мені було і зараз запевнять. Глибоко переконаний, що не було такої команди. Я бачив власними очима, як пропадає майно, як не можуть дати йому ради, як нема відповідних інституцій, які б взяли під своє керівництво і відповідали б за нього. Описи майже

нігде не було, а тому був повний доступ безнаказано грабити, бо перевірити ніяк не можна. Ходили різні льотки про грабежі, про всякі комерційні уклади, про продаж австрійцям військового майна. Скорше треба організувати якісь інші інституції, які відали б демобілізацією військового майна і щоб можна було б відноситись до них з більшим довір'ям і сподіватись, що ніяким неетичним вчинкам там не буде місця. Скрізь, де мені прийшлося побувати і оглядати склади у уповноважених і особоуповноважених на учті майно не було і творився повний хаос. В Могильові-Подільському там теж не доглядали за майном, а йшла боротьба за владу та за вплив і дякуючи тільки ініціативній групі, інженер цивільний і підполковник гарматник (росіянин) взялись за діло і зберегли, в порядку звезли гармати (300 штук) в сарай, самоходи і різне коштовне майно. Відкрили походні майстерні і почали ремонтувати самоходи, гармати, телефони й інші військові речі, які мали невеликі попсовання. Але такого великого безладдя я не зустрів нігде, як в Одесі! Там демобілізаційна комісія складалась з 60–70 душ “фахівців”, старих генералів, інтендантів і чиновників. Два тижні вони засідали і проводять великі гарячі дебати в справі призначення удержання членам цієї комісії. В якому стані склади, що робиться з майном, як воно охороняється, чи взято на учт, чи приступлено до ремонту коштовних річей і необхідних для армії на початку її формування, чи не псуються які речі від того, що без догляду лежать, ніхто не міг мені дати позитивного звіту. Засідання в Штабі бувшої Округи демобілізаційної комісії, на якому я був присутній було краплею, яка переповнила моє терпіння, і я рішив негайно повернути в Київ, щоб скликати нараду і вирішити це болюче питання, як демобілізувати військове майно. Як утворити організацію? Бо потім можуть мене судити за бездіяльність, будуть обвинувачувати, що я допустив таке злочинство, потерю і руйництво великого державного майна. Крім того, ще невідомо, як ми будем рахуватись з Росією, що ще заспівають і союзники, бо вони теж заінтересовані в цьому майні. Вони ж витратили на нього мільярди. Я ж ні однієї хвилини не можу допустити тої думки, що на мировому конгресові, коли дійде діло до питання витрат і

повернення їх тому, хто витратив, що й буде такий рахунок і нам поданий. Широкий простір оцінки коштовності військового майна на складах, магазинах і т. п. буде предоставлений. Ніяки гадки тут реалії відіграють не зможуть, і тільки документальні дані більш подібне до правди дали б цифру. Треба загодя передбачати цю справу і прийняти відповідні заходи.

На засіданні у мене вирішено, що демобілізацію військового майна передати із відома особо уповноважених та уповноважених повітовим і губерніяльним комендантам при штабах деяких утворити відповідні відділи, піхотний, інтендантський, інженерний і гарматний. Демобілізація повинна проводитись теж територіально. Таким чином в сій справі провадилась мною централізація, без якої зараз обійтись ніяк не можна. Тут власне був порядок одночасно і централізація і децентралізація. Децентралізація – на території кожного повіту шла робота місцевими силами, але централізація – ця організація безпосередньо підлягала Начальнику Постачання, звідки йшли директиви. Після опублікування цього наказу, яка піднялась буча, добродієм Кудрею, якого я підчинив Стойкіну, зчинився галас, появилась проти мене агітація, прийшлося мені не один раз виступати в анкетно-слідчій комісії при Центральній Раді для вияснення цієї справи. Мені здається, що про це я мав нагоду писати раніш, але в ділі Доброго⁷⁶. Таким чином, мені мої поїздки цілком виправдались. Мені прийшлося переконатись в тому, як на місцях складається влада, як організується, проводяться реформи, крім того поставлені мною завдання утворення армії нічого не перешкоджало, а навпаки складаються всі обставини дуже добре. Значить, треба кувати залізо, поки воно гаряче; докінчити підготовчу працю щодо призову і вчинити поклик новобранців в перших, а саме останніх числах місяця травня. За мою відсутність з німцями відносини більш загострились. Цьому сприяло відмовлення 4-го полку дивізії із полонених виконати розпорядження Генерального Штабу про вихід на фронт. Німці вимагали призначити суворе

76 Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Викрадення банкіра А.Доброго в квітні 1918 року (реконструкція та аналіз подій) // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія педагогічні та історичні науки: збірник наукових праць. – Вип.СХХ (120). – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2014. – С.212–228.

розслідування і вищу кару над винуватцями. На таку точку погляду я не міг стати. Перш всього тому, що німці вимагали. Я знаю, що для зміцнення авторитету влади, для утворення дисципліни серед військ дійсно необхідно було вчинити суворий допит і сильно покарати винуватців. Але я підійшов до розв'язки цього конфлікту, з іншого боку, маючи на увазі і підвищити авторитет влади, те, що за всякі антидисциплінарні вчинки по головці не погладять. Я вирішив, що це саме підходящий мент підняти питання о розформуванні дивізії, мотивуючи її неорганізованість і антидисциплінарність. Як кара за невиконання наказу. В той же час було віддано таємне розпорядження, щоб старшина полкова вибрала певний елемент і надіслала до Інструкторської школи підстаршин. Німці заупрямились спочатку, але потім погодились, не передбачаючи задуманого мною плану.

В цей час загорівся другий конфлікт. Конфлікт із-за Криму. Обставини цього конфлікту досить цікаві і проминути їх не можу. Кримський півострів хоть населений татарами, але налічує і певний відсоток-процент українців. Але самовизначення тут особливої ролі не відігравало. Хоть і був оголошений мир без анексій та контрибуцій, але економічні вимоги диктували інше. Крим по своєму стратегічному призначінню повинен на яких завгодно умовах, а належати до Української Республіки, бо Республіка без Криму, особливо без морської бази, як народившаяся дитина без серця, не може жити. Німецька політика давно звернула увагу на кримський півострів і передбачала великі вигоди для власних інтересів. Для них необхідно було зайняти Севастополь, щоб тим самим в найближчому часові здобути собі стратегічний шлях Берлін–Севастополь. Чорне море і Центральна Азія, а в майбутньому за відповідну компенсацію переуступити Українській Республіці, або відповідно політичному міжнародному положенню зробити вигідну для себе комбінацію. Тому найближча участь наших військ за визволення Крима від большевиків ніяк не входила в плани німецького командування, бо, з одної сторони, право на Крим і Республіка має, як визволителька, а з другої сторони, зразу являється контроль над свавільством німецького

командування, щодо коштовного військово-морського майна і до флоту. Біля Херсона спеціально була сосредоточена ціла дивізія на чолі якої стояв принц Вільгельм, як казали, з метою іти в Крим і явитись як визволителем Криму від большевиків. Ця дивізія чекала того менту, коли ніякої погрози не буде з північно-східної сторони при наступі на Крим і при сприяючому ментові вона мала вирушити. Мої військові частини були розкинуті по широкому фронті в напрямку зовсім протилежному Криму – Хутір Михайлівський – Харків та Куп'янськ. Комунікації телеграфічні і телефонні станції були під безпосереднім німецьким контролем, а тому значить трудно віддати розпорядження так, щоб не стало воно відомим німецькому командуванню. Все ж таки були дані директиви Отаману Натієву, щоб один піший полк і кінний негайно посувалися в Крим і йшли в голові німецьких військ. Ні в якому разі не можу допустити тої думки, щоб в Севастополь увійшли першими німецькі війська, а не наші. Почалась скачка наввипередки. Німці спочатку не зрозуміли рух наших військ, а потім стали допитуватися, куди прямують наші війська. На це їм досить туманно одповіли, що в Тавричеську губернію. Коли наші війська перетнули Дніпро нижче Александровська, тут почалась вже чортова скачка. Німці забороняли далі їхати, тоді наші зішли з ешелонів і пішли пішки, німці теж пішли пішки по 50 верст в сутки робили переходи. Захвилювались і тут все вимагаючи дізнатись, куди війська йдуть, на що вони одержували весь час стереотипний відповідь – в Тавричеську губернію. Нарешті, мої війська беруть Симферополь, тут розкрилася вся душа німецька. Вони розлютувались як звірі. Оточили наші війська кулеметами, гарматами і дали три години на розмірковування, або повернутись назад, або скласти зброю і не рухатись далі. Я не кажу зараз нічого про таке свавільство німецького командування, але воно досить характерне для вияснення, з якими добрими намірами німці прийшли помагати будувати нам державу. Затріщав телеграф, задзвонили телефони. Відкритий конфлікт і приклад для розрива. Я відправився до Штольценберга для вияснення цієї справи і перш всього зауважив, що той ультиматум, який німці пред'явили військам Натієва,

зараз був би відмінений, бо на себе брати справу вирішення відкликать війська із Кримського півострова я не можу – необхідна санкція Ради Міністрів, далі, що лише дивує і оскорбляє таке відношення німців до нас як до дружньої держави, в третє – як не буде відмінений ультиматум, то не я і не війська будуть винні в пролитті крові, а ви, німецька Головна Квартира. Штольценберг, як видно було, не сподівався такого тону і обороту діла, він старався роз'яснити, чому конкретно не відповів Оперативний відділ, куди наступають мої війська, я йому сказав на це, що вони об цьому говорили і зараз говорять, що Натієвці пішли і йдуть в Таврическую губернію. В Таврическую губернію входить і Крим, який у нас офіційно називається Таврія, умов між нами ніяких не було, що наші війська не мають права окупірувати в Таврії. Мене, повторюю, дивує і оскорбляє ваше поводження по нашій території і в нашій державі. Штольценберг теж розгнівався і заявив, що якби не було тут німецьких штиків, то й вас, як Уряду, тут не було б. “Вас тримають німецькі штики”. На це прийшлось одповісти: так, може в цих словах і скривається деяка правда, але з свого боку повинен зауважити, що якби не було нас, то й ви не були б тут, не бачили б Крима і не знали б смаку українського хліба. Вважаю розмову скінченою і зауважую, що як не буде відмінено розпорядження про ультиматум, то не я буду винен в тій крові, яка проллється там в Симферополі. Після цього Штольценберг став дзвонить до Ґренера, але не зміг добитись толку, бо Ґренера не було. Я з Слівінським і Пироговим (перекладач) вийшли від Штольценберга. На прощання Штольценберг з широкою усмішкою і улесливими словами, що все кінчилось благополучно для обох заінтересованих сторін, випроводив нас на коридор. Коли йшли переговори, кінний полк Гордієнка (через Кримські гори) пройшов непомітно для німців і захопив Бахчисарай. Це ще більше підлило масла у вогонь. Я поїхав в Центральну Раду до М. С. [Грушевського], де застав і Голубовича, і доклав всю цю історію. Прийшлось віддати розпорядження про відхід військ до Перекопа, щоб не загострювати взаємовідносини; які вже в цей час досить прийняли широкі розміри, до цілого Кабінету, бо економічно-торгівельні комісії не можуть зговорити сторо-

ни і домагання німецькі наша комісія відкидала, як дуже не вигідні і ганебні для народу українського. Пожежа потушена, але тільки зверху – в середині у німців кипіло, і особливо Ґренера хвилювало і турбувало, що перед самим носом зробили переброску військ і він не передбачив цього. Так може в один чудовий день зробитись інша перегрупіровка українських військ і почнуть їх виганяти звідсіль, власне цей випадок німці з'ясували для себе дуже небезпечним і мабуть тоді у них вирішилось, що мене необхідно нарешті в першу голову всякими правдами чи неправдами позбавитися, як небезпечного і дуже для них не корисного особи.

Не встиг ще охолонути від Кримського питання, як виникло друге – Польські війська. Я раніш вказував на те, що бувший військовий міністр Немоловський дуже багато видав льяолів полякам, щодо формування військових частин, з чим мені прийшлося рахуватись. З приходом німців поляки зовсім притихли і старались нічим не проявити свого існування але місцеві пани поляки, особливо на Поділлі – сфера впливу австрійського війська – зайняли дуже визначну позицію. Багато в цьому допомагало австрійське командованне із поляків. Пани польські почали відкрито виступати проти всього українського і на перших порах ця боротьба виявилась між панами і населенням із-за землі. Коли пани стали домагатись власними засобами о поверненні забраного скарбу, землі, рухомого і нерухомого інвентаря, то там на місцях почалась боротьба. Панів стали в різних випадках підтримувати австрійські війська, рішуче виступити на допомогу вони по багатьма політичним і іншим мотивам не могли. Тоді пани стали або при допомозі польського командування формувати охоронні команди і при допомозі їх вести боротьбу з населенням, або в інших місцях польське військо одкрито стало на бік панів. Так саме і зчинилась велика бійка між польськими військами і селянами д. Качанівка. Тут був справжній польовий бій з шанцями, атаками, кулеметами і гарматами. Правда, населення постраждало сильно не тіко жертвами людськими, як матеріально. Село майже в 140 дворів все згоріло зі всім добробутом, погоріли коні, воли, корови, свині і інша живність. Крім цього побоїська, але значно менших по

розміру виникали побоїськи біля Умані, Немиріва, Брацлава й інших міст. Треба було зразу припинити подібне нахабство польського війська, бо хто його зна, в які форми розвитку далі може виллятися. Власними силами я не розполагав на втихомирення і обеззброєння поляків, а німці крутили щодо помічі. Незважаючи на це, я віддав наказа про негайний вихід польських військ з тієї місцевості, бо і противному разі будуть прийняті рішучі міри. Одночасно були віддані накази повітовим навколишнім комендантам, щоб вони з своїми охоронними сотнями концентрически почали наступати на поляків. Я рахував, як тільки поляки вчинять мені опір – прикликати населення до боротьби з ними. Успішний ісход тоді безумовно був забезпечений. Як тільки мною був виданий подібний наказ, польське командування забігало до моєї канцелярії, прохаючи аудієнції. Нарешті я погодився і прийняв польського командира корпусу Довбур-Мусніцького, з котрим у мене вийшла досить довга балачка. Він просив вибачення, обвинувачуючи кого із начальників там, на місцях, обіцяв вчинити суворе розслідування і просив скласти нові умови, щодо права і вільного пробуття (находження) польського війська на території Республіки. Остаточо оформити згоду з Довбуром-Мусніцьким мені не прийшлося, позаяк його кудись викликали і на зміну йому явився до мене другий командир Корпуса, як не помиляюся, Совіцький⁷⁷. По умовах нових поляки власне нічого нового не придбали, а навпаки, були урізані по всіх точках. Головні точки нових умов зводилися до сліду чого. Польські війська із Поділля переїздить на Чернігівщину по

77 У березні–квітні 1918 р. у Києві велися переговори між польським військовим командуванням та представниками українського Військового міністерства за участю командування німецьких військ в Україні з метою підписання договору, який мав чітко окреслити умови перебування на території УНР польських військових формувань. 4 квітня було підписано “Умови перебування польських військ на території України”. Згідно з ними польські війська було оголошено нейтральними, що тимчасово, до настання можливості виходу їх до краю, перебували на території УНР. Забезпечення корпусів усім необхідним покладалося на українську сторону. Місцем тимчасового перебування польських військ визначалася Чернігівщина: Речиця – Гомель – Новозибків – Городня. Таким чином українці могли бути певні, що польські формування не почнуть захищати інтересів польських поміщиків, що противилися проведенню аграрної реформи, як це було на Поділлі. У цей час командувачем польських військ в Україні призначили генерала Олександра Осинського – П.Г.-Н.

вказівкам і розпорядженням Військового Міністерства. Формувати нові частини припиняється. Назначаються в деяких пунктах Республіки польські коменданти з метою стежити за польськими офіцерами і взагалі військовими, аби не робили безчинств та безпорядку. Інструкції для цих комендантів мали розробитись військовим Міністерством. Зброя і всі технічні знаряддя польські війська можуть мати тільки на дійсне знаходження у війську служачих – решту повинні здати моїм контрольним комісіям. Їжу отримують тільки із складів по особим квитанціям – реквізиція забороняється. Таким чином, як видно, що самі поляки цілком віддали себе під мій контроль і догляд.

Може, в деякого виникне питання, як це мало місце на суді по ділу Доброго у прокурора. Правда, а чого це польські війська переводились на Чернігівщину, а не в інше місце? Німці тлумачили, що Чернігівщина мною спеціально вибрана для того, щоб вдарити з Півночі на німців в напрямку на Київ, коли назріє мій план виганяти їх з України. Так вони з'ясовували між іншим мій договір, обвинувачуючи мене як активного ворога їхнього впливу на Україні. На самому ділі у мене були інші мотиви. Польські війська на Поділлі серед польських панів та ще близ Галичини, боротьба за яку в недалекому часі повинна загорітись між українцями і поляками, не віщувало нічого доброго. Поляки весь час старались концентруватись на Поділлі, біля кордону Галичини. Що у них були наміри в майбутньому скористатися своїм розташуванням, то в цьому не було ніякого сумніву. Переводячи їх в глухі місця болотянні, я тим самим примушував їх до бездіяльності, а коли міркував переводити, то і деякі частини роззброїти. Крім того я їх ставив на Чернігівщині під двома ударами: з півночі – більшовицькому, а з півдня – німецькому і нашому. Во всякому разі із сфери впливу австрійського обставини вимагали негайного вивода, бо між австрійцями і поляками зав'язувались якісь інтриги. В головних рисах ті мотиви, які примусили мене перекинути поляків із Поділля на Чернігівщину. Але мої наміри зовсім інакше перетлумачили німці. Коли вони узнали, що поляки переводяться на Чернігівщину, заперестували і создали новий прецедент на непорозуміння.

Штольценберг заявив рішучий протест Голубовичу, при цій розмові я був присутнім, про перевозу поляків і вимагав негайно припинити перевозу. Далі він заявив протест – чого це Німецький Штаб не сповістили про перевозу військ. Правда, на це він отримав відповідь, що подібна претензія нас дивує, позаяк ми господарі у своїй Республіці і контролю іншому не підлягаєм, але перевозу поляків примушені були припинити. Не зважаючи на всі мотиви вигоди перевозки, німці не погодились і категорично вимагали віддати контр приказ. Штольценберг настирливо рекомендував роззброїти польські війська там, на місці. Коли ж я заявив, що у мене нема сили і просив допомогти висилкою певної військової частини, то Штольценберг відмовився. Видно було, що німці хтять стравити нас з поляками і зайняти вигідну позицію третього, який завше виграє. Яких тільки побажань зичив Штольценберг “польській сволоті”, як він їх називав. Наказа про роззброєння я не видав, бо достаточної сили у мене не було, а контр наказ про перевозу послав. На місцях в той час дуже загострились взаємовідношення з населенням і кожен день могло спричинитись велике побоїще. Поляки не на шутку були налякані. Зоставатись далі було небезпечним, і вони рушили похідним порядком в напрямок на Умань – Черкаси – Чернігівщину. Далі розігралась біля сього ціла історія. Населення сусідніх повітів захвилювалось. Рознеслись чутки, що поляки ріжуть, б’ють і грабують населення і йдуть на Київ знищити Центральну Раду. В Центральній Раді теж захвилювались. З’явилися до мене запити, що в цьому напрямку робиться Військовим Міністерством? Мною віддано цілий ряд розпоряджень, щодо висилки проти польського походу всіх наших військових відділів, а крім того звернувся за підтримкою до німців. Німці відмовили. Тоді звернувся до австрійців, австрійці теж відмовили. Прийшлося власними силами вступити в бій. Міністерством Внутрішніх справ теж зроблено розпорядження і заклик до населення повстати на оборону. Як розвивались події, мені безпосередньо слідкувати не можна було, бо вчинився переворот і я був заарештован. Вже в тюрмі стало мені відомим, що проти поляків виступили німці і між ними счинився великий

бій, – діло доходило до багнетів. Нарешті поляки були обеззброєні. Німці самі догрались до небажаного кінця, бо нарешті прийшлося покласти своїх солдатів не один десяток – сотні й може тисячі убитими. Після перевороту поляки викинули гасло до населення, яке дуже вороже до них стало, що вони підтримують населення і йдуть проти німців в оборону інтересів народу. Реальна погроза встала сама перед очима німців і всі їх дипломатичні заходи пішли на смарку і прийшлося самим із зброєю в руках виступити. Після, як я вже вище зазначав, між іншим мені було поставлено в обвинувачення німцями на суді по ділу Доброго, коли давалась “безприхильнісна” характеристика політики бувшого уряду. В свій час я маю на увазі дати повну картину, як діла самого Доброго, так особливо ход самого процесу суда і німецького “правосуддя”.

Як видно, та я вже раніш вказував на те, як ставились німці до нас. Вони почували себе панами на Україні, повними господарями і зовсім забули те, що обіцялись абсолютно не вмішуватись в наші внутрішні політичні діла. На ділі вийшло зовсім інакше. Правда, на це всі обставини їх штовхали на таке поведження, але все таки більш штовхали ті наміри, які ще раніш пангерманісти виховували в своїх намірах і рішеннях “nach osten”. Боже, яка почалась інтрига біля німецьких штабів. Всі великі землевласники, а також крупні капіталісти з приходом німців зараз зв’язали свої великі бажання – ліквідувати здобутки революції. Крім чисто справ економічного характеру зплелись і вимоги наміри іншого порядку. До таких можна віднести відбудування єдиної неділимой Росії, повернення Росії до монархічного ладу і т. п. Для того, щоб успішно вести свою боротьбу, почалась травля різного роду і характеру, дискредитація Українського Уряду. Апетити розгорілись у всіх, коли в перспективах замаячили різні залізнодорожні концесії, торговельні зносини з осередніми державами, доставка різного роду продуктів, провіанту, і сировини. Біля торговельної державної комісії утворилась ціла біржа з різними орієнтаціями та впливами. Трудно приходилось боротись Кабінету “en corporas” в той час, але інтереси держави і народу були у нас на першому пляні і ми всіма засобами боронили його. Ніхто не має права і не може нам кинути в обличчя, що ми

торгували інтересами і справами і народніми і державою! В цьому кабінет був чесний і усунувся він не зап'ятнаним. Я почуваю себе зараз щасливим, не зважаючи на те, що стряслось велике нещастя, що мені плювали німці в обличчя, знущались, приплутували до різних злочинств, стараючись мене очернити, як тільки можна. Так – почуваю себе щасливим тому, що належав до Кабінету, який чесно стояв на сторожі інтересів тільки України, стежив і боронив здобутки революції, наробки право, волю і свободу, прикладав велику працю і велике зусилля організувати державні апарати, яких у нас не було, бо большевики, геть чисто зруйнували, дати лад та порядок серед моря анархії, руїни та безладдя! Ми “in corporas” працювали не рахуючись ні з часом, ні з годиною, скільки було сил і не із власних інтересів, бо не цікавились тим, скільки одержуєш в місяць утримання, а із-за добробуту та слави нашого народу із-за того, щоб наша великомучениця Україна, яка стільки вистраждала на своєму віку, піднеслась в гору, стряхнула з свого тіла всяку гидоту і змила світом правди різну брудоту та слоівшуюся при допомозі нашого “культурного” північного брата. Я знаю, що мені за це можуть закинуть мої вороги, але я скажу на те, то ви й вороги, щоб закидати. На те то закидаєш нас своїм брудом, щоб затемнити нашу світлу і чисту працю. Але ви не закинете, не захочете, бо з нечесними і нечистими руками до нас не підходьте!

Досить розкидано, але все-таки дані в коротенькому характері нариса тих відносин, які установилися між мною і німцями. Можна тільки добавить для остаточного освітлення характеристику відносин між нами – німецькими же словами, які були висловлені Штольценбергом Голубовичу: “ми не любимо Жуковського, він нам не подобається, але він організатор і міністерство його організується”. Більшої похвали мені не треба було. Я був цілком задоволений. Старатись повести свою лінію так, щоб завоювати з боку німців як не симпатію, то во всякому разі, щоб вони так мною не дратувалися, я не міг, і в мене нічого не вийшло. Більше тільки б заплутало справу. За їхнє нахабство, за їх ґонор, за свавільство, за брутальність, грубість, егоїзм, некультурність я їх ненавидів як і зараз. Совісна праця з німцями у мене не могла

провадитися спокійно, а тому, щоб уникнути непорозумінь, щоб не пошкодити державним справам, я подавав докладну про одставку Голові Ради Міністрів, але моя одставка не була прийнята. На словах я теж говорив Голубовичу, але знову одержав від нього одказ. Він сказав, що “ми повинні поки що залишатись біля влади і що скоро наближається той час, коли в цілому кабінет подасть зможе свої уповноваження перед Центральною Радою. Не треба і не зручне моє сепаратне виступлення”. На це я погодився і залишився на посту до катастрофи⁷⁸.

Що ж за це час робилось у Військовому Міністерстві і що було зроблено? Як я казав раніш, що одним із головних моїх завдань стояло питання призначити на всю територію комендантів. Приношу велику подяку шановному моєму товаришу (забув його ім'я і по батькові) Грекову за великий труд, який він уперто довів до кінця. Ми обидва легко зітхнули коли був нарешті підписаний останній наказ про призначення комендантів і почували, що заснували в ділі організації влади на місцях самий головний і основний фундамент. Раніш я вказував на те, що Військове Міністерство приваблювало дуже багато наших діячів, які старались прийняти жваву діяльність в організації його, тим тільки мішали. Але мені вдалось нарешті позбавитись цієї допомоги при досить упертій боротьбі. Цілком зрозуміло, чого так Військове міністерство притягувало до себе! Не тільки це можна об'яснити різними внутрішніми причинами честолюбного характеру, а й іншими бажаннями. Перш всього В[ійськове] М[іністерство] уявляло собою центр організації військової сили, на котру можна опертись і будувати державний той чи інший лад. Від того, в чиїх руках воно знаходиться, хто організує цю силу, чи справжній демократ і чесний чоловік, чи зрадник демократії, залежала вся державна справа. Більш всього авантюристів, як я зазначав, групувалось біля В[ійськового] Мін[істерства], які використовували всякий мент для власних інтересів, або цілої групи. А тому як же не могло турбувати щирих демократів, які стільки вистраждали в боротьбі

⁷⁸ Тобто до часу гетьманського державного перевороту на чолі з ген. П. Скоропадським – П.Г.-Н.

з царатом, і не доглядати чи в справжнє чесних руках знаходиться такий серйозний відділ в організації держави. Я розумів, що протестувати за втручання можна тільки до певної міри, а головне повинен сам доказати, упевнити всіх щирих діячів демократів, щоб вони цілком довірилися в чесних і щирих моїх бажаннях працювати на користь тільки держави і народу. Доказати я повинен був своєю роботою і одвертим роз'ясненням по частині всієї тої складної роботи в організації військової сили і керуючих апаратів. Я на таку точку погляду став і вся моя діяльність направлялась виключно в тому напрямку, як вирішив. Штати і організація Військового міністерства були швидко розроблені комісією і остаточно з формальної сторони були розглянуті мною. Далі необхідно було затвердження Радою міністрів і Центральною Радою. Сподіватись, щоб швидко було проведено через Центральну Раду, не можна було через те, що там чекали, коли всі Міністерства подадуть свої штати, що в платі служачим не було різниці. По виробленню штатів існувала міжвідомча комісія, яка дуже затягувала роботу, вчинялись там сварки із-за того, чи два чи три урядовця повинно бути в такій-то канцелярії, але більш всього вчинялось суперечок із-за платні служачим. Дорожнеча росла з кожним днем і ті норми, які більш-менш були пригодними тому назад 2 тижні, тепер викликали дебати. Таким чином, я рішив сю справу так, най мій урядовець ходить на ті засідання, най там дебатують, а праця повинна йти своєю чергою. Штати внесу в Раду Міністрів на затвердження тимчасове (так воно було і во всіх міністерствах) з пояснюючою запискою, а там до чого договоряться міжвідомча комісія буде, буде видно потім. Мене турбувало дві причини затвердження штатів і докладне в'яснення плану, першої і основної половини праці по організації армії. З таким докладом я виступив в Раді Міністрів. Штати і особливо план роботи по організації армії розвіяв всякий сумнів, де в кого і зробило приємне враження. Це засідання у мене рахувалось великим засіданням і я після нього почував себе як на празнику. Після мого доповіді Поршем була внесена пропозиція, щоб бажаним було б подібний доклад почути від міністрів Внутрішніх справ та Фінансів. З подібним докладом, тільки більш широким освітленим

програмової сторони, я виступив і на фракційному засіданні Центральної Ради. Тут прийшлося торкнутись цікавих питань, так, наприклад, на запитання члена Ц.Р. Рафеса, чи приймаються В.[військовим] М.[іністерством] відповідні міри щодо розташування війська, а також розробки на всякий випадок вигідних пунктів, я одповів, що рахую, що Республіка оточена ворогами і відповідно цьому в основу всяких міркувань приймається це положення. Не помню далі, хтось із членів запитав, чи не бажано б було притягнути до організації армії німецьких інструкторів, на це освітив, що я не почуваю потреби у німецьких інструкторах. Досить сил хватить і наших, які не гірше знають військове діло, ніж славетні німці. Я рахую, що Республіка обійдеться без цієї досить небезпечної допомоги. Мій доклад і тут зробив сильне вражіння, наскільки мені прийшлося відчувати, а також покладаючись на заяву Михайла Сергійовича Г[рушевського]. На фракційному засіданні теж як і на засіданні Ради міністрів, не помню тільки, хто, але здається з меншостей, вніс пропозицію, щоб запропонувати іншим міністрам в найшвидший час зробити подібний моєму доклад. Висловили подяку за доклад і за ту повноту в докладі. Не можу між іншим проминути тут того, щоб не сказати, що незважаючи на таємничість фракційного засідання в Р[аді] Міністрів, мій доклад, як не в цілому, то в головних точках був відомий німцям. Тут в розмові вже після арешту з доктором Трайде, здається, в перших числах юля місяця [1918 р.] в цілому ряді різних точок недовольства мною і мого гострого недружелюбного відношення до них, між іншим натякувалось, що я не хтів допускати німецьких інструкторів, що я рахував в числі інших ворогів Республіки і німців. Хто грав роллю телефонного дроту мене зараз не цікавить, але з другої сторони, характерно свідчить, якої грані дійшов розпад, на якому низькому рівні була стіна у деяких членів парламенту і запитую, чи могла при таких обставинах протікати планомірна і цілесобразна важка праця на розвалинах державного будівництва.

Після моїх докладів і того відношення вищих центрів до роботи мого Міністерства, члени Військової Ради з більшою охотою приступили до дальшої праці. Кожен із них почував ту душевну

насолоду, яку тільки може відчувати той, хто витрачає труд, знання, силу, енергію не дарма, а заслуговує поваги і нагороди, і це примушує з більшим завзяттям взятись до праці. І дійсно, за цей невеликий термін, себто з 5-го марта по 28 квітня [1918 р.] ми в цілому зробили все те, що необхідне для підняття всього фундаменту, без чого не можна і на якому тільки зможе формуватися державна міць і сила, краса і гордість армії. Будувалось не на руїнах, бо руїни дають все-таки якийсь матеріал, а на рівному, чистому безмежному полі. Ріст роботи кожен почував кожної хвили і та прихильність вищих центрів тільки збільшувала у нас охоту і завзятість в праці. Я вже раніш зазначав, що крім маленького підручника по муштровому уставу переведеного на українську мову, нічого ісінько не було. Треба всі положення, всі інструкції, закони (св[од] Війсь[кових] Пост.[ановленій]), устави не тільки перекласти на українську мову, але змінити відповідно умовам життя, суспільства, та вимогам соціально-політичних норм державного ладу. Відповідно новим принципам комплектування і організації армії, яке переходило до територіального принципу, треба було провести сложну технічну роботу адміністративного поділу на корпусні, райони, дивізійні, полкові, пристосувати існуючі старі апарати до нових обставин, вдихнути відповідними інструкціями та роз'ясненнями, нову душу життя. Одночасно з цим і господарський бік, себто інтендантську частину приходилось переорганізовувати. Особлива трудність в праці полягала в тому, що Управлінню Постачання приходилось і ліквідувати залишене зруйноване і в той же час організувати нове. Все ж таки з упевненістю можу сказати, що робота йшла і йшла продуктивно. Багато стояло перешкод, але на цей бік не зверталось уваги, прикладали великі зусилля, аби усунути їх. Яка розвилась спекуляція біля ліквідаційних комісій військового майна!.. На біржі вчинялась ціла гра за право одержати дозвіл на речі із військових складів, які призначались до ліквідації. Для успішної ліквідації і особливо маючи на увазі те, щоб необхідні речі для маси населення не попали в руки спекулянтів, я звернувся до відповідних міністерств з пропозицією, що деякі відділи суспільних організацій, які працювали на оборону країни, можу

передати в інше розпорядження. Оказалось, що Міністерство Продовольчих справ, вже давно добивалось цієї передачі у попередніх моїх товаришів, передані я рахував організації Союзу Городів, Всеросійського Союзу, Червоного Хреста і тому подібні. Передача була зроблена, але з умовою, щоб речі передавали населенню і не вчинялась спекулятивна гра. Потім, як виявилось, ліквідували добре. Хтось добре погрів руки і майно попало зовсім в інші місця, а не населенню. Доходили чутки вже після арешту, що багато вивезено спекулянтами в Австрію, Німеччину і навіть Румунію. Докладали мені, що ліквідаційні комісії замість грошей, яких у них не було, служачим платили речами із складів по розцінці 1915–16 рр., тоді, як на ринкові на ці речі ціна піднялась як не в 10–20 разів. Прийшлося мені вмішатись в цю справу і наказати Нач. Військово-Санітарної Управи, лікаря Карабая, запечатати деякі склади в Святошині і школи з медичними препаратами Всеросійського Союзу і нікого туди не допускати. Призначити ревізійну комісію, звестись з Міністерством Продовольчих справ аби поставити діло на певний ґрунт. Появились на біржі папірці за підписом німецького інтенданта з печаткою змісту на право куплі начебто для німецької армії по 100,000 пар комплектів білизни. За право на ці папірці платили по 10,000–20,000 руб. перекупочних. Німецькі штаби стали вимагати у Начальника Постачання дозволу на переуступи своїй армії із наших складів різної амуніції (особливо простині, білизна, ковдри, байку, марлі й інше). По розцінці собістоїмості з надбавкою невеликою 5-00% і тут творилось щось неможливе. Я заборонив видавати дозвіл, почались інтриги з другого боку. За те, щоб Стойнін підсунув мені на докладі подібний папірець, на якому б я зробив помітку дозволу, спекулянти давали взятку в 100,000 руб. Об цьому сам Стойкін на докладі мені заявив. Я почував себе наче в ворожому лагері, або між кинджалами, що за всякий необережний рух поплачусь. Стільки згущалось всякого болота, стільки всяких підходів, підвохів, що й дивись во всі очі, аби не підвели і примазали до якого-небудь безчесного вчинку. В коротеньких рисах, бо й можливості немає дати повну характеристику того, що було, я намалював важке становище

Головного Управління Постачання. Але з щирою одвертістю і спокійним сумлінням я можу сказати, що Головне Управління Постачання працювало скільки мало сил і переслідувало інтереси виключно держави. Не знаю, як це Управління після мого арешту працювало, бо спокуси дуже багато було і чи додержувало високо прапор честі, про це не можу нічого сказати, але ще раз повинен зазначити, бо почуваю, не буде спокою в моєму серці, коли про це не буду кричати, що при мені злочинства, державні зради там не було.

Військова Рада збиралась на засідання тричі на тиждень. Починались засідання в 6–7 годині і протягувались до 11–12 год. ночі. Весь час йшла інтенсивна робота. На перших засіданнях я весь час голосував на нарадах, а тільки після призначення товаришом Грекова, моє місце заступив він, бо одночасно я не міг бувати на двох, або трьох засіданнях. В Раді Міністрів засідання відбувались майже кожен день, крім того засідала Центральна Рада двічі на тиждень. Ні одного вечора не було вільного для того, щоб сісти спокійно та подивитись, що робиться навкруги. Ціла доба – зачароване коло, в якому безперестанно вертівся і так день за днем. Більш важчого нічого не було, як дні прийому. Бували такі дні, коли на прийомі поситителів було не менше 80–100 душ. Прийом іноді починався в 9 годин і кінчався в 5 год. Голова, як цинком налита, в очах ставали жовті кола і не встиг відпочити, як в 6 годин треба було спішити на чергове засідання, де просиджував і до 1–2 години ночі. Вставав в 7 годин, щоб до прийому перечитати та покласти резолюції на різних докладах. Але все це не помічалось, вага не відчувалась, весь час був наче наелектризований, робота захоплювала і ніякої втоми не було – бачив, що на руїнах будинок починає рости і кріпнути. Де ж тут відчувати втоми! Великою радістю та палким бажанням воно наповнювалось – іти швидше вперед, ще одну цеглину покласти, най все вище й вище підіймається наша будівля, і я рахував би себе самою щасливою людиною в світі тоді, коли пройшов би перший день призива новобранців спокійно. Це була моя мета, мрія, віра! Але прийшов кат-хам, повалив мою мрію, надію, віру, затоптав своїм брудним чоботом і багнюку і надсміявся надо мною, над

моїм... святим почуттям. Як мені важко зараз, як у мене серце болить і яка апатія налягла на все моє існування! Розбито все! Хами сміялись, реготались бездушному, нечесному, неправдивому злодійському нападу злочинця і гучні оплески натовпу були подякою за “політичного злочинця” для хама-узурпатора! Але не все ще розбито! Не вся віра і надія пропали! Я вірю в вищий Розум людства, в правду і світлу волю його віри, що настане час, коли відчиняться двері моєї в’язниці і я знов розправлю крила для боротьби і полечу ще раз в бій з людською неправдою, з хамами-узурпаторами за святі ідеали. Це буде бій – останній бій для мене. Ділеми тут не може бути: або... або...!

Приступаючи до організації армії, при таких бурлячих обставинах, при тому захоплені ідеєю волі, права, принциповості, яка доходила у всяких у партійних діячів до грані утопічності, треба було багато напруги і сил проявити, толерантності, щоб не загострюючи відносин з партійними колами довести розуміння до повного абсурду. Почасти це мені вдалось. Я вже раніш зазначав, що газета “Відродження” власне в цьому напрямку повинна була й відограти першу роль. В газеті “Відродження” з перших номерів почали появлятися статті дискусійного характеру, аналізуючи і розвиваючи військове питання зо всіх боків. Ці статті зробили вражіння і в місцевих часописах, так наприклад, ліво-есеровській газеті “Боротьба”, есдеківській “Робітничій газеті” з’явилися в свою чергу статті і по організації армії і основа її – дисципліна. Спочатку в деяких статтях проглядали принципи повної “демократизації”, але після дуже різкої статті в газеті “Відродження” Шаповала, який вже відкидав демократизацію і висовував принципи ті, що тільки при суворій дисципліні, при наданні права старшині наказувати і вимагати і карати за вчинки, дискусія змінила досить велика стаття, яка висунула ті ж самі принципи. Така еволюція розуміння організації військового діла мене радувала. Я почав переконуватись, що не прийдеться мені одержувати великих атак з боку лівого крила, а тому значить можливі перешкоди усовувалися. Болючим питанням стояло повернення бувшим старшинам “чинів та привілеїв”. Але й це питання нарешті розв’язалось чисто

дискусійним характером. Правда, утворювати знову цілком офіцерську касту не малось на увазі, я бажав, щоб од старшини Української армії лічилися першими громадянами в Республіці. Щоб вони складались не з недосвідчених молодих людей, як то було в бувшій Російській армії, а навпаки... Щоб армія, а особливо старшини не існували останнім притулком для "недорослей", щоб в суспільстві не говорили мамаші, що хоть синочка мого Миколку і вигнали з реали, та то так, нічого, з Миколки вийде дотепний офіцер. В цьому напрямку і головним чином йшла робота, розглядаючи всі питання, зв'язані так чи інше з утворенням старшинських кадрів. Друге теж немаловажне питання стояло, як розв'язати взаємовідносини між старшинами і козаками. І в основу цього положення клались принципи – високий авторитет старшини, але цей авторитет тільки міг тоді підтверджуватись, коли старшина зуміє себе тримати на такий височині, причому не фізичними впливами, не безглуздою карою за кожний маловажний вчинок, а своєю моральною вихованістю, своїм чесним і сумлінним поведженням. Не в тому полягає сила дисциплінованої частини, що існує кара, а коли з одної сторони вчинки не залишають без кари, а за другої сторони старшина своїм вихованням впливає на своїх підлеглих козаків. Така військова частина непорушна. За часів революції при повному розвалі армії все-таки деякі частини сохранили свою організованість і в цьому випадкові треба шукати якраз психологічний момент впливу старшин на козаків, а не суворість і дисциплінарну кару за провини. Крім того, що утворюється міцна здорова армія, така організація залишає в серцях козаків добрі наслідки, вона одночасно з тим і виховує з них дотепних громадян. Маючи в основі принципи перехід до міліційної організації армії, в зв'язку з сучасною політичною ситуацією, цей принцип відкидався і армія повинна була утворюватись постійною і примусовою. Правда, принцип територіальний зовсім безболісно давав можливість в любий мент перейти на основі міліційних військових зобов'язань громадянства. Треба було виробити норми для несення служби у військах і такою нормою з'являлось для піхоти 2 роки й для кінноти і інших спеціальних родів зброї 3 роки.

Також на які верстви суспільства головним чином полягав тягар військових зобов'язань, прийнято, що всі перед законом однаково рівні, а тому можуть бути полегшення тільки сімейного характеру – а решта всі молоді громадяни повинні притягатися до військової служби. Учням тільки давалась пільга на час пробуття в школі і то тільки до певного зросту... Я власне в коротеньких рисах торкнувся тих положень і законів, які розроблювались у Військовій Раді, частина яких вже була розглянута Радою Міністрів. В перших числах травня [1918 р.] малось на увазі внести на розгляд в Центральну Раду основні закони про військову повинність, бо передбачався в травні місяці поклик новобранців в деяких корпусних районах. До таких районів відносились Подільська, почасти Волинська і Київська губернії.

Раніш в відділі про поїздку по Подільській губернії в загальних рисах я торкався про настрої населення, про той примітивний лад та порядки, який там панував. Тепер хочу в коротеньких рисах ще торкнутись цього питання, позаяк воно дуже тісно зв'язано з організацією військової сили. Ще із-за часів боротьби із бувшим Тимчасовим Урядом Російським виникла думка організувати по селах, серед селян так називаємо "Вільне Козацтво". Спочатку на нього покладали надію як на реальну і спокійно-розумову силу, яка буде боротись не тільки з анархією, а також обстоюватиме інтереси національного відродження. Не буду зараз порушувати розвиток цієї ідеї і досконально його аналізувати, скажу тільки слідуюче, що в самій організації "Вільного Козацтва" помічалось дві течії: одна – ядро якої групувалось при Генеральному Секретарстві по внутрішнім справам і цілком на ґрунті демократичному, друга – ядро "Рада Вільного Козацтва" в Білій Церкві на чолі з "батьком" Скоропадським і Полтавцем-Острициною, цілком чорносотенна, біля котрої групувались селяни великі і середні землевласники. Організації ці дві ворогували між собою і не могли ніяк зговоритись, при чому свого дійсного обличчя "Рада Вільного Козацтва" не показувала. Територію всієї України як ті так і другі поділили на райони і були призначені центром. Далі самим головним і серйозним питанням було – видача зброї. Це питання

дуже серйозне і небезпечне. Озброїти народ – це не шутка, бо тоді не можна сподіватись за спокій. Всякий незадоволений, демагог, впливовий агітатор міг влюбим місці вчинити виступ озброєних груп і таким чином можна сподіватись, що як не втім, то в другім місці може вчинитись вибух. Видавати зброю для озброєння населення настільки було серйозне питання, що ніяк погодитись з цим не можна. В самому центрі при Міністерстві Внутрішніх Справ, раді В[ільного] Козацтва дуже боязко ставились до сього питання. Головував по організації Вільного Козацтва добродій Антон Певний. Він домагався якомога швидше розіслати і роздати зброю на руки. В цей час стихійно рушили із фронту солдати, демобілізуючись, які пішли по селах зі зброєю в руках, кулемети поволокли, бомби, набої, а в деяких місцях і з'явились гармати. Вже почали поступати відомості з місць, ще в січні місяці, до большевицького наступу, що населення свої болючі питання вирішує зі зброєю в руках. Так, наприклад, порубки державних або приватних лісів вчинялись тільки населенням однієї деревні чи села, то населення другого села завойовувало се право зі зброєю в руках. Помню, як один раз приїхав до мене із Васильківського повіту один селянин за дозволом, що йому на папері його написали, і видали, що їм можна як нема зброї, озброїтися власною зброєю з підручного знаряддя, себто коси, вила, сокири, рискалі, ломаки і тим виступити на оборону від порубки не “по закону” населенням одного села. Між іншим такого права і представник проханців не мав по “закону” рубати. Яких тільки до болі гнітючих курйозів не відбувалось на місцях. Отже повернувшись після вигнання більшовиків в Київ на черзі дня стало питання про обеззброєння населення. Крім того, німці уперто і ультимативно поставили це питання. Було видано багато розпоряджень про видачу зброї населенням. В деяких місцях без всяких ексцесів вчинилась здача зброї, а в деяких місцях приходилось вести цілий бій. Спочатку, коли обличчя німецького поводження на Україні ще не досить виявилось, а реакційні кола не скріплювали позиції, я рішуче поставив питання обеззброєння населення. Але в скорім часі я побачив, що з боку німців і з боку правих кіл – панства і російських кадет грозить небезпека,

насовується щось страшне, гуртується напад на суверенні права держави, на демократичні здобутки – зразу перемінив тактику обеззброєння населення. Я рішив, що єдина сила, на яку можна врешті опертися – є нарід, а тому залишати його без зброї – значить рубати сук на якому сидиш. Я звернув увагу тепер на другий бік – придати тій неорганізованій масі стройність і єдність, як організованій масі, яку в критичний мент можна буде покликати до зброї на оборону свого права. Такими зв'язуючими центрами мали відограти ролю повітові коменданти, при яких повинні були по інструкції формуватися для охорони порядку та ладу в повітах охоронні сили.

Проводячи нову організацію, ліквідацію і демобілізацію військового майна, я теж мав на увазі слідуючу мету. Всі військові склепи, вся зброя, набої й інші бойові речі повинні не тільки бути на учоті, а й попсовані ремонтуватись. А позаяк призив мав відбуватись територіальний, то й відповідно сьому, щоб не було лишньої перевозки в кожному районі повинні були матись такі склади. Далі біля комендантів повинні були організуватись знані інформаційні відділи для подання відомостей про настрій населення, на яких то і покладалось головне завдання зорганізувати місцеві сили і на виказ “до зброї” двері готових складів відчинялись і таким чином зразу виступала ціла армія озброєного народу. В цьому напрямку не тільки йшла підготовка, а в деяких місцях вже і приступлено до такої роботи. Але наступив [гетьманський] переворот, якраз в зачаточному стані задуманої мною організації скористуватись мені цим не удалось. Вже коли я сидів в тюрмі⁷⁹, мені часто приходила на думку висловлена Грековим перша половина речення: “да, теперь и начинается шлифовка построенной организации”, а коли почалась вже шліфовка, то потрібно нового шліфовальщика.

1) В Центральну Раду [28 квітня 1918 р.] ввірвались німці – караул із Січових Стрільців не зробив ніякого опору, навпаки, видно виконав був наказ вступити з караулом, значить, там, всередині також містились гнізда зради.

⁷⁹ О. Жуковський був заарештований німцями 28 квітня 1918 р., а наприкінці липня засуджений німецьким військово-польовим судом до двох років ув'язнення, яке до середини грудня 1918 р. відбував у Лук'янівській в'язниці Києва – П.Г.-Н.

2) Коли вибирали Гетьмана [29 квітня 1918 р.], то частина Січових Стрільців, озброєних кулеметами, проходили біля площаді Софії і була безумовно дійсно вірна Отаманові частина, що нічим не реагувала на державний переворот⁸⁰.

На суд громадянства

В газеті “Київська Мисль” від 19 травня р.1918, появилось надрукованим офіційне повідомлення німецького попереднього розслідування в справі усунення пана Доброго із м. Київ⁸¹. В офіційному повідомленні мене обвинувачують в тому, що я був одним із щирих прихильників бувшого Міністра Внутрішніх справ Ткаченка в справі заговору усунення п. Доброго. Для цієї мети я і Ткаченко вмісті умовились з товаришом Міністра Внутрішніх справ п. Гаєвським, який взяв на себе роль виступити як справжній організатор справи, щоб таким чином заховати сліди присутності членів кабінету. І нарешті, як висновок всього діла, саме головне обвинувачення, це вороже відношення до німецького впливу на Україні, бо п. Добрий – “чесно старався виконувати економічні обов’язки Берестейського миру”.

Власне, із таких тез складено офіційне повідомлення Німецької слідчої комісії обвинувачення й в той же час, як би виправдовано себе за свою діяльність перед очами громадянства.

Про те, як було виконано усунення п. Доброго в свій час в місцевій пресі подрібно описувалось, але мене воно не цікавить, щоб на цих сторінках переказувати, бо воно не має ніякого відношення до поставленої мною мети. Я хочу доказати – не тільки правдивим і чесним показом, що я не причастний до цього діла, а й критичним аналізом всіх обставин, зв’язаних з усуненням п. Доброго.

80 Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 132–164; *Гай-Нижник П. П.* З’їзд хліборобів 29 квітня 1918 р.: представницька складова гетьманського перевороту // Гілея. – 2012. – Вип. 62. – С. 25–31.

81 Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Викрадення банкіра А. Доброго в квітні 1918 року (реконструкція та аналіз подій) // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія педагогічні та історичні науки: збірник наукових праць. – Вип. СХХ (120). – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2014. – С.212–228.

Крім зазначеного в повідомленні обвинувачення мене, як злочинця, Німецький слідчий, який приходив до мене 8-го червня з тим, щоб заспокоїти мене – не турбуватись, що так довго діло тягнеться, сказав, що за мною є ще й другі гріхи. Спочатку розмови слідчий як би просить вибачення, що не може негайно приступити до розслідування і мені приходится так довго сидіти, бо дуже багато роботи, і далі – цинічно заявляє – да, власне, непогано ж мені й сидіти під охороною – ніхто, мовляв, не зачепить... До сього часу він був тільки один при комендатурі, а тепер у нього є два помічники й, таким чином, має можливість взятись тільки за моє діло і міркує, що на цих двох останніх тижнях діло повинно закінчитись. Діло моє дуже велике – на галай-балай не можна робити, багато матеріалу, що я, навіть, і не підозрюю того, скільки йому відомо, наприклад, тайний договір з поляками та висилка архієпископа – якогось Нікона, як тільки не помиляюсь, редактора газети “Київська Мисль” і других. Із цієї розмови, видно, що мій слідчий дуже піклується об мене, й що не день, то знаходить все більш і більш злочинів із моєї попередньої “злочинної” діяльності, як бувшого Військового міністра по відношенню до Німецького впливу та Командування на Україні.

Отже, позвольте тепер мені сказати правдиве слово, як чесного громадянина й бувшого Військового Міністра, про всі ті пункти й тези, які висунуті для обвинувачення мене, як злочинця. Суда й кари я не боюсь! Я боюсь тільки одного, аби правда перед судом громадянства і історією не затемнилась, бо висунутими обвинуваченнями зв'язані рішучі кроки Німецького Командування на Україні; арешт членів уряду, що в історії відродження Української державності зазначає різкий фактор нового повороту. У зв'язку з арештом відбувся політичний переворот і “Українська Народна Республіка” стала “Українською Державою”. Для мене головне, аби громадянство могло вказати без примусу своє слово чи був я, як член Кабінету Голубовича в тому винен, що стався переворот і чи була моя діяльність, як міністра, чесна й правдива, бо незнаючі обставин всіх подій, та взаємовідношень зараз при розгромі демократичних кол, шукаючи винуватих можуть виникнути різні

думки та не в повній мірі правдива критика, що до ролі тих чи інших членів Кабінету в зв'язку з переворотом. Що це так, і що я не помиляюсь, яким показником свідчить повсякденна преса – особливо газета “Нова Рада”. В перші дні після перевороту не було такого номера, де б вона не лаяла й не обвинувачувала в ставшомуся перевороті бувший Кабінет Голубовича, й досить прозорі натяки були на тих міністрів, яких Німецьке командування хотіло арештувати й арештувало в зв'язку з ділом “авантюристичного усунення Доброго”. Не знаю, чи чесно було б співробітникам “Н[ової] Р[ади]” нападати як на членів бувшого Кабінету Уряду й особливо на с.-р., коли вони не могли дати їм відповіді. Всім відомо, що новий Уряд взяв твердий і рішучий курс щодо боротьби з с.-р. і цілими пачками зараз по всій Україні заарештовувала, та садовила в тюрми, газети закривали, а де, може, не закрили, то цензура – “стара приятелька” чиркала добре, і всі газети стали виходити з білими плямами. Як вище я сказав, що суда й кари не боюсь – свідчать мої два рапорти до Голови Ради Народних Міністрів Голубовича і Лизогуба. В цих рапортах я прошу призначити Верховну Слідчу Комісію, в склад якої б увійшли не тільки одні урядовці Німецької і Української офіції, а й представники громадянських організацій, – для широкого й детального розслідування моєї діяльності, щоб передати це слідство на суд громадянства для винесення вироку. Незважаючи на мої рапорти й до сеї пори слідство надо мною не проводилось, хоча вже офіційне повідомлення слідчого Німецького Командування було оголошено, дивні робляться діла. Не знаю – може, я не розумію. Тонкої слідчої роботи, може для мене взагалі невідомі прийоми розслідування діл, але мені, як не спеціалісту правнику, а простому громадянину, здається, що перш ніж оповіщати офіційне повідомлення та й ще з обвинуваченням певних суб'єктів в злочинстві, необхідно було допитати їх. Необхідно було не тільки допитати кожного суб'єкта-злочинця, а й сказати йому, що, мовляв, добродію, от ви обвинувачуетесь в тому-то та в тім-то, за що ми вас посадили під арешт і будемо судити.

А то я вже сижу, позбавлений волі під доглядом міцної вартисьомий тиждень і за цей протяг времені був у мене один раз якийсь німецький офіцер з німцем-перекладачем дуже й дуже невмілим. Цей німецький офіцер, коли я його запитав, з яким наміром він прийшов до мене, проізувати розслідування, чи (дознання) допит, чи що друге, сказав, я роблю тимчасовий попередній допит, при чому мені тільки треба знати, що ви знаєте з приводу усунення п. Доброго – тільки про його одного мені треба знати, більш ніякими ділами я не цікавлюсь. От все що було зроблено з боку слідчої влади за весь час моєї сидки в тюрмі до сього времені (коли я пишу – 19 травня). Хоть би одним словом цей дознавець промовився, що от, мовляв, ви заарештовані за то, що приймали участь і т. п. в чому вас і обвинувачує Німецьке Командування. Мені здається, що це був би правничий і логічний шлях. Але цього нічого не було зроблено. Тепер я перейду до самого діла.

Не знаю, чи і тут чорнило буде розмиватись. [Відсутній один аркуш записів – П.Г.-Н.] ...доклад, що майже всі повітові коменданти та губерніяльні, доносили про те, що анархія в повітах припиняється людність заспокоюється й всі починають приступати до творчої праці будівництва держави та економічного розвитку країни. Але незважаючи на це, міцність Кабінета була не тверда. Кабінет був дискредитований перш всього тим, що прийшлося йому трохи відступити від того шляху, на яким стояли попередні кабінети до большевицького повстання. Крім того, меншостям дуже не подобався прихід з Урядом до Києва німецького війська – тоска по “єдиній та неділимій”, – звідси агітація серед робітників проти уряду; буржуазні кола саботують роботу Кабінету, дуже обрадувалися приходу німецького війська, бо вона була певна, що в їх домаганнях вони одержуть і співчуття, й підтримку від німецької буржуазії. Началась закулісна гра наших “зубрів” та “пріїдіте поклонімося” до німецьких кухонь, та парадних гадючим шпіонам, що ці “мальчики ідеалісти нічого не зроблять, – держави

міцної не збудують, головне, що не виконають того торговельного договору, який було заключено в Бересті”⁸².

Що ж до українських кіл та партій, то тут теж не “все благополучно було”. Замість міцного сталого об’єднання всіх на ґрунті державного національного будівництва, замість того, щоб всіма силами та засобами скріпляти завойовані позиції, бо, саме головне – це спочатку закріпити позиції, а потім, як то кажуть військові техніки, розвивати та углибляти та “усовершенствовать” заняті позиції. Того серед партій не було. Необхідно було ліпші вигоди атаки й успіху, закріпити свої позиції так, щоб вони уявляли собою неприступну для ворога скелю. Може, для того, щоб збільшити міцність і сталість позицій, прийдеться тільки відсунутись назад, це не мішає і не ускладнює задачі, а навпаки, поліпшить стан її. Усуватись зовсім з позицій ні в якому разі не вигідно, бо той має більш шансів на успіх, у кого буде в руках ініціатива і хто збудувавши міцні позиції, почне робити переоцінку та перегрупіровку невдалих попередніх атак. Тільки на досконалому студіюванні всіх шляхів та засобів невдалі атаки попереднього штурму, студіювання ворога його вразливі та слабкі пункти є залог успішної атаки. Ось як, на мою думку, повинна була бути позиція партії більшості в парламенті. Але, повторюю, цього не було. Партії не зрозуміли великої ваги сучасного мента. Партії відірвались від головної маси, від громадянства і зв’язків майже ніяких не було через те. Була тільки теоретична балачка, а життєвих реальних шляхів не було. Такий стан речей неможливий, бо творчості в роботі не могло бути, не було імпульсів, не було тої сили, яка б своєю реальністю давала висновок для партійної ідеології, а ця остання в свою чергу утворювала б сильний і крепкий теоретично-правильний шлях, себто “студіювання всіх шляхів та засобів” дали б певність і в

82 Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Українська дипломатія й міжнародна фінансова політика урядів Центральної Ради, Української Держави (Гетьманату) та Директорії УНР (1917–1922 рр.). – К.: Дуліби, 2016. – 532 с.; *Гай-Нижник П.* Україна – Німеччина: фінансово-економічні взаємини (1918 р.) // Науковий збірник Українського Вільного Університету. – Т. 23. – Мюнхен, 2018; *Гай-Нижник П.* Торгівельно-промислова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського 1918 р. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 2. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1997. – С. 353–396.

своїй позиції і нерухомості її від натиску з боку ворога – кадетів-чорносотенців та гетьманіади – й партії “єдиної неділимої”, в яку входять майже всі партії крім суто національно українських.

О тактиці партії у парламенті за два чи за три тижні до [гетьманського] перевороту на зібранні Ц.К. [УПСР⁸³] нас троє Кабінету [міністрів] докладали про ті реальні кроки на шляху, яких повинна була партія стати. Те, що я зараз пишу більш докладніше, мною зазначалось перед зібранням Голубовічеві і Христюку, дуже реально намалювало становище сучасного мента, бо стосунки з живого дійсного, які кожний день відбувались у різних кабінетах в вимогах різних делегацій і т. п. штовхала нас на шлях більш життєвий – буржуазно-демократичний. Цього партія не могла ще зрозуміти во всій широті та об’ємі; більшість дивилась з чисто партійної доктринерської точки погляду, а частина ідеалізувала реальність. В криниці моря не можна побачити. До чого більшість не уявляла складної ситуації дійсності [–] це видно із слідуючого факта. Наш виступ в Ц.К. зробив як видно гнітюче враження й більшість під цим враженням готова була цілком стати на нашу точку погляду. Але на другий день днем відбулось знов засідання Ц.К. На цьому зібранні був між іншим і Михайло Сергійович [Грушевський]. При обговоренні тактики партії в сучасний мент – було зачіплено питання про поліпшення “грошового стану в державній скарбниці”. Добродій Шумський, який приїхав із провінції, в палкій промові про те, що ніяк не можна здавати позиції й навпаки з тою ж упертістю як і раніш іти до свої мети. Дуже глузував над Христюком як над побратимом з буржуазією і всі питання розв’язував дуже просто – як Олександр Македонський розв’язав “Гордіїв вузол”. Наприклад, Шумський каже: в Уряді немає грошей і він не знає, як їх достать – та витягти із кишені селянина, необхідно накласти контрибуцію на всю громадськість, хоть би в розмірі 3-х мільярдів і для виконання цієї контрибуції передати самому громадянству, яке пропорціонально його прибутків та економічного становища розподілить правдиво. Далеко за прикладом не треба йти, каже промовець, коли большевики накладували на міста або села

83 УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів. – П.Г.-Н.

контрибуцію, громадянство тих місць дуже хутко збирало цю контрибуцію й досить пропорціонально розкладавали на більш заможних та бідних і т. п. Під впливом цієї палкої й вдаряючої на нерви промови наша підготовка полетіла як дим. Сам Михайло Сергійович піддався вражінню цієї палкої промови й між іншим погодився з такою дуже простою пропозицією розділення такого важливого й скрутного, майже безвихідного реалістичного становища. Після цього зібрання знов потягнулись безпросвітні грізні будні, а чорна згряя кругом все шуміла, скигла та крутилась над здобутими такою дорогою ціною визволення поневолених, і придивлялась, коли напасти та звалити в п'їтму молоду троху притомившуся волю. Вона троху притомилась, дуже на неї було багато нападів зі всіх сторін і вона притомлена чекала менту – Установчих Зборів, які так скоро повинні були відбутися – і щоб свіже повітря весняне з полів, гаїв, рік, озер від самої землі пахнуло б на неї й дало б їй знов сили, розуміння, бадьорости провадити далі свій тернистий шлях. Чорні сили не спали й зробилось те що зробилось...

Але я довго зупинюся на моменті перед переворотом. Треба тільки йти в сьому ділі. І так я ні з ким не уговорювався, не змовлявся в справі усунення Доброго. Самого Доброго я навіть не знаю, не знаю, який він на обличчя, не знав, хто він, яке його соціальне становище, не знав взагалі, яку він ролю грав в комісії торговельній чи де, бо я й досі добре ще цього не розумію, що в усуненні Доброго німці запідозрили і побачили дії направлені протилежно їхнім інтересам, на якому, як мені здається, і базується моє обвинувачення.

Але все таки присутність при особі Доброго по моєму наказу варту кидає на мене підозріння в тім, що мабуть і я замішаний в цій справі. Щоб розвіяти це підозріння і щоб не залишилось ніякого сумніву в тому, що з мого боку не мається ніякої провинності, – я оповім слідуєче. Ткаченко звернувся до мене, як я казав вище, за тим, щоб я йому дав варту чоловіка три або п'ять, – причому як моя валка, на котрій я робив об'їзд по Поділлю, вільна, то спорядити один вагон в його розпорядження. Перш, ніж дальше розказувати,

я повинен, попередити, що до мене, як до Військового Міністра, досить часто звертались різні Міністерства з різними подібними пропозиціями. Так, наприклад, добре помню, як звертався до мене бувший Міністр фінансів Мазуренко з проханням як раз однотипним – при чому замість вагона прохав самохода. Товариш Міністр[а] продовольчих справ пан Коліух, Міністр земельних справ, як він відав продовольч[их], теж звертався за авто. Одним словом, до мене часто-густо звертались за допомогою різні Міністри і всім я безумовно ішов назустріч, причому мене, навіть не цікавило куди, за чим, по якому ділу і в якій справі береться у мене варт. Час такий, що не балачка – діло, а спішність у виконанні різних справ. Так от і в цей раз Ткаченко попросив у мене для його справ, причому він не зазначив, для якої справи варті для охорони і вагона. Я поміркував, що мабуть гроші кудись везти і позаяк це було вечером, то в Управління Пересовання військ не міг подзвонити до Начальника Перевозу полковника Єщенка, бо праця скінчилась, в 4 години дня, а це було в 7-й – 8-й годині, для того, щоб заготовили один вагон з мого потягу в розпорядження Міністра Внутрішніх справ. Я визвав по телефону вартового значкового мого Базілевича і віддав слідуючий наказ: зробити розпорядження Губерніальному Коменданту, щоб направили трьох козаків для варті в розпорядження Міністра внутрішніх справ – це одне, друге – поїхати на вокзал до коменданта станції і сказати йому, щоб він нарядив один вагон із того потяга, в якому я їздив по ревізії, теж в розпорядження Міністра внутрішніх справ. Базілевич поїхав. Через 1\2 години чи 1 годину значковий Базілевич повернувся назад, з якимсь добродієм штатським, я його в перший раз бачив з цим добродієм, він зустрівся у коменданта, який справлявся, чи не заготовлений потяг для Міністерства внутрішніх справ. Прізвища цього добродія я не знаю. Базілевич в присутності того добродія зробив доклад, що наказ про варту він передав Начальнику Штаба Губ[ерніального] коменданта Дідушку, що ж торкається потяга, то такого зготовити комендант не може, бо Міністр шляхів наказав, щоб без його відома й без його особистого наказу не наряджати ні потягів, ні окремих вагонів, для кого б то не було. Мотивуючи

тим, що дуже замало на залізниці зайвих перевозів та потягів, і особливо палива.

Одержавши такий доклад, я зараз передав Ткаченкові і сказав йому, що варта готова, що ж торкається до вагона, то нехай звернеться до Міністра Шляхів Єщенка. Якраз в цей мент підходе до нас бувший Міністр Шляхів Єщенко, до якого в моїй присутності і звернувся Ткаченко за справою. Для якої мети йому потрібно вагон, в моїй присутності Ткаченко не говорив добродію Єщенку і я не знаю, чи відомо було п. Єщенку, для якої мети, чи невідомо. Миж іншим, в моїй присутності Єщенко не цікавився й не запитував. Міркуючи, що моя справа скінчена, я запитав, а варту куди надіслати, бо в першому разі Ткаченко прохав, щоб варта прибула на станцію. Тепер я бачив, що невідомо ще, чи буде вагон, бо Єщенко говорив що щось не мається, чи що, вагонів – добре не помню. Ткаченко відповів тоді, щоб варта з'явилась в розпорядження чи п. Гаєвського, чи когось другого, не помню. З цим я вийшов до значкового Базілевича, якому й наказав про вагон не турбуватись, а що торкається до варті, то надіслати її треба чи до пана Гаєвського, чи до кого другого. Більш ніяких розпоряджень мною не віддавалось нікому. Я не знаю, чи именно ця варта була при Доброму, чи може друга; мені невідомо, кого призначено було вартовим від Губ[ерніального] коменданта, чи Січові Стрільці, чи із другої частини. Отже, із всього цього виходить наступне. Розбираючись детально й розподіляючи на пункти можна зробити висновки, чи був я в числі зговорщиків і чи можна мене обвинувачувати в справі усунення Доброго. Ці пункти можна зазначити наступні: а) зговорі; б) план усунення; в) міри обережності; г) замаскувати діло; д) повідомлення преси; е) чистки по Києву; ж) німецький караул в Центральній Раді і є) мій арешт.

Більш ні з чим до мене не звертався бувший Міністр Внутрішніх справ Ткаченко.

В той день, коли Голубович був у мене й розказав про візит посла Му[м]ма⁸⁴, для мене дуже неприємна дійшла вістка теж від

84 Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Альфонс фон Мумм – дипломат і посол Німеччини в Україні: коротка хроніка життя (1859–1924) // *Гілея*. – 2017. – Вип. 127 (№ 12). – С. 45–49.

Голубовіча, перш, що із німців, а хто іменно не помню, чи Мум[М] чи Штольценберг, сказали йому, що в моєму будинку відбуваються якісь-то таємні зібрання. Таких зібрань взагалі у моєму будинку не відбувалось ніколи, окрім Військової Ради для розглядання спеціальних військових справ. Крім того, прийшла офіційна бумага від Штольценберга, в якій німецьке командування мене обвинувачує в таких справах: 1) що я дуже вороже становлюсь до німців, бо коли я їздив по ревізії, то скрізь агітував проти німців і 2) не попередивши німців, не ввійшовши з ними в тісний контакт, повів операції в Криму – здається, ще щось було, але я не помню. Мені дуже було неприємно про це чути, бо й крихти правди не було ні в чому, але я зразу упевнився, що німецьке командування чогось на мене з'їлось. Поговоривши трохи з Голубовичем про політичне становище, ми ясно розуміли одне, що швидше треба реорганізовувати Кабінет, і розійшлися.

На другий день я заглянув в газети і познайомився з ділом усунення Доброго. Газети не дуже, так мені здавалось, зацікавлені були усуненням самого Доброго, як тим, що дуже близько до серця цей випадок прийняли німці. Особливо наказ Ейгорна⁸⁵ про те, що німецьке командування само береться вживати відповідні заходи та міри щодо охорони та забезпечення життя приватних осіб. Наказ був скомпонований дуже грубо, політично нетактовно й явно дуже злісно щодо Уряду. Біля цього наказу розгорілась парламентська колотнеча завірюха – висунулась взагалі критика діяльності Кабінета й переоцінка цінностей. Впливало майже у всіх, що необхідна зміна політичного напрямку Кабінета й реорганізація його на других принципах. Добрий якимось відійшов у мене взагалі в сторону, бо не цим були зайняті думки та почуття. За день до мого арешту, себто в суботу в часи прийому приходять до мене добродій Гаєвський з тим, щоб йому видати таке посвідчення та автомобіль, щоб ніхто не мав права його затримати або реквізувати. В розмові він між іншим сказав мені: "Ну, знаєте Доброго добре законопатили,

85 Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Айхгорн Герман // *Енциклопедія Сучасної України*. – Т. 1. – К.: Національна Академія наук України, Наукове товариство ім.Т.Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України, 2001. – С. 238.

ніхто його не знайде; ловко все-таки це діло обробили". Я тільки засміявся і більш нічого не сказав. Після цієї розмови я запідозрив, що в справі усунення Доброго здається замішано Міністерство Внутрішніх справ.

В цей же день німецьке командування повело, як видно, рішучу політику. Ранком мене оповістили, що полонені [вояки дивізії "Синьожупанників"] оточені німецькими озброєними солдатами з кулеметами й роззброюють їх [тобто – вояків 1-ї Української дивізії ("Синьожупанників") – П.Г.-Н.]. Це для мене був удар. Це було знущання, це була відкрита насмішка над почуттям власної вартості, це була вимовляючи по-московськи, "оплеуха" національним почуттям Українця. Мені соромно було їхати на самоході до Центральної Ради, мені здавалось, що все громадянство тикає пальцями на мене й каже – "гей, ти, Військовий міністр, он в нашій столиці чужеземні війська роблять, що хочать, знущаються над нашим громадянським вартістю (достоїнством), обеззброюють наші війська, а ти роз'їжджаєш на самоході та мовчиш". Нікому не бажаю пережити то, що я пережив в цей день. На запитання в Центральній Раді, щоб не загострювати вже й так натягнутих відношень громадянства до Німецького командування, я виступив з повідомленням, що тут нічого такого важливого не скоїлось, все це діло вийшло із-за непорозуміння. Гірко, дуже гірко було на серці, не тільки промовчав, що вдарили тебе, ще й облизнувся й сказати, що смашно. На другий день в Центральній Раді відкривались дебати з приводу наказу Ейхгорна. Нарада починалась в 11 годин ранку. В 11 годин ранку я був в Центральній Раді. Дебати почались дуже палкі й ostrі. Я трохи ще посидів побалакав з міністрами-колегами – підписав одну бумажку, яку подав мені Гаєвський, важливу й нетерплячу відкладення, як він мені казав, про висилку згідно закону поза межі України якихось добродіїв. Спочатку я не хотів підписувати, бо не знав їх злочинів і не знав, хто й що вони за люди, але присутні Сікора, Христюк сказали, давно треба цих добродіїв вислати, бо вони мішають нашим національним справам. Цю бумажку я підписав і поїхав додому.

Не встиг дома й пообідати, як Коваленко – директор Канцелярії Військового Міністерства, прибігає до мене й каже: Центральна Рада оточена німецькими озброєними військами з кулеметами; шукають, деяких міністрів заарештували й між іншим хочуть і мене заарештувати. Чи не ліпше було б мені втекти та переховатись. Он і автомобіль є. Я сказав – за собою не почуваю ніякої вини, я був чесним громадянином і робив все те, що вимагала від мене моя совість, обов'язок, як перед Україною, громадянством, так і перед Німеччиною. Мені нема чого ховатись, я не боюсь. З цими словами він від мене й поїхав, я тільки просив його, щоб він розізнав, що робиться в Центральній Раді та поінформувати мене. Після його від'їзду через хвилин 20 з'явився до мене німець-офіцер Ауслендер з вартовим старшиною Військового Міністра. Ауслендер дуже хвилювався і сказав мені, що німецький генерал мене хоче бачити. Я зрозумів, що він прийшов розізнати, де я живу, щоб зараз прийти з вартою для мого арешту. Це було ясно. Жінка дуже захвилювалась, почувалось щось недобре. Щоб не відбувався на очах дружини та рідні ганебний вчинок арешту, я казав Ауслендеру, що до генерала я не піду, а як він хоче зо мною говорити й взагалі, коли я йому потрібний, то нехай звернеться він до мене в Кабінет у Військовому міністерстві, [вул.] Банкова, 2. Вартовому старшині сказав, щоб він зараз знайшов перекладника, який прибув би до мого Кабінету. Я знав, що не потрібно ні переводчика, нічого, а що прийде варта німецька й заарештує мене. Я вдягся в шинель, заспокоїв дружину та рідню, щоб не хвилювались й вийшов із будинку, направляючись до Кабінету. Коли в цей час з бокової вулиці показується німецька варта коло чоти – Ауслендер і один офіцер-перекладник з самоходом. Я прямо до них направився, тут і скоївся ганебний вчинок наді мною – мій арешт. Більш докладно про те, як відбувся мій арешт, перші – поїздка до комендатури німецької, переїзд на "сідку" до училища Першого Великого Князя Костянтина Костянтиновича і тягнучі дні сидки без обвинувачення, я напишу послі. Поки буду торкатись тільки самої процедури мого діла. Добре не помню, але так приблизно через неділі 3 – після арешту з'явився до мене якийсь молодий німецький офіцер з

німцем-солдатом перекладником, але не дуже вміючого й знаючого російську мову. Цей німецький офіцер заявив мені, що він прийшов до мене за тим, щоб попередньо тільки зняти з мене допит про те, чи невідомо мені що-небудь про усунення Доброго, чи не знаю я чого-небудь про існування так званої організації “Комітет Спасіння України”. Може, мені відомо, хто із членів бувшого Кабінету увіходив до цього “Комітета Спасіння України”? Може, я був його членом?

На всі ці запитання мною була дана дуже коротка й прозора відповідь. Я не міг ще всього діла охопити, мені невідомо було всього того, що Німецьке командування хоче висунути як матеріал для обвинувачення мене, як мета оправдання себе й своєї діяльності в очах українського громадянства, хоча мені здається, що цим воно не дуже було затурбоване, а головне – виправдатися перед своїм громадянством. І дати офіційним представникам уряду хоть який-небудь матеріал для того, щоб в рейхстазі замастити й очі й рот більш революційно настроєні й добросусідські співчуваючи демократичному громадянству українському. Про те, що потрібні були хоть які-небудь фантастичні відомості Німецькому урядові про це, свідчить та промова, яку сказав в Головній Комісії рейхстага фон Пайєр. Він цинічно, безапеляційно заявив, що в будинку Військового міністерства відбувались таємні засідання з метою убивства всіх німецьких офіцерів, що члени Кабінета входили в “Комітет Спасіння України”, які ставили головною метою своєї роботи – боротьбу з німецьким впливом на українській території – і т. інше. (Промова була висловлена 4–5 травня с. р.) Що ця промова була обґрунтована дуже поспішно на неправдивих відомостях цинічно-демагогічних свідчить офіційне повідомлення від 19 травня с. р. [1918 р.] Газета “Київська мисль”, 21 [–] «Н.[ова] Р.[ада]» попереднього розслідування німецької слідчої влади на Україні, де запевняється, що ніякого “Комітету Спасіння України” нема й не було, а що бувші міністри Ткаченко й Жуковський обвинувачуються в тому, що усунули добродія Доброго, який дуже прихильно ставився до німецького впливу на Україні й до найліпшого виконання торговельних обов’язків Берестейського миру й що, мовляв, в цьому видно, що члени уряду були дуже

вороже настроєні взагалі проти німців та німецького впливу. Отже, як бачимо, що виправдують події й поводження німецького командування на Україні в зв'язку з переворотом, матеріал, на якому базується промова віце-канцлера фон Пайєра 4–5 травня, точно відрізняється з висновками із офіційного попереднього розслідування німецького слідчого апарату через два тижні, себто 19 травня. Необхідно зауважити, що й це офіційне повідомлення штучно й дуже не геніально сфабриковано; багато в ньому є дефектів і як матеріал правничого відомства не виправдовує багато того величезного й серйозного загальноправдивої ваги, яка покладається в основу цього відомства. Само розслідування провадилось не так, як то належить такому серйозному відомству, як правничий. Абсолютно деталей не вияснялось, що так реально та рельєфно малюють живу дійсність, цього розслідування унікало. Видно, що діло провадиться тільки так, аби провадилось, що власне серйозного тут нічого нема, але коли встряли, як то кажуть в “грязну історію!”, то треба якось із неї вилазити, та так вилазити, щоб не дуже було соромно перед людьми.

Що це так, то свідчить другий факт: именно, продовження слідства другим слідчим, який вже більш подрібніше розпитує та вияснює обставини всього діла. Коли цей слідчий з'явивсь до мене з якимсь добродієм із “наших земляків” і сказав, що він прийшов сюди з тим, щоб провадити слідство, я, ушлий чоловік, йому не повірив, що так хутко повинен прийти кінець цієї кумедії. Не були такими сприяючими політичні обставини, щоб випускати мене на волю. Всім учасникам, які зробили переворот [з повалення Центральної Ради й проголошення Гетьманату – *П.Г.-Н.*], не передбачалось добра від того, що попередніх політичних діячів визволити на волю; не почувають вони себе твердо й бояться. У них зараз головна мета: піймать, посадить, арештувати всіх попередніх політичних діячів, розчистити собі шлях, аби ніщо не могло поміняти їм вмотивитись на нових сідалищах. Таке міркування упевняло мене, що мені прийдеться ще довгенько посидіти й як я тепер бачу, мої думки справдились. Слідчий після того, як заходив до мене, з'явився тільки через неділю і сказав, що в нього так багато діла, що він не

може сам всюди управитись, тепер у нього є два помічники, яким він припорує другі діла, а сам на цих двох питаннях скінчить своє діло. Не повірив я, ушлий чоловік, і цій заяві й от, як бачу, вже пройшов один тиждень, почав другий вівторок, а слідчий не приходить. Вчора перекладач ходив до німецької комендатури й випадково встрітив слідчого, передає мені: “він дуже схуд – хворіє бідолаха, й через те, не може провадити слідство”. Отже як виздоровіє, то зараз приступить до діла”, – не знаю тільки, коли він виздоровіє? Міркую, якщо далі така анархія буде творитись по Україні, то в мого слідчого хворість перейде в хронічну тяганину й дуже довго мені прийдеться чекати, коли він нарешті вчуняє.

Отже, із всього цього матеріалу, та ще як прибавить тієї обставини, при яких був усунутий добродій Добрий – як про це офіційно повідомлялось в свій час в повсякденній місцевій пресі, систематизуючи детально, розбираючи все діло, можна розбити на декілька розділів. Такими розділами можна лічити: а) зговір і розробка пляна усунення Доброго; б) кількість зговорщиків – міри обережності й замаскування його; в) головні діячі злочинства; г) психологічні моменти у злочинців-зговорщиків; д) роля німецької влади в цьому ділі.

Приступаючи до аналізу, я покладаюсь – офіційного повідомлення попереднього німецького розслідування, надрукованого в місцевих газетах, бо не маючи його перед собою, мені трудно було б й говорити й аналізувати – не було б ґрунту й підставин. Тоді мій аналіз міг би звестись дуже до коротких виразів: “Я в цьому ділі не винен і нічого не знаю”.

В офіційному повідомленні зазначається, що в зговорі було три особи – бувші міністри Ткаченко, Жуковський і також міністр внутрішніх справ Гаєвський⁸⁶. Таким чином слідчим вдалось при допитах дії зговора ясно встановити. Кого ж німецькі слідчі допитували, й хто їм дав такі точні неруховні відомості о зговорі? Міністр Ткаченко втік – його не допитували, значить лишається два суб'єкти – Жуковський і Гаєвський. Другого нікого не може

⁸⁶ Юрій Гаєвський не був міністром внутрішніх справ УНР, він очолював Адміністративно-політичний департамент МВС УНР – П.Г.-Н.

бути, бо якби він був, то повинен попасти в коло зговорщиків – такого суб'єкта нема і про це ніхто нігде не говорить. Значить, на лице мається дві особи – я й Гаєвський. При моєму допиті, я сказав все те, що було й що написав спочатку цього доповіді. Із мого доповіді нігде не видно, щоб я зазначав про те, що ми – троє, зговорювались. Цього не було й я цього не міг сказати і не можна із мого доповіді що-небудь подібне заключити. Лишається добродій Гаєвський, що він на допиті сказав про мене – невідомо, але маючи перед собою офіційне повідомлення, мимоволі приходиш до того висновку, що, мабуть, це він все так показав. Не маючи певності й підстав в тому, тут дві гадки. Одна – якщо правда, що усунення Доброго було зроблено по ініціативі Ткаченка й головним виконавцем був добродій Гаєвський, і що, як ті вартові, які по моєму наказу дійсно були замішані в цій справі, то вже одна присутність цих вартових могла добродія Гаєвського упевнити, що це діло без мене теж не обходиться, що значить – я повинен приймати в цьому ділі участь досить “ширу”, як запевняє повідомлення. Друге – якщо все було так, як зазначається в повідомленні, суть самої дії усунення, то висловлена добродієм Гаєвським гадка про мою участь в цьому ділі – німецькі слідчі перевернули в другий бік – той бік, який для них дуже являється вигідним, й гадки добродія Гаєвського зробили фактом. Якщо ці мої гадки мають підставу, то мене дивує тоді добродій Гаєвський. З ним у мене ніякої розмови не було про усунення Доброго; плана з ним не розробляв і ні в чому по цьому ділові не радився. Це він повинен сказати, бо це правда – не міркую, щоб Гаєвський брехав. Як же він запідозрив мене в тому, що я приймаю дуже “ширу” участь в цьому ділі по присутності вартових від Губерніального Коменданта, то чого так однобоко добродій Гаєвський – чи німецькі слідчі тут топчуться. Чого вони не запідозрюють Губерніального Коменданта добродія Шинкаря, ну припустимо, що Шинкар може бути зовсім відсутнім в цій справі, а от б[увший] Міністр шляхів пан Єщенко, чого він не підозрений, адже він розпорядився нарядити вагон для Міністерства внутрішніх справ? Дивно якось провадиться слідство. В офіційному повідомленні ясно говориться, що на путях на ст. Київ вагон з

добродієм Добрим, як вагон Міністерства внутрішніх справ, стояв біля 6-ти чи 8-ми годин. Чому ж слідство не вияснило, хто й по чийому розпорядженню був снаряжен вагон. Чого той, хто давав вагон, не сидить під арештом, адже його вина подібна вині моїй – я дав варту – а міністр шляхів дав вагон – як тільки я не помиляюсь в тому, що вагон наряджено по розпорядженню м[іністра] шляхів Єщенка. Дуже кумедно провадиться розслідування – провадиться воно однобоко, без бажання знайти правду з метою, як видно, зробити лице, що щось робиться, подібне правниче праву.

З цього маленького аналізу вже виявлено, що заговорщиків було не дуже мало – як зазначалось в офіційному повідомленні – а багато. Що це так – то по суті діла виходе – що окрім головних діячів – Ткаченка й мого – був ще новий – Єщенко, далі мій значковий Базілевич повинен був теж бути познайомленим з цим заговором. Йому доручалась мною важлива справа, перш всього дати певних, бо для такого діла не можна ж було дати аби яких вартових. Необхідно було бути переконаним в тому, що вартові вже не видадуть та виконають доручене діло так, начебто сам його виконував. За цим значить і Дідушок повинен було розпитаний, в якому дусі віддавалось розпорядження нарядити вартових і таким чином, як йти далше, то можна багато людей притягти. Адже вони чогось не притягнуті? Розбираючись в тому колі заговорщиків, мимоволі впливає думка про конспіративність та обережність самих заговорщиків. Тут відкривається ціла картина, яка власне свідчить про те, як невміло, як необережно, як неконспіративно провадиться саме діло. Червоною ниткою в офіційному повідомленні проходить, що головні заговорщики хтіли діло так поставити, щоб і тіні підозріливості не падала на них, що в цій справі вони абсолютно не приймають ніякої участі. Якими наївними, якими дітьми повинні були бути ці добродії – два Міністри. Розробивши план досить обмірковано, як заарештувати Доброго, як його вивезти й куди вивезти, на самому ділі не хватило порошу та олії в голові обсадити всю цю справу такими людьми, які провалили цілком всю справу. Невже можна припустити, що розроблюючи план, не звернули уваги на виконавців цього

плану? Невже ж можна припустити, що віддаючи наказ Базілевічу нарядити вартових, я як заговорщик і заговорщик, ховаючий всі кінці в воду, дозволив би щоб наряджені були б люди, в певності котрих я не був би переконаний. Авжеж це не можна допустити. Далі поведження цих вартових ясно свідчить про те, що вони були зовсім не відповідальними до сього призначення – це видно із офіційного повідомлення. Крім того, нічого не зроблено в справі дальше захоронити добродія Доброго вже в самому Харкові. Не можна допустити того, щоб заговорщики не обмірковували б сеї справи. Покластись на певних людей була можливість хоть би в самому Харкові, адже ж там був помічник Губерніального Коменданта Певний, з яким я був в дуже добрих відношеннях – мій партійний товариш. І працювали ми вмісті давно, ще в бувшому Генеральному Комітеті. Невже ж я не поінформував би його хоч би в загальних рисах про добродія Доброго й не наказав би заховати добре Доброго. Отже вивод, що з цього боку не приймалися ніякі заходи, я не знаю, які були й чи були накази від Міністерства Внутрішніх справ – що ж торкається до Міністерства Військового, то ніяких наказів, ніяких розпоряджень не оддавалось як мною, так і міністерством.

Що торкається до самопочування самих заговорщиків-злочинців, то міркую, що не повинно було бути дуже певним, конечно, беручи на увагу всі дані обставини. Адже ж в офіційному повідомленні говориться, “щоб головні злочинці не запідозрили, що німецькому слідчому вже відомі головні діячі злочинства, то воно рішило негайно й швидко заарештувати таких – де б вони й не були, хоть і в Центральній Раді”. Що в дійсності і було зроблено! Від себе далі я додам “і тим самим ще більше виказати свою неувагу до Українського парламенту й молодому й невпинному Уряду зробити рішучі кроки для наміченого перевороту”. От де в чому полягала загальна й головна воочію цієї інсценізованої комедії задача.

І так значить німці рішили дійству діяти твердо й рішуче. Не вільно приходити до думки згадане вище моральне самопочуття злочинців. На мою думку, що повинно було бути дуже непевне та й підозріле – особливо до німців. Як вони не хтіли дуже “штучно”,

як каже повідомлення, повести свої заходи, а для “головних заговорщиків” повинно було дуже відомо, що німці роблять енергійні заходи розкрити всю цю кумедну історію усунення Доброго. Ультиматум Мум[м]а – про що повинен був свідчити як не про те, що німці візьмуться за цю справу серйозно; та він (Мум[м]) сам сказав, що німецьке командування само прийметься розшукувати Доброго. Про ці заходи і відношення німців мені було відомо, також відомо було й другим міністрам. Отже ж взяти на увагу із попереднього мого показання при яких умовах давалась варта, або ті чи інші розпорядження робились, безумовно нерівність та обережність і підозріливість – отого, що от накриють, повинна була дійти до вищої точки. Це є психологічний елемент всіх злочинців – не даром поговорка каже, що налякана ворона й куца боїться. Значить, всякий необережний крок з німецької сторони в тому напрямку, що начебто їм відомо й вони приймають “рішучі заходи”, а в цьому я був вже досить певен, що вони до кого до кого, а до мене при всякій нагоді дуже були б “рішучі”, бо ж один раз мені доводилось почувати їх ненависть до мене і от як би я був злочинцем, то безумовно, я дуже був би підготовлений до всього. Як же ж я віднісся до того, що німці озброєні прийшли в Центральну Раду, викрикують Ткаченка й других міністрів в тому числі й мене, не запідозрити, що, мабуть, це і настав отой мент рішучий, про котрий як барон Мум[м] говорив будучи з вартою у Голубовіча та й наказ Ей[х]горна. Невже я почуваючи себе винувним і знаючи, що німці мене шукають заарештувати, про що навіть мене попередили, і совітували виїхати та переховатись, це було раніш, а потім Ауслендер та німецький офіцер прийшли до мене на квартиру, з яким я умовився зустрітись у Міністерстві, значить, мені відомо стало, що дійсно німці мене шукають і що де я нахожусь, їм відомо. Невже ж я, маючи авто, не міг преспокійно сісти на нього, сказати: “бувайте здорові” та й поїхати в таке місце, де сам і чорт не знайшов би, а таких місць є багато, де можна сховатися, нарешті, можна було б махнути й за границю. Все можна було б зробити. Ткаченко ж втік і заховався так, що, безумовно, його не найдуть, Ковалевський теж мав можливість втекти, тільки не заховався

добре через 4–5 тижнів після подій знайшли. Значить, я теж мав можливість втекти, у мене були всі засоби для того, але ж я цього не зробив. Я почував себе правим зо всіх боків – вини ніякої не було – і чекав тільки, що із цього повинно вийти.

Про те, що активно, встати до боротьби проти того, що німецькі озброєні війська в годину з відбувшогося зібрання в Центральній Раді вірвались у парламент, щоб вчинити арешт членів Уряду, я міркував як це можна було зробити. Сили були: Школа старшин [–] 1200 чоловік, Січові Стрільці [–] коло 3.000 з кулеметними командами та гарматними батареями. Козаків з бувших полонених [–] чоловік з 600, які горіли ненавистю до німців, школа підстаршин [–] чоловік 300 не рахую. Вільних козаків із громадян м. Києва, які теж вже були роздратовані німецьким поведженням. Отже сили, як не як, а більш 5.000 озброєної було. На успіх повстання на перші часи безумовно можна було надіятись, але на той крок я не хтів стати. Весь час я добре міркував за й проти, цих дві течії дуже боролись у моїй голові і нарешті я прийшов до того висновку, що активну боротьбу ні в якому разі не можна було починати – багато крові пролилося й так вже на київських вулицях поллято було багато. Ця кров на вулицях ще не встигла висохнути – експерименти “Ленінської соціальної революції”, рани ще не зажили, жалі й душевні муки ще не втихли; сльози на очах не висохли: з одної сторони [–] оце ті головні мотиви, що утримували мене від такого рішучого та й серйозного кроку. Другі мотиви упевняли мене в тому, що не захочуть же німці творити лихо українському народу – повинні ж вони були хоть трохи пам’ятати та бути вдячними за те, що мир заключен та зголоднілому німецькому громадянству українське громадянство ділиться хлібом, але це були тільки мрії, як я бачу тепер. Крім того, які б могли бути наслідки після розпалення повстання – повна окупація та поневолення. Так міркувалось. Але німецький мілітаризм, представниками якого являється більшість німецького вищого командування, оця каста одурманила мрією, що все для Германії й що вони призвані володіти й бути всім світлом, одними провідниками всьому миру, насміялась, затоптала своїми грязнущими чобітьми святі слова

братерства та любови, повернула й кинула нарід в темряву, з якої в таких болях та муках так довго бідолашний видряпувався. Знову тяжкі кайдани неволі, безпросвітної тьми та економічного поневолення окутали Вільний Український Нарід. Як жорстоко доля і в цей раз насміялась над народом, шлях якого на протязі всього історичного існування був уквітчан терном, був важкою хресною путтю, що вів наш народ окривджений, змучений, забитий та поневолений на Голгофу. Незабутні слова нашого незабутнього чоловіка: “горе тій чайці-небозі, що вивела діток при битій дорозі” й в цей раз вогнем палять розум і серце. Сумно на душі стає за будучину, коли подумаєш над тим, що зараз робиться! Знов анархія, знов безладдя, стихія людського почуття та сваволі гуляють по Україні!

Скільки зараз потребує сил, напруження, нервів, досвіду й праці, щоб утримати від безглуздих вчинків від анархії, від неорганізованих стихійних наступів і таким робом вивести наш нарід, організуватись на вільний шлях. Як тяжко сидіти отут між чотирма стінами з думками та мріями, коли знаєш, що там, за цим вікном потрібні люди, потрібна сила хоть маленького чоловіка, й не можеш її прикласти, не можеш себе знову віддати роботі для вітчизни, як це було до арешту. Дружня держава оточила мене з ножами-штыками та в залізних шапках міцною вартою й не пускає. Невідомо й коли відпустять.

Після виходу із німецької тюрми

Сидячи в тюрмі, я себе так переконав, що маю висидіти два роки, що всяку думку на швидке визволення я відкидав, як непотрібну річ. Повстання проти Гетьмана⁸⁷, яке вже тягнулось з місяць, дебатувалось у нас в камері як планомірність організації. Не хотілось вірити, що революційні часи, а особливо часи гетьманщини, нічому нас не навчили. Вірилось в те, що зараз наші інтелігентні сили та партії більш набрались опиту та розуміння справи, а

87 Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Повалення Гетьманату П.Скоропадського: підготовка та здійснення (1918 р.) // *Гілея*. – 2011. – Вип. 47 (№ 5). – С. 18–29; – Вип. 48 (№ 6). – С. 88–99; – Вип. 52 (Спецвипуск). – С. 5–15.

тому не спішать з захопленням Київа, бо він сам собою паде, а приступили до організації села, до зміцнення того фундаменту, на якому прийдеться будувати й державу, й новий лад. Важко ставало на душі й серці, що не можна зараз вийти на волю допомогти їм там, бо кожний інтелігент, кожна інтелігентна сила зараз потрібна там. Не неволя тяжила, бо на те вже дивився як на нормальне явище, а тяжило безробіття, тяжіло те, що не можеш прикласти свої сили та знання. Як за цей час проти Гетьманського повстання змінились в тюрмі серед арештантів настрої. Селянство весь час очікувало, що от-от увірвуться їх товариші земляки й висвободять їх. Доходили із волі різні чутки героїчного змісту про повстанців, про те об'єднання всіх сил, як баби йдуть за повстанцями, варять їжу, перуть білизну і т. ін. Як всіх охопила єдність волі та бажання якомога швидше визволитись від Гетьмана, та збудувати новий лад, лад, який би дав нарешті спокій. Часи перемир'я між повстанцями та гетьманцями нами дебатовались як бажання ще міцніше зорганізуватись і захопити Київ зо всіх сторін. Після перерви перемир'я, коли знову почали гудіть гармати, знову у всіх можна було прочитати радість на обличчях. 15 грудня повстання українських організацій на Печерську доконало Гетьмана. В місті почалась паніка, керуючі центри розірвали зв'язки з фронтом, а на фронті серед добровольців були пущені чутки, що їх запродали, що породило чутки, що Петлюрівські війська зайшли в тил. Все це утворило паніку і дійсно Повстанські війська увійшли в Київ.

Сформований перед увиходом повстанців Революційний Комітет приступив до організації влади, як в міністерствах, так і в місті аби не виникли даремні втері та вибухи. Почали увільняти із тюрем політичних арештантів. До нас дійшла черга 18 [грудня 1918 р.], коли нас і випустили із в'язниці. Між іншим, німці дуже не хтіли мене увільняти, боялись, що я їм не прощу всі ті знуцання та глузування, які мені прийшлося від них перенести. В 10 годин вечора я приїхав до дому на Паньківську, 7, де застав всіх в повному зборі, тут жила моя жінка. Мене чекали М. С. Грушевський з Марією Селівестрівною та Катериною Михайлівною, Малик і Муся. Не буду торкатись цієї зустрічі після того, що прийшлося пережити

як зокрема кожному, так і всім в місті. Вісім місяців на німецьких харчах та догляді не могло не пройти без всякого сліду. Я почував себе дуже кволим. Треба було ознайомитися з положенням, з напрямком політики, відпочити трохи і тоді тільки приступити до праці. В тюрмі здавалося, що зразу можна кинутись в роботу, але на волі відчув, що треба трошки почекати. Да крім того, невідомо було, як віднесуться бувші товариші до мене. Поки що я рішив працювати при видавництві “Літературно-Наукового Вісника” за головного секретаря, а тому на другий день пішов вже на засідання редакційного комітету. На вулиці здибався з деким із знайомих; всі тепло віднесли до мене, але всі не могли спокійно вспомнити поведження на суді Голубовича, який так скомпрометував і себе, і уряд і все діло. Для того, щоб підбадьорити мене, всі рахували своїм обов’язком сказати, що я на суді тримався добре, з достоїнством і т. п. Вже я на волі тиждень, побачив багато, прислухався до всього. Нічому не навчили такі страшні часи як гетьманщина, а навпаки, морально розложили і ще більше дезорганізували нашу інтелігентну масу та партії. Був один раз на загальних зборах соц[іалістично-] револ[юційних]. централій; прислухався тут і дуже важко зробилось на душі. Загублена провідна ідея, йдуть навмання, шукають її, кидаються зі сторони в сторону, хитаються і видно що не зможуть найти того міцного ґрунту, який би дав їм твердий фундамент. Розложились і морально, і духовно! Багато прийдеться витратити й сили і знання і часу, щоб зорганізувати цю масу, бо це розлетившіся пчоли, які загубили свою матку. Був на вечорі в “Метрополії”, де збирались всі члени бувшого Генерального Комітету. На цій вечірці був і Петлюра, і Винниченко (члени високої Директорії). Не дуже багато говорилось, але зате змістовно. Зустріч з Петлюрою і Винниченком була занадто офіційною, суха. Не дивно, що з Винниченком – добрих відносин у нас не могло бути – ми всього разів декілька здибалися, але дивно, що Петлюра так поставився. Говорилось про працю, про те, що потрібні сили українські і прохання, аби вони з’явилися.

Щоб не бути сепаратистом, я на другий день пішов до Військового Міністерства. Тоді заступав Військового Міністра

Осецький. Зустрілись ми по-приятельськи. Виявилось, що про мене вже були балачки, на яких вирішили, куди мене зіпхнути. Таким місцем вони знайшли Кордонний Корпус. Ця посада була предложена мені і я її прийняв. 6 січня 1919 року я був зачислен і призначен на цю посаду, якого терміна й вступив до виконання своїх обов'язків. Як Командир Корпуса прийшлося ближче стати вже не тільки до військових справ, а й до політичних кіл, то з кожним днем я упевнився, що не все гаразд кругом. Моє відречення, ніякої участі не брати в політиці, а тому я старався якомога далі стояти від сих питань, та пак, але занадто погано було кругом, занадто всі кругом говорили, що мимоволі зупинявся на сьому. Виводи були дуже неприємні. Я бачив як наша Українська справа гине, як знову Батьківщину ведуть в обійми російського большевизму, що політиканствують, а не творять політику. Особливо я переконався тоді, коли зустрівся з Шинкарем. Яка це була зустріча! Він з перев'язаною рукою, поранений, обрісний бородою, з нервовими рухами і взагалі нервово мислячий. Шинкар перейшов до лівих с.р. і зараз став в опозицію до Директорії. Майже цілу ніч ми пробалакали. Він розповів, як Балбачан хтів його розстріляти і вже вели виконувати смертний приговор та тільки відважний крок – побіг, спас йому життя; правда, при погоні за ним відкрили стрілянину і щасливо закінчилось пораненням руки. Розказував, як йому, щирому патріоту України, переконаному соціалісту прийшлося блукати в зимі по снігу, в холоді з пораненою рукою та ховатись від своїх земляків Українців. Яка трагедія – не створили ще власної держави, не дали їй сталих певних форм, а вже почали вступати в смертельну боротьбу між собою. Скільки ворогів оточує нас, стільки на нас хижаків зазирає, а ми замість того, щоб спільними силами відборонитись від них, починаєм вести між собою боротьбу, чим даємо повну можливість хижаку-ворогу нас приборкати. Таким шляхом Директорія повела свою політику: не до з'єднання всіх наших інтелігентних сил, а до розбиття їх. Моральну та начебто і фізичну силу черпали Директори від Галичини та особливо від Січових Стрільців – епоха Коновальщини, а тому не рахувались з лівими колами; думали чорним терором та чрезвычайкою без суда

та слідства, розстрілами все задушити. Але ця страусова політика довела дуже швидко до катастрофи. Ці австрійські лейтенанти та фельдфебеля хтіли творити у нас політику; взялись організовувати армію! Й дійсно все вийшло гаразд! Тільки позаяк такого провалу не можна було й сподіватись, яке на ділі вийшло. В самому ділі, що могли створити ці вихованці тої лоскутної монархії, армії, котру хто не хтів, той і бив? Тож була австрійська армія не армія, а якесь військове непорозуміння, і ці вихованці ходили у нас коґутами і учили нас. Боляче й огидно було дивитись, що зробилось навколо.

Коновалець – цей нещасний австрійської служби лейтенант, вискочка, безпринципний мальчуган, абсолютно не розуміючись на політичній ситуації та особливо в соціально-політичних питаннях, страшенно самонадіяний і упевнений, що тільки він один з своїми стрільцями будують Україну, захопив властиво владу в свої руки. Петлюра цілком піддався йому. Скрізь при вищих інстанціях посади обсіли нелічено і почалось творитись щось дике. В Києві появилсь терор, де 2.000 робітників, начебто большевиків, без суду й слідства було розстріляно. Забито також декілька і видних українців ліво-есерівців. “Побіг” при перевезенні із одної тюрми у другу, став традиційним і нормальним явищем, так об’яснювали ці масові розстріли. На фронті з большевиками ці “храбрі тилові патріоти” не дуже добре бились – тактика австрійської армії, і кільце все ближче і ближче звужувалось біля Києва.

Я забув ще вспомнянути тріумфальний вїзд Директорії до Києва. Нацей вїзд до 20.000 чи 40.000 тисяч [карбованців] витрачено було. Такою помпою було все це обставлено і рівно майже через місяць вже без всякої помпи приходилось ці самі Директорії вивитинувати, бо не так большевики, як самі селяни гнали вірні Директорії війська. Скликаний Директорією Трудовий Конгрес на принцип безглузлого, нічим не виправданого трудового принципу спасти положення не міг; та й не дивно, бо з ним пан Коновалець не рахувався. Цей Трудовий Конгрес було цілковите непорозуміння і як непорозуміння в житті держави не відіграло ніякої ролі, а навпаки, тільки ще більш поглибив роз’єднання серед української

демократії⁸⁸. Акт прилучення Галичини до Великої України був актом незаконнорожденного младенця; великого вражіння не зробив; радости ніхто не проявив⁸⁹. Робилось все це кустарним способом за що прийдеться ще багато терпіти в майбутньому різних неприємностей як Великій Україні, так і Галичині. Поки що Галичина виграла, бо багато нагнала із Великої України різного роду військового майна та амуніції, хліба, цукру та грошей. Заміни нафтою не дала, а все ж вивезене за невеликою виїмкою зараз попало до рук наших заклятих ворогів поляків.

88 Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Пошук державної моделі УНР: ідея і крах «трудового принципу» (грудень 1918 р. – липень 1919 р.) // Український історичний журнал. – 2016. – № 1. – С. 79–97; *Гай-Нижник П., Лейберов О.* УНР у період Директорії: пошук моделі державного устрою (кінець 1918 – 1919 рр.). – Ніжин, 2013. – 212 с.

89 Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). – К.: «ЩеК», 2010. – 304 с.; *Гай-Нижник П. П.* Ідея Соборності й українське державотворення (1918–1919 рр.) // *Гілея*. – 2014. – Вип. 91 (№ 12). – С. 25–37.

Із подорожі до Праги ***Дипломатичні українські сфери та тайна*** ***політичних інтриганів***

Метою в своїх замітках я ставлю, по-перше, заносити всі ті враження, які виносяться із атмосфери нашої дипломатичної місії, а, по-друге, ті розмови та інтриги, які сплітаються побіля місії різних втікачів та офіціальних і напівофіціальних зайд з Галичини і України.

31 травня [1919 р.] зовсім випадково я познайомився з бувшим Гетьманським міністром Шляхів Бутенком, професором Ганіцьким, Товаришем Міністра при Директорії Народного господарства Тимофєєвим та Отаманом Начальником Постачання Запорізького Корпусу Канарьєвим. Вся ця славна компанія випадково зустрілась і злетілась до Праги, правда, дехто із них подорожував вмісті і має спільні завдання. Зійшлись ми на одному бажанні, яке фактично нас і об'єднало – це подорож на Україну до Уряду. Я давно вже висловлювався і маю велике бажання повернутись зараз на Україну. Властиво це їм стало якось то відомо і тому вони звернулись до мене з пропозицією, якби вмісті їхати. З свого боку я не протестував, цілком погодився з ними і вони попросили мене, що в цій справі щоб більш обґрунтованіше поговорити у мене для переговорів та обговорювання цієї справи. В 5 годин зібралися. Тут із розговорів виявилось, хто і звідки прилетів.

Начну по порядку. Бувший Гетьманський міністр шляхів Бутенко вмісті з Отаманом Канарьєвим були в Одесі, а звідти на французьких пароплавах переїхали до Константинополя. Із Константинополя через деякий час подорожували до Софії, Сербії, Італії, були у Відні, мають намір заглянути до Парижа, а потім маючи деякі дипломатичні пропозиції, з певною інформацією про міжнародну політичну ситуацію щодо Української справи з досить рішучими пропозиціями мають їхати до Директорії. Від Директорії, головним чином від Петлюри, їм потрібна якась згода і особливо його підписане право або вести переговори і бути

посередником, або безпосередньо виступати. Щодо цієї справи я більш докладно й обґрунтовано напишу далі.

Професор Ганицький теж здається один із Товаришів Міністра Народної освіти, із Винниці поїхав до Одеси з якимись уповноваженнями, опинився в Белграді, де ознайомився з настроями Сербського народу та його Уряду, повертається до Директорії з пропозиціями аби одержати право на представництво, яке посла при Сербському Уряді. Правда, як він каже, серби офіційно поки що не можуть визнати Українську Республіку, але коли приїде її офіційний представник, вони будуть рахуватись як з фактом і навіть офіційно будуть вести з нашим представником політичні справи. Одним словом п. професор Ганицький дуже бажає себе пристроїти дипломатом при Сербському Уряді і це бажання не зупиняє його перед досить важкою й небезпечною подорожжю на Україну. Свою поїздку він, як видно, розбиває на два шляхи, один [–] до Директорії, щоб звідити взяти згоду, і другий [–] до Отамана Зеленого, при якому щось подібного до Революційного Комітету сформувалось і [той] оголосив себе одним із Урядів на території Української Республіки, щоб і звідси на всякий випадок взяти благословення. Добродій Тимофєєв втік тільки що з України, але все-таки не відмовлявся махнути знову туди. Справа головним чином стоїть в тому, як і куди їхати, поляки перерізали всі шляхи, по яким Чеська республіка сполучувалась з Галичиною і з'єднались з Румунами, які теж в свою чергу перейшли в офензиву проти Галичан. Таким чином, безпосередньо проїхати до Станіслава або Тернополя, обминувши бойовий фронт, не можна. Їхати через Румунію теж не можна, бо ці цигани невідомо що можуть зробити. Затримують і держать на невідомо якийсь час. Вирішується по необхідності їхати через Польщу, маючи охоронні грамоти від французів. Ця думка погодила всіх. Після коротких інформацій щодо поїздки професор Ганицький звернувся по Тимофєєва, щоб той розказав все по порядку, що робилось там в Уряді і т. п. Видно, що Ганицький з Тимофєєвим знаходяться в приятельських відносинах, бо один до одного звертаються на "ти". Тимофєєв досить відкрито почав інформувати. Ця інформація настільки цікава, що не можна

не записати її; по ній досить характерно виступав уряд, його праця та повна безтолковість і безпорадність. Він почав з моменту, коли урядували соціалісти-федералісти, себто після уряду Чеховського⁹⁰. Праці в міністерствах не було, бо невідомо було, чи довго дадуть можливість сидіти большевики, які в цей час почали порухатись. Переговори з Антантою в Одесі нічого конкретного не давали, а сіяли тільки ворожнечу поміж правими та лівими групами, які скупчились біля Директорії. В цей час почали доходити відомості, що в Кам'янці деякі групи замислили повстання проти Директорії. На чолі цього повстання стали: Грушевський, Голубович і я як організатор військової сили. Організація військової сили провадиться так: я, як корпусний командир кордонної охорони, збільшую підстаршин і т. подібне, щоб цими силами ударити в спину Директорії, та скинути Уряд. Такі відомості стурбували панів Міністрів і вони кожне своє засідання, які між іншим провадились кожен день, по дві години витрачали на дебати. Особливу енергію на цих засіданнях проявив п. Міністр Внутрішніх Справ Чижевський. Він пропонував з зрадниками поступити рішуче – віддати під суд і розстріляти, останнє відносилось виключно до мене. Але дехто із міністрів висував небезпечність таких рішучих мір, невідомо, яке враження зробить це на громадянство, і що з цього може вийти. Всі ці балачки кінчались тільки балачками, до голосування не доходило й не ставили. Як видно, врешті-решт, ці балачки почали декому псувати нерви і Маркович – генеральний прокурор, як видно й він вже був повідомлен і приймав участь в цих балачках, сказав, що ми будемо кожен день витрачати на балачку про них так багато часу, треба рішуче поставитись, або як винуваті і являються державними зрадниками, покарати їх, або як нема там нічого, то не витрачати по дурному кожне засідання по дві години.

Не знає Тимофеев, чи й далі все-таки провадили б ці балачки, як би не помішали більшовики. Большевики зібрались з силами повели наступ і прийшлося Урядові спішно з Винниці тікати на Жмеринку. Що торкається до політичних партій, то за весь час

⁹⁰ Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). – К.: «ЩеК», 2010. – 304 с.

пробуття у Винниці гризлились між собою. Ліві угодили правим і цим до певної міри тероризували правих. Але большевицький поступ примирих обі групи і представники групи, які вмісті тікали до Жмеринки. У Жмеринці прийшлося вже Кабінетові забути про підготовку повстання Кам'янецької групи, бо повстала для Ради Народних Міністрів нова небезпека: військова диктатура і повстання проти уряду в самій Жмеринці. Тут і праві й ліві притихли, почали пошепки говорити і з страхом дивились на військових. Казали, що переворот хтять зробити: Даньків – Начальник Постачання, цей Галицький дяк – австрійський фельдфебель, Мельник – Начальник Штабу і ще якісь галичани. Про це може й знав сам Петлюра, але виразно нігде про це не сказалося. Про те, що Петлюра повинен був знати про цей військовий переворот, Тимофєєв розказує один випадок, який трапився йому по службовим справам, який упевнює його про правдивість запідозрених. Необхідно було, каже Тимофєєв, групами, які скупчились біля Директорії, пересунути грузи з збіжжям і іншими товарами відповідно подіям на фронті і загальному стратегічному пляну, причому і за цієї перевірки вийшло невелике непорозуміння з Головним Начальником Постачання Даньковим. В присутності Даньківа Петлюра звертається до мене з розказом про просовування. На такий розказ я тут-таки в вічі Петлюрі сказав, кого ж мені врешті-решт слухати, чи цього пана Отамана, як репрезентанта нової влади, чи Вас самих, Симоне Васильовичу, чи буде переворот, щоб знати як робити надалі. На це Петлюра помовчавши трохи, а потім глибокодумно відповів, що нема з ким робить перевороту – нема сили. Може, тут би Тимофєєв сказав би ще більше, але не знаю, по якимсь обставинам він замовчав і перейшов далі до праці Кабінету. Як вже було вище сказано, що Кабінет не міг працювати, бо зовнішні обставини не сприяли цьому. Накоплюючись енергію треба було кудись діти, а тому Рада Міністрів регулярно збиралась кожен день і дебатовала справу військового перевороту. Вістей із Одеси не було, невідомо як шли там переговори, а в Жмеринці з кожним днем все непевніше ставало. Агітація серед робітників залізнодорожників шла велика, так що врешті-решт прийшлося всім звідси втікати.

В Жмеринці зробилось врешті повстання, причому як Уряд, так і штаб без опрeдeлення плану вивтікли з Жмеринки. Сама Директорія роз'їхалась. Петлюра з своїм Штабом спочатку виїхав до Галичини, а потім переїхав в тил фронту Отамана Оскілко, який навів порядок, зумів організувати армію і розпочав удачний наступ на большевиків. Макаренко не мав постійного місця, а бігав по периметриці і звертався до всіх: голубчик, спасай положення, помирає держава. Андріївський, самий благорозумний і не із підприємливих, рішив, що спокійніше йому буде працювати, переїхав до Станіслава, а Швець з своїм Дунькою жив в вагоні в Гусятині. Рада міністрів не знала, куди їхати, а тому спочатку зупинилась в Проскуріві. Тут знов воскресло у всіх намір повстання у Кам'янці, вже забули про військову диктатуру і військовий переворот, почались дебати. Ліві партії до яких належали с-д і с-р, повели наступ проти буржуазного Кабінету. Властиво в Кабінеті дійсно почували себе і наказували, що вони представники буржуазії, це дві особи: Корчинський та Чопівський. Між іншим головування Кабінету перейшло до рук Чопівського, який проявив повну бездарність, нерішучість і нерозпорядливість.

Як сказано було, ліві знову почали вести агітацію. Була устроїна Державна нарада в Проскуріві, де пропонували лівим узяти владу, але ліві відмовились. Після цієї наради сидіти в Проскуріві було небезпечно, і уряд переїхав до Ярмолинець, а деякі міністерства до Кам'янця. От тут-то в Кам'янці і скоїлось те, про що говорилось. Правда, я Тимофєєва зовсім інакше уявляю цей намір, який хтіли здійснити с-д і с-р, щодо Кабінету. В Кам'янці відбувався з'їзд селянський, але різко виступали проти уряду і хтіли навіть декого заарештувати. Після того Міністри спішно залишили Кам'янець і виїхали до Гусятина, а за цей час в Кам'янці повстав Комітет, який хтів взяти в руки всю владу, але у нього не було досить військ. Взагалі я не розумію поведінки цього Комітету, бо він так себе повів і таку повів лінію, яка свідчить про повну бездарність. Рада міністрів, яка втекла до Гусятина, почала дебатувати, як покінчить справу з цим Комітетом. Правда, Комітет довго не проіснував і сам собою розійшовся, але все-таки рішено

було Радою Міністрів задушити це ультрареволюційне гніздо. В самій Раді міністрів не було єдності як покінчити з цим комітетом, і поділились на такі групи: одні говорили, що треба перевішати їх, другі – залишити їх в покої, бо все одно нічого не зроблять, а треті ніяк не реагували. Все-таки взяла верх перша група, яка вислала Хомодовського. Хомодовському, а також тій невеличкій групі спільників, яка поїхала до Кам'янця, були дані директиви досить рішучого змісту. В першу голову покінчити якими б то не було засобами з Жуковським, себто зі мною. Зауважую, що сю розмову Тимофєєв почав говорити, не знаючи, що я є именно Жуковський, і дуже здивувався, коли довідався. Після цього він ще раз підкреслив, що щаслива моя доля, що я зараз нахожусь в Празі. Спасіння, він вважає, прийшло від Петлюри, за що я повинен йому дякувати. Далі, Тимофєєв скінчивши своє оповідання про Кам'янський переворот, почав повістувати про те, як Симон став телеграфувати по всім напрямкам та скликати Раду міністрів та Директорію. Атака лівого крила вдалась і Кабінет сформувався лівий, причому затвердити кабінет не було кворума Директорії, бо в Рівному сидів тільки Петлюра з “голубчиком” Макаренком, а Андрій Швець та Петрушевич в цей час були в Станіславові і не хтіли їхати до Рівного. Сам Петлюра не хтів затверджувати цей лівий кабінет, а тому виїхав до Здолбунова, але цей “хамло” Мартос з списком нового кабінету поїхав за Петлюрою, піймав його десь в вагоні і заставив підписати. Макаренко і без уговору підписав, але все ж таки не було підписи З директора. В цей час, коли невідомо, який кабінет існує, приїжджає Американська делегація. Мартос увійшов в ролю Прем'єра і був улаштований обід, на якому були присутні всі міністри, де, так сказати б, американська делегація познайомилась би з міністрами. На обід прийшли міністри й старого й нового кабінету, не оказалось вільних стільців, так наприклад для Корчинського, якому сказали, щоб він постояв би, і Корчинський пішов з цього обіду. Після обіду Петлюра робив церемоніальний смотр своїм військам, вийшло щось 1½ козака в різних убраннях, пройшли строем та прокричали “Слава”. Інспірував щось дві чи три делегації від народа і тим закінчився прийом чужеземної делегації.

Новий Кабінет почав ловити Швеця, щоб він дав свого підписа на згоду цього Кабінету. Це вдалось. Кабінет, почувши, що він вже у владі, почав проявляти свою волю. Почались ганебні арешти і таке інше. Команченко у великому фаворі організувалась чрезвычайка. Хватали ні в чому не винних людей... [подальший запис відсутній – П.Г.-Н.].

Вражіння з подорожі до Праги

Після останніх Кам'янецьких подій, я врешті-решт рішився на подорож за кордон. До рішення весь час я почував, що не маю права кидати свою працю, що державні інтереси вимагають, як можна більш напружити свої сили і працювати й працювати беззупинно. Але обставини при яких останній час прийшлося працювати мені, переконали, що ліпше на деякий час відійти від роботи. Най вийде на поверх весь той шум в кип'ятінні, щоб потім одним разом викинути та очистити вариво.

Спочатку у мене були наміри десь заховатись в Карпатських горах і там на лоні природи відпочити від тої завірюхи і душею, і тілом. Вся моя істота вимагала відпочинку. Восьмимісячне сидіння у в'язниці, потім нервова напружена робота, не могли пройти даремно без ознаків, а тому полежати горілиць проти сонця на свіжому повітрі без всякої думки, здавалось, що я попаду в рай.

Із Кам'янця на авто я приїхав в Стрий, куди переїхали Грушевські і моя жінка. Грушевські збирались їхати далі за кордон. Михайло Сергійович одержав від партії призначення бути делегатом на соціалістичній міжнародній конференції, яка має відбуватись в Амстердамі. В Стрию я не застав М. С. [Грушевського], він поїхав до Станіславів виправдувати свої документи на право переїзду через території інших держав. Несподівано прийшли ми до рішення їхати далі і поки таким пунктом намітилась Прага. Довго вагались ми, М[ихайло] С[ергійович] і я, якою дорогою їхати, чи через Угорщину, чи ще не випробуваним шляхом на Чехію. Через Угорщину їхати було небезпечно. Анархія тоді там панувала. Большевицька влада не могла удержати повного ладу та порядку,

а тому можна було сподіватись, що при переїзді заберуть всі речі та гроші. Щодо грошей та дорогих золотих речей, то дійсно було якесь подібне розпорядження Угорського большевицького уряду, щоб все конфіскувати на користь держави, залишивши тільки 500 корон на прожиття, але то мусіло торкатись тільки своїх громадян, а не чужинців. На це, як видно із оповідань пострадавших вояжерів, угорські солдати та залізничні урядовці не звертають ніякої уваги і обдирають, як на кого попадуть, як липку. Не бажаючи потрапити в таку історію, ми спочатку хтіли офіційним способом себе огородити від всяких несподіванок. Звернулись до Угорського представника і прохали, аби він з свого боку видав нам такий охоронний листик, щоб нам уникнути можливих неприємностей. Таких охоронних свідчень він не міг нам дати, зсилаючись на те, що військові зможуть його і не послухати, більш дійсними можуть бути тільки посвідчення за підписом Військового міністра. Така розмова переконала нас, що нам ліпше їхати через Чехію і ми в напрямку на Стрий, Дорогобуж, Самбір, Сянок.

Підібралась нас невеличка компанія: Михайло Сергійович Грушевський, бувший міністр по єврейським справам Ревуцький, член Правління Дніпросоюза Пилипович, Борковський та я. В Стрию ми мали зупинитись, по-перше, тому, що до нас мали ще прилучитися Марія Селівестрівна з Катериною Михайлівною та моя жінка, а по-друге, валка, до якої приєднали наш віз, мала інший напрямок і ми мусіли чекати чергові валки в Стрий, то виявилось, що звідсіль можна сподіватись на виїзд тільки на другий день – через 12 годин чеканки. Весь ранок другого дня був захоплен зборами. Поспішаючи, щоб не спізнитись, коли з'явись на двірець, нас оповістили, що тимчасово рух особовий припинений в напрямку на Самбір. Виявилось, що в Дрогобичі зроблено большевицьке повстання, козаки позаарештовували своїх старшин, вибрали собі начальника, до них також приєднались і робітники. Тому спішно направляються туди ешелони з карними відділами, аби покарати державних злочинців, і таким чином, для приватних осіб рух спинено. Але через три години рух був вільний і ми вирушили. Залізнодорожний шлях від самого Стрия майже до

Нового Самбора пролягає на широкій долині, причому весь час з лівого боку паралельно нашій дорозі тягнуться підгір'я Карпатських гір. В деяких місцях краєвид набирає дуже чудових форм і фарб. Підгір'я то наближалось до нас, то відсовувалось значно далше і в синеві туману та облаків, або зовсім губили свої контури, або ефектно виступали на небі й чарували нас. Самі гори невеликі, але характерні, тягнуться вони паралельними хребтами, причому поступово удаляючись від глядача, значно підвищуються. Гребні гір в своєму напрямі в деяких місцях круто переливаються і образують окремі, начебто штучно насипані, величезні кургани-вали, але все це носить характер деякої витриманості й системи.

Біля 6-ї години вечора ми приїхали до Дрогобича. Нас всіх дуже хвилювало Дрогобицьке повстання і навіть дебатували, чи виходити з воза, аби не скоїлось якоїсь несподіванки. Але тривога була вже безпідставна. Залізнодорожники нас повідомили, що повстання придушено й зараз йде екзекуція над повстанцями, кожного 10-го із повстанців розстріляють. Керівничий двірцем сказав нам це так спокійно, як начебто торкалось до його навантажених возів, яких потрібно викидати із потягів. Нема що й казати, що досить тверда і рішуча політика, але від неї бере й жах і сум за майбутнє. От вже майже десятий день, як попав я в коло різних партій та верств Галицької інтелігенції, придивляюсь до неї і часами трудно зрозуміти їхню психологію. Адже поки що досить рідко кинулось мені в вічі, це свідоме боротьба за національне визволення. Во ім'я національних ідей галичани ні перед чим не зупиняються, а тому соціальні питання відсунуті на другорядний план. Але в цьому то й полягає велика небезпека. Довго тривати захоплення національної боротьби при великих зворушеннях навколо соціально-економічного життя не можна і поскільки будуть довго лежати соціальні реформи під замком, постільки буде і сильний вибух народної волі. Правда, національну свідомість, селянства галицького не можна порівняти з свідомістю селянства України наддніпрянської, а тому-то у нас і спільно так йде розв'язання національних і соціальних питань. У нас одно без другого існувати не може, а тому хто не брався за владу до

сього часу, після Центральної Ради, той вів країну до анархії, до зруйнування державної господарки й селянського добробуту, а також і національної безпеки. Не буду торкатись гетьманщини, яка чуть-чуть не привела знову до московських ланцюгів, якби не народне повстання. Часи демократичної Директоріальної влади, не краще за гетьманські, що влада забула про нарід, про його турботи та інтереси, а мала на увазі виключно тільки національне забезпечення державної самостійності. Ми бачимо, як на наших очах наша самостійність потопав і потопав. Народні маси відходять від своїх політично-національних кровників, від своєї демократичної влади і переходять в реальну опозицію. Сполучаються з своїм національним і економічним ворогом-гнобителем, і з зброєю в руках починають боротьбу. Який трагізм, яке осліплення, нерозуміння вимоги життя. В напрямку ото цієї політики на Україні значну роль й відіграли галичани січові стрільці. Осліплені національним визволенням, вони нічого не бачуть навкруги і ламають якраз ті містки, по яких прийдесться йти. Така політика довела нас до Гусятин, Підволочиська, Рівного, а далі ж куди йти? Йти туди, куди зразу пішли галицькі стрільці – з крайнього правого реакційного ґрунту, з чорним терором, на большевицький ґрунт з червоним терором? От в цьому то й полягає моє нерозуміння галицької психології й ідеології. Я переконаний в тому, що в ім'я національної ідеї галичани перейдуть на світську владу і будуть так же розстрілювати кожного десятого, хто порушує порядок, і також спокійно буде повідомляти про це когонебудь. Для них ще незрозумілою являється боротьба класів. Здавалось, що досить примітивний австрійський парламентаризм все-таки повинен був глибше вплинути на всі верстви галицького громадянства і витворити хоч невелику диференціацію політичних партій, але, як видно, життя проминуло. От це то й наведе жах та сум за майбутнє. Держава не може будуватись тільки спираючись на одне національне чуття суспільства, бо крім національного є ще й соціальне. В її побудові повинні брати участь всі верстви суспільства, а тому значить інтереси більшості повинні бути забезпечені, що таким чином дасть сталу базу для

ведення боротьби. Інтереси суспільства, як я вже казав, головним чином складаються не з національних питань, а соціально-економічних, тому воно повинно ділитись на класи та партії. Там, де диференціація партій є, де політичні партії ведуть маси і являються дійсними виразниками волі тих груп та класів, які стоять за ними, самоорганізація (новоутвореної) держави, полагодження права та порядку буде йти без всяких експериментів і не можуть стати у влади випадкові групи та люди.

Олександр ЖУКОВСЬКИЙ

Записна книжечка 1919 рік

(Упорядник: Павло Гай-Нижник)

Київ – 2018

Олександр Шульгин
делегат У.Н.Р. на
мирову конференцію
в Парижі

Лист п.п. Окуневському 20.VI.[19]19 р.

Високоповажаний п. Посол

Користаючись Вашим відїздом з Парижу передаю Вам моє прохання про одставку і уклінно прошу переслати його до Директора. Становище наше в Парижі є цілком не можливе і ми докотились до якогось то краю. Ви, наш После, були тут нашим дорогим гостем і зовсім безсторонньо могли поглянути на справи; Ви могли зрозуміти легше й моє власне відношення до всього.

П'ять місяців роботи делегації, три місяці моєї праці в Парижі не дали ніяких позитивних результатів для України на широкому міжнародньому полі. Боротися тяжко, вороги кругом нас оточують, і умілими заходами дискредитують наш кожний крок. Навіть для найкраще зорганізованої Української делегації було б тяжко змінити ту атмосферу недовіря, ворожості, яку зустрічаємо ми серед держав Антанти. Але та делегація, яка знаходиться зараз в Парижі не тільки не здатна добитись, чого не будь, але навпаки може дискредитувати на довший час нашу справу. Людей у нас багато, але працювати майже нікому, бо майже ніхто не знає мови, і не розуміється в європейському життю.

Є делегація, є бюро, але користувались ним ті делегати, які ведут[ь] роботу, цілком можуть і т. д. Словом в роботі повна дезорганізація, але найголовніше є те, що на чолі делегації стоїть особа зовсім не відповідна. Ми бачимо, що до Парижу зїхались найталановитіші люде світу, – що Англію представляє Лойд Джордж, Америку [–] Вільсон, Францію [–] Клемансо, Грецію [–] Веніділос! По цим людям мимоволі судять і про ролю і значіння самої країни, яку вони представляють. Пан Сидоренко при всьому своєму патріотизмові при своїй завзятості, в найменшій мірі не може конкурувати з яким будь представником якої будь держави

в Парижі. Тут потрібна культурність, а п. Сидоренко на превеликий жаль на всіх справляє вражіння зовсім не культурної людини; треба, щоб голова делегації мав ім'я; був крупною, видатною людиною, цього абсолютно не має за собою п. Сидоренко; треба бути діалектом, уміти відразу знаходити аргументи, тонко їх формулювати, швидко розбіратись з ким саме маєш діло, який тон треба взяти. Треба мати великий *такт*, а цього абсолютно бракує п. Сидоренкові. Навпаки його безтактність, різкість, цілковита не вихованість зробили його дуже популярним в Парижі. Де які факти й слова його розказують навіть, як анекдоти. Для нас це боляче й приkre, але вороги (серед росіян, поляків і де яких французьких кол) кажуть, що це дуже добре: українська делегація сама себе скомпроментувала і з цього приводу присутність п. Сидоренка є дуже корисна.

Коли п. Сидоренко приїхав до Парижу, з ним французи мали намір говорити серйозно. Він був прийнятий Пішоном, а потім до його прислали кількох чоловік для переговорів. Але всіх їх п. Сидоренко вважав за шпиків, агентів і відповідно з ними говорив (хоть серед їх був один консул). Скоро встановилась тверда думка, що з п. Сидоренком говорити не можливо. Він сам це добре знає, але виставляє себе жертвою своїх поглядів – самотійника. Фактично ж всі делегати розвинують на всі лади ті самі думки, але більш тонко й тому відношення до них в Парижських колах зовсім інше. П[ан] Сидоренко переконаний, що його ненавидять вороги самотійності, але як я вже говорив, саме ці добродії дуже прихильно ставляться до нього, вважаючи, що він сам компроментує і себе[,] і свою ідею. Негативно відносяться до п. Сидоренка саме ті, що серйозно хотіли з ним говорити, що вважають[ь] навіть зовсім можливим ворогом самотійності України.

При такому відношенні до п. Голови в Парижі, – праця робиться зовсім неможливою. Вся робота інших делегатів часом тільки компенсує, а часом і покривається тим негативним вражінням, яке справляє на всіх п. Голова й його виступи. Робити в Парижі взагалі тяжко, але робити необхідно. Всі наради, які тепер користуються симпатіями Антанти, спершу перейшли тяжкий шлях, коли до їх ставилися теж з недовір'ям і ворожістю. Тут потрібна

уперта довголітня робота. Щоб не було на Україні, які б комбінації не сталися на Україні, і коло України, нам треба клином вбити ту думку в голови всіх діпльоматів і політиків (особливо в великих державах, як Фран[ція], Англія[,] Америка), що Україна існує і існувала за довго до війни і до того як (розбито на десятки[,] сотки національ[ний] рух) Германія ще не вела ніякої політики даліше своєї околиці. Вбити в голову це, примусити повірити в це є велика і тяжка робота. Бо поза нами і перед нами скрізь говорять наші вороги: ми теж з України, ми теж були в Києві і т. д., але ніякої України не знаємо. Навіть у совістних людей голова йде кругом. То на те потрібна робота довга уперта, потрібні кошти. Без симпатії з боку тої чи іншої великої Держави, без популяризації своєї країни, ні один нарід існувати не може. Для того в Франції, як і скрізь, потрібна місія, але не треба витрачати кошти на десятки людей, які навіть мови не знають. Це зайві люди. Необхідно прислати кількох чоловік культурних і дійсно інтелігентних на чолі з авторітетним головою. Некультурність та невихованість є дуже шкідлива річ в діпльоматії, автократизм так само. А миж тим самі ці два моменти сплелись в нашій Парижській делегації, в результаті чого і є наша каша, наш хаос. Статут делегації вироблений п. Левітським і затверджений Директорією є на жаль цілковитий абсурд так само як і тон вічних “приказів”, так і різкий, і образливий для кожного співробітника тон п. Сидоренка.

Вся трьох місячна робота серед таких обставин знервували мене цілкоковито і зараз я зовсім не можу провадити далі свою роботу, тому й подаю до демісії. Історія колись скаже, чи досягли ми хоч чого небудь в Парижі, чи закріпили ми хоч де які симпатії, але зараз мене гнітить та думка, що я теж не дивлячись на весь свій труд (часом непосильний) все ж брав участь в тій справі, яка дискредитувала Україну. Я довго сподівався, що робота моїх близьких товаришів пп. Панейка і Марґоліна, так само як і моя переможут[ь] те неґативне, що вніс сюди п. Сидоренко і все безладдя нашої організації. Але тепер я згубив цю віру. Прошу пане посол прийняти запевнення в моїй найщирішій пошані.

О. Шульгін

Пункти, які необхідно уповноважити нашу делегацію обстоювати на мировій конференції (Україна приймає участь в відбудові Росії, а тому ставити):

1. Антанта признає Українську Народну Республіку в етнографічних її межах і уживає всіх можливих впливів, аби Українська територія була очищена від військ її сусідів.

2. Україна об'єднується в Сполучених Державах Східньої Європи з республіками на території бувшої Росії в мірі того як в них установлюється твердий лад і певна демократична фізіономія.*

3. Антанта піддержує демократичний устрій і лівий соціальний курс.

4. По очищен[н]і значної території частини України, скликаються Народні представники на основі п'ятихвостки і Антанта буде признавати тільки те правительство[,] яке буде вибране цим народнім представництвом.

5. Україна остається нейтральною до скінчення організації Великоросійської республіки обмежуючись організацією свого державного ладу.

6. На території Української Н[ародної] Республіки не допускається формування отрядів інших федерірованих республік.

7. Бесарабія, Крим, *Галичина*, Дон, Кубань[,] Кавказ можуть бути федеріруючимися республіками.

Що до організації Ц[ентральної] влади на Україні, то вона мусить сконструїроваться в такий спосіб.

На чолі стоїть відповідальний перед народним представництвом Політичний кабінет. Він складається із представників від партій с-р.[.] с-д.[.] с-ф. і н-р. С-с виключаються позаяк причислюється до зрадницьких і авантюристичних чорносотених кол.

Політичний кабінет керує і поправляє як закордонною так і внутрішньою політикою, йому підлягають ділові Міністерства на чолі з управляючими міністерством фахівцями. Тут користна робота могла б бути с-ф. Управляющі Міністерствами роблять доклади в засіданні ради Міністерств, але без права рішачого голосу. Самий політичний кабінет складається потім [з] 6 чоловік.

Така організація є тимчасова до скликання Парламенту, який установить постійну форму правління. Шляхом не переворотів, а порозумінням і за згодою Ц[ентральних] Комітетів Партій, щоб не виникнули і не повторились печальні уроки прошлого.

Неохідно вплинути й вимагати о знищенні акредітита самостійнику Степаненкові, який (видати) видасть п. Директорові Макаренкові в сумі на 25.000.000. На ці гроші самостійники організуються і готовлять нову авантюру.

Для інформації призвіща людей, граючих роллю.

1. Сетул Воцен – публіцист
2. Юнг – англійський посол
3. Скотус Віатор Вотсон
4. Фон-де-Матсен
5. Канареєв [-] інтендант заповіджен[ого] корпусу
6. Бутенко
7. Ластівецький
8. Ляйninger, жидок, гешефтмахер. Будапешт
9. Цвікевіч. Білоруський] посол
10. Сенгалеви́ч /гроші 5.000.000
11. Ко. Ліпінський, Василько, Токаре́вський (гірше ніж сам Ліпінський), Трохимович, баронеса Піснячезська
12. Белецький, бувший член генер. Коміт. і Карбовськ, дир. Банку
13. Тімофеєв
14. Ганіцький, Профес. брат Представник
15. Ко. Молов, Гіжицький, Хануков, Долгору́к[ий] приї́зжає[.]
- Ігор Кістяковський, приї́хав
16. Лавріно́віч: гешефтмахер
17. Королів, пространно. (?)
18. Профес капели Тучапський
19. Степаненко закути Асафов жид.
20. Скарнь
21. Окуневські є, в коли приї́ду дати знати
22. Січинський. Американець

23. Братішко – гайдамак

комуніст

остання партія [обведене еліпсою]

Ковенковський

2.VII. Сьогодні бачився з Скарном, який приїхав із Берліна. Розказував про відносини німців до Порша. Вони ставляться до нього дуже неприхильно, недовіряють йому і не хочуть ніякого діла з ним мати, а тому всі справи наші терплять[ь] невдачі. Німці самі шукають Українця, щоб налагодити справу та увійти в тісніші зносини. Багато фактів свідчить про вище сказане, так наприклад, коли Порш звернувся до Німців з проханням користуватися радіо-станцією, йому відмовили, в той же час самі предложили користуватися цією радіо-станцією нашому кооперативному представнику, Волянському чи як?

Другий випадок більш показний. Зараз більшовики Російські входять в тісні зносини з Німцями і дійшли до нашого посольства відомости про те, що більшовики хтять закупити багато військового майна. Необхідно було з свого боку зробити подібне предложення і взагалі помішати ці[й] сдельці. В цій закупці між иншим приймають участь і українські більшов[ики], які розсчитують на ті гроші, які заарештовані німцями⁹¹.

Наше посольство звернулось з проханням до Військового Міністерства, аби воно указало, яке є військове майно для продажі і що Українці хтять його купити. Військове М[іністерство] відповіло офіційно Поршеві, що ніякого військового майна для продажі у них не мається і що взагалі вони не можуть його провадавати. Але курьозніше в сьому се те[.] що напередодні цієї офіційної відповіді німці прислали до торговельно-фінансової комісії згоду на продаж де яких військових річей. Запідозрювати в цьому німець[ку] лояльність, що до Антанти і конспірації в продажі не можна: тут головним чином відіграє неприязне відношення до Порша. Самі німці відкрито кажуть[.] що з нами можна б було поладити і

91 Дивіться: *Гай-Нижник П. П.* Українська дипломатія й міжнародна фінансова політика урядів Центральної Ради, Української Держави (Гетьманату) та Директорії УНР (1917–1922 рр.). – К.: Дуліби, 2016. – 532 с.

налагодити добрі відносини, бо міжнародне положення на се штовхає і спільні інтереси цього вимагають, але через Порша його присутність вони не можуть ні говорити[,] ні суспільно працювати. Порш про таке відношення до нього німців знає і сам каже, що Німці з крешетом зубовним його поважають[ь].

Причини такої ненависти й неприязни до Порша треба шукати в моральній стороні самого Порша⁹². На запитання Скарня, німецьких двох банкірів, з якими йому прийшлося десь по приятельськи вечеряти, чого німці так ненавидять Порша, Німці засміялись і нічого на се зразу не відповіли. Згодя один із банкірів так наївно не[н]ачебто без всякого значіння, запитує Скарня, а скажіть будь ласка, Порш багатий чи ні; яке його матеріяльне становище. Скарнь відповів, що добре не знає, але наскільки може судити, то не багатий. На се Німці засміялись і почали знов задавати питання. Чи ни чув Скарнь про Порша чого небудь в прошлому [19]18 році в Києві, тоді як він був головою торговельно-фінансової комісії; які були стосунки миж Поршом і Флейшманом, представником Австро-угорської торговельно-фінансо[вої] комісії; чи ни чув про грошові справи миж Поршом і Флейшманом і т. и. Скарнь каже, я відповів, що ні, але мені самому було ніяково при ці[й] розмові сидіти. Після сієї розмови ці банкири сказали, що з ким завгодно вони хтіли б мати діло, але не з Поршом.

На політично-діпломатичній арені ясно, що Порш провалився остаточно, а тому він тепер пробує свої сили на торговельному поприщу. Носиться з ріжнородними і оптимістичними (?) торговельними планами і є повна гарантія, що і тут провалиться. Біля нього вертиться яки[й]сь генеральчик, якого Порш виставляє, як великого знатока військового діла, хоче закуплювати військове майно, але все це так несерйозно, безтактно, неуміло, що безумовно толку ніякого не вийде.

Порш веде велику інтригу до Супруна. Док[л]адів, коли Супрун і Скарнь пристали до нього не дав і взагалі видно було,

92 Дивіться: *Гай-Нижник П.* Микола Порш – державний і громадсько-політичний діяч, посол Української Народної Республіки в Німеччині // *Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості.* – К., 2016. – С.125–146.

що він на брехнях веде інтригу. Завдяки цьому утворилось ціле багно. Головним чином обвинувачення Супруна з одної сторони в рострачі грошей, а з другої, що він не дає грошей⁹³. Таку атмосферу устроюють різні дипломатичні місії, які абсолютно не працюють на користь держави, а тільки своїм поведженням, образом життя дискредитують Українську справу. Деякі місії вимагають видачу грошей на представництво, бо ці гроші видають в безпосереднє розпорядження посла і не вимагають контролю, в той же час, як самі до місць призначених ще не доїхали, а тому здрава логіка каже, що на представництва поки що нема витрат. Особливо претензії заявляла Англійська місія. Утворили всі місії величезні штати з величезною платньою. Абсолютно ніхто не хоче рахуватись з важким міжнародним і фінансовим положенням Української справи. Робиться таке враження, що начебто люди потеряли віру, що наша справа виграє, а тому хоч клок шерсті з паршивої вівці хтять вирвати і рвуть[ь].

Крушинський збирається купувати аероплану в Берліні, і таким способом доставитися на Україну. Допомагає йому в сі[й] справі жидок. Цей жидок весь час треться біля Празького посольства. Мені здається, що тут діло не чисте. Королів використовує цього жидка як гешефтмахера, але чи в свою чергу не робиться навпаки тільки з нашою підкладкою. Цей жидок [–] аґент видавництва “Час”. Так він казав мені, що одна німецька фабрика має побіля 350 аеропланів, які можуть забрати французи; цього німцям не хочиться, а тому пропонують[ь] купити їх для України. Аероплани системи Фармон.

Капела виїхала до Турнова, де думає пробути якийсь час, дати декілька концертів, а потім держит[ь] напрямом на Югославію та Італію. З Італії або до Швейцарії, або до Парижу. Зараз візи югославські вже зроблені.

Просили підняти питання перед Директорією:

93 Дивіться: *Гай-Нижник П.* “Супруніада”: уряд Директорії проти Фінансової агентури УНР в Німеччині (1919–1921 рр.) // Київська старовина. – 2010. – № 1. – С. 46–70; *Гай-Нижник П.* Справа Deutsche Luft Reederei (або коли і на яких умовах урядові УНР переправлялися гроші з Німеччини) // Україна дипломатична. – К., 2009. – Вип. X. – С. 441–457.

1. Чи zostаватись в Чехії або вертатись додому, позаяк срок командіровки скінчився, чи продовжувати далі свою поїздку.

2.VII.[1919.] Сьогодні бачився з Тимофієвим бувшим міністром продовольчих, але гривни абсолютно не мають[ь] ніякої ціни. їм приходится в буквальному розумінню побиратися: Виманювати у Посольства, бути йому на шиї. Звичайно 600 н[імецьких] м[арок]. За границ[ею] командір[овка] 50 ф[ранків] денно = 200 к[орон] ч[еських]. На одіж додаток 1500 ф. на одно[го] чле[на]. Подорож осібно.

2.VII.[1919.] Сьогодні бачився з Тимофієвим бувшим міністром продовольчих справ. Брав він візу Італійську, для чого звернувся до нашого посольства за рекомендаційним письмом, як міністру Українському, котрому спішно треба їхати по державним справам на Україну. Такий лист Ластовецький йому видав. Підняти питання про знищення всіх закордонних паспортів бувших міністрів, аби вони не використовували для власних цілей.

10.VII.[1919.] в часописах вже появилось, що Український Міністер Продовольчих справ увійшов у економічні зносини з німецькими фірмами і налагоджує сю справу. Не знаю чи це добре, що в такий прикрий мент міжнароднього положення України, що до її начебто німецької орієнтації появляються такого роду замітки; провокаційний виступ аби підтвердити, що Українці не покидають своєї орієнтації на німців. Треба вжити заходів, аби спростувати сю заяву.

Замітка появилась в німецькі[м] часописі "Das Volk". Зміст такий. Українськ[ий] міністр торгу М. М. Тимофії[в] приїхав до Праги, щоб налагодити справу торговельну імпорту і експорту. "При найближчому участі капіталу австронімецького". Остаточний договір має скластися у Відні, а центральне бюро буде знаходитись у Києві.

Партійні справи

У Відні оформовався 1-го липня Закордонний Комітет У.П.С.Р. з його чинним і представницьким орґаном – Бюром Зак[ордонного] Ком[ітету]. На лист М. С. [Грушевського], який був прочитаний на засіданні Комітета і що торкається безпосередн[ьо] для Зак[ордонного] Ком[ітету] справ, були винесені деякі постанови.

Перше Зак[ордонний] Комітет не мавши досі жадних відомостей про делегацію партії на інтернаціональну конференцію поручив Бюрові подбати за те, щоб інтереси партії на конференції в Люцерні було відповідно заступлені. Лист до Залізняка усовує попередні побоювання за повторення історії з Берном і Амстердамом. Радіючи з факту, що партія послала на інтернаціональну конференцію нинішню деліґацію Зак[ордонний] Ком[ітет] поручив Бюрові ввійти в найтісніші зносини зі нею і порозуміння що до роботи і представництва Партії за кордоном. Для осягнення сей мети і кращої орієнтації в майбутні[й] праці Зак[ордонний] «Ком[ітет] визнав за доцільне поручити Бюрові ласкаво просити делегацію, щоб вона зазнайомила Зак[ордонний] Ком[ітет] з характером повновластей і інструкцій, уділених делегації Ц.К. партії. В тих самих цілях Бюро (Зак[ордонного] Ком[ітету] прохає делегацію поінформувати Бюро про нараду з У.П.С.Д.[.] за яку Ви згадуєте в своєму листі до т. Залізняка[.] Зак[ордонний] Ком[ітет] цілковито приєднався до ідей скликання Укр[аїнського] Соціалістичного З'їзду в Швейцарії перед інтернаціональною соціаліст[ичною] конфе[ренцією] і чикає дальше від ініціаторів інформацій. З свого боку ухвалено

3. К[омітетові] прохати делегацію погодитись на те, щоб представник Зак[ордонного] Ком[ітету] входив до делегації під час інтернаціональної соц[іалістичної] конфе[ренції] як рівноправного для Укр[аїнської] делегації її члена.

Опріч того, приймаючи на увагу формальний бік справи, й також допускаючи, що відїзд делегації з України відбувався за обставини, коли на формальности не було змоги звертати увагу, Зак[ордонний] Ком[ітет] визнав за доцільне в інтересах справи

створити такі умови, при яких формальне зареєстрування членів делегації в списках членів Партії було б можливе, як би воно не було зроблене на Україні. Тому Бюро Зак[ордонного] Ком[ітету] при сій нагоді посилає для Вас і т. Ісаєвича реєстраційні заяви до Зак[ордонного] Ком[ітету] які після їх заповнення і підпису прохає надіслати до Бюро

За Бюро Зак. Ком.

Мик. Чечель

В моїм перехованню є маленький депозит Ц.К. [УПСР] і я обов'язаний видавати з цього гроші особам на основі переказів на письмі до м[ого] від[ома] Ц.К. підписаних мінімально трьома його членами. На основі таких переказів я ще в жовтні [19]18 р. вислав певну суму до Ц.К. і виплатив певну квоту п. Севрюкові. Досі я не одержав від Ц.К. поручення в справі виплати В. грошей, але якщо Ви маєте поручення від президії Ц.К. то перешліть його до мене, що [би] я мав відповідний документ, і я постараюсь відповідну суму переслати В[ам]).

У Відні перебуває мій брат Володимир, М. Четель, І. Базяк, Г. Лисенко, С. Будажлин [?], М. Шраг і М. Шаповал. В Німеччині здається нікого нема.

М. Залізняка.

Розмова з Лисенком.

Приїхав він із Відня. Має на меті їхати до Парижу, бо призначений Петлюрою помішником Колосовського на мировій конфер[енції]. За час його побуту у Відні із присутніх за кордоном с-р. сконструювався Закордонний Комітет У.П.С.Р., виділивши із себе «Закордонне бюро». Натолкнувши моментом до організації пробуваючих за кордоном с-р. мені здається був лист М. С. [Грушевського] до Залізняка. До сього моменту про с-р. Українців і не чуто було, – обізвались тільки тоді[,] коли з'явилися книжки випущені делегацією до Амстердама на соціалістичну конференцію, себто М. С. [Грушевським] та поставлене питання про гроші. І тут треба шукати не бажання організації, не бажання

громадської роботи, а інші стимули. Перш всього – чого це М. С. [Грушевський] делеґований на соціалістичну конференцію, а не другий хто небудь? Адже ж М. С. [Грушевський] не записаний до партії і не лічиться її офіціальним членом.

Про останніх видно[,] що були дуже горячі дебати, бо у Лисенка вирвалась в розмові така фраза, а як хто не будь з'явиться на соціалістичну конференцію й заявить про те[,] що М. С. [Грушевський] не є її представник, бо не рахується її членом. Ся одна думка про те, що із'явиться на соціалістичну конференцію і зробить подібну заяву[,] свідчить про багато дечого, тільки не про дружну об'єднану працю. Далі я закінчив питання про партію і її організацію, бо вважав, що зараз правильно організованої і сконсолідованої партії нема. Після розпуску в [19]18 р. Ц.К. Партії, вона розбилася і зараз всі бувші її члени, які перефарбовувались відповідно моменту по старим зв'язкам зараз рахують себе членами партії с-р. центр[альної] течії, бо рахуватись членами с-р. лівої перш всього незручно, а в друге не так то вже й легко попасти туди. С-р. лівої течії переорганізувались і нових членів приймають з великим розбором. Так після розмови в тому дусі, Лисенко погоджується з моїми доводами і висловлюється про те, що подібно тому як з'явилась у Відні ініціативна група, яка сорганізувала Закордонний Комітет, так знайдеться така ініціативна група й на Україні, яка скличе партійний з'їзд і приступить до організації партії та потребує грошових відчитів. Закидується Ц.К. те, що він на соціалістичні конференції посилає делегатами не членів партії, а окремих від неї осіб.

На мою думку теж дійсно необхідно приступити до реорганізації партії, виробивши суворі услів'я вступу до неї членів. Уроки прошлого треба використати в повній мірі, аби не повторилися компромітації партії членами нерозуміючими партійної дисципліни та етики. Що торкається до особи добродія Лисенка, то, вся моя істота відчуває, що йому ніяк не можна довіряти. По перше тому, що він весь час здається на службі в контр розвідці і мабуть доклада Петлюрі. А тому получається таке вражіння, що він все докладає Петлюрі, і з своєї сторони робить різні заходи аби розслюїти[,]

внести заколот, внести потім з іншими пропозиціями, коли це не вигідно або порушує плани Петлюри. Цю роль Лисенко грав і в їх роді коли був Генеральним комісарем, і на військових з'їздах і т. п.

Мене дивує, що на виїзд до Парижа помішником військового аташе Ц.К. С-р. дав згоду, бо, як каже Лисенко, він запитував про се Ц.К. Треба перевірити. Зроблена поїздка (командіровка) ж за кордон. А його Петлюра з слідуючим по перше, слідкувати з[а] М. С. [Грушевським] і другими, а також робити заколот[,] коли діяльність деяких осіб буде виходити за межі Петлитовської ідеї.

10.VII.[1919.] Сьогодні цікава була балачка у мене з Швіговським. Казав, що документ мені вироблюють і можу сподіватись на швидки[й] от'їзд. Миж иншим сказав, що приїхав Вітовський з Парижу. Вітовський стоїть цілком на наші[й] позиції. Він настільки вже встиг у Відні пересваритись з Галичанами, що сказав, хоч би в Росії був III Микола, то він піде туди, аби тільки не з Поляками. Що до поглядів на мирову делігацію, то абсолютно нічим не відрізняється від листів і діагноза М. С. [Грушевського].

Славинський перерішив посилати де яки листи через мене, а тому посила їх з Вітовським. Буде говорити завтра зо мною, щоб я занотував дещо. Може це й добре[,] що Славинський не пересилає через мене листів.

Галіп проїхав до Парижу і вже почав налагоджувати справу. Кажут[ь], що се удається йому. Крамарж з непримиримої позиції що до України трохи здав і став на точку погляду подібно такого полож[ення] як займала Угорщина в Австрії. Тепер можна сподіватись, що Крамарж почне впливати на Маклакова і иншу компанію Російську.

Голова закордонної політики французськ[ої] Франк Бойли ставиться до української справи прихильно. Має погляд, що Пішон багато зробив для того, щоб скомпроментувати французську справу на сході. Необхідно полагодити і повести нову лінію. Франк Бойли хоче собі создати авторитет і популярність на сході.

Нинішній напрям внутрішньої політики в самі[й] Чехії спричинив до того, що Крамарж зійшов з своєї позиції. Це має велике значіння.

Вітовський того погляду, що необхідно зараз всю Мирову делеґацію відкликати. Грушевсь[кий] най залишається і приготує терен для нової делегації, яка поведе иншу політику. Також поможе в сі[й] справі ловкий Галіп.

Характерна рисочка: коли делегація мала розмову з Л[ойдом] Дж[орджем] і останній запит[ав] куди Галичина схиляється чи до Польщі чи до Великої України[,] а тим самим і до Росії[,] то делегація відповіла: ми хочемо розділити судьбу Великої України. На запитання чи серед делегації є присутніми Галичани, які стоять[ь] на такі[й] точці погля[ду] на се виступив Лозинський, Вітовсь[кий] і навіть Панейко. Лойд Д[жордж] перепитав і Панейка.

11.VII.19[19]. Довідався про нову авантюру українську. Приїхали із Варшави два делегати наших україн[ців] з офіціальними предложениями і дорученням до нашого посольства. Зараз в Варшаві заснувався Український Комітет. На чолі цього комітету стоять: Курдіновський і Карпинський. Курдіновський з такими паперами, начебто являється послом від України до Поляків, а Курдіновський (Картинський) один із отої славної Гетманських молодчиків, бувший, як не помиляюсь товариш міністра внутрішніх справ.

Курдіновський ще в битності міністром Мацієвич достав від нього доручення поїхати до Поляків про вирішення «лінії кордону» чи по иншим питанням. Тоді Україна не находилась в стані війни з Польщею. Довго він їздив в Австрії і в решті попав до Варшави. Зараз вони склали комітет, до них пристали инші Українці між ними находяться: Білецький [-] бувший член Генерального Комітету, Директор філії Українбанку на Поділлі, Карбовський і ще инші добродії (це зараз члени місії до Славінського), отаман Тимченко і другі. Оскільки начебто як людина, яка гроші вкрала [-] інтернований, про Маціона і Аґанієва [-] невідомо. Розпустили чутки про те, що Директорії нема. Петлюра застрілився, а кабінет часттю

заарештований, а частина розбіглась. Необхідно виручати Україну Наддніпрянську, бо Галичина вже приєднана до Польщі і справа її програна. Приймає з боку Поляків близьку участь Пілсудський. Заснований комітет приступив до організації армії: із полонених і інтернованих Українців Великої України під тим гаслом: союз і об'єднання з Поляками і рятувати Україну. Галичан як до комітету, так і до армії не приймають бо, кажуть, що Галичане зараз ведуть[ь] непотрібну і безнадійну війну з Поляками.

На запитання Славінського[,] а для чого вони властне приїхали Білецький сказав, приїхали для того, щоб з свого боку його поінформувати, а також поінформуватись у нього. Авантюра чистої води. Праця наших чорносотенних кол.

Від нього довідався, що бувший член Директорії Андрієвський заарештований румунами і начебто тримається в заключенні в Чернівцях. Приймає заходи (Тимофіїв) аби звільнити його. Для сього він рахує, що є два шляхи; –

1. підкупити французську контр-розвідку
2. викрасти на авто – підкупивши румун[ську] сторожу.

Підкупити французську контр розвідку[,] каже, дуже легко й дістати від неї охоронних та тому поді[б]них листів. Це спосіб менш ризиковий.

Другий спосіб ризикований, але для державної справи необхідно піти й на нього. Одним словом добитись визволення[,] щоб там не стояло.

11.VII.[1919.] Сьогодні із Відня приїхав Окуневський. Дуже схвилюваний і стурбований атмосферо[ю і] тим[и] подіями[,] які зараз складаються там у Відні. Ко[мпанія] Василька і інші успіли розкласти і деморалізувати всіх[,] хто там із наших знаходяться. Зараз знову починає запановувати орієнтація на німців, на тих, хто приїхав “руки вверх”, хто пролив стільки крові[,] надсміявся над добри[ми] й святими ідеалами, хто кинув нашу країну в таке велике несчасть. Що дивно, навіть зсилаються на Директорію на Уряд і кажуть[ь], що й там також орієнтуються на німців. Розмову з Ла[н]сінгом перекурили [т]а зовсім не в тому розумінні, як було ним

висловлено, передали. Ла[н]сінґ сказав, чи ви йдете і вимагаєте самостійність, то ні в якому разі ні якої допомоги не сподівайтесь від нас; коли ж мислити про федерацію, то ми Вас всім чого тільки забажаєте [забезпечимо] й [що] потрібно буде [–] ми допоможем.

Зі слів Окуневського видно, що антанта сильна; зараз з нею боротись не можливо, бо вона все одно розчавить того, хто піде проти неї, особливо це торкається України. Поляки зможуть получить правобережну Україну, що принесе велике несчастья. У Відні на Прагу дивляться недовірливо й вороже: Рахують, що тільки пражське пос[ольство] роз'єднає одностунність.

Треба як мога швидче їхати на Украї[ну], бо кожний день проганий принесе велике несчастья. З Відня відповідні інформації вже надіслали аеропланом. Чую[,] що прийдеться видержати велику боротьбу.

Моя поїздка затримується нашим посольств[ом] і в цьому виноват Шванів[?] сам мені сьогодні признався. Правда, він прикривається тим, що мішав Крушинський, а тому затягнули мою справу. Але се не так! Просто недовірря з одної сторони, а з другої одночасно захтіли грати, як і грають[ь] на два фронти, що в решті в решт привед[е] до проіграшу. З одної сторони не хтять показати Петлюрі, що вони в добрих відносинах зі мною, а з другої грають[ь] надзвичайну любезну і угодливу лінію передо мною, аби я не запідозрив їх в не іскренности. Як би уміло не грали, а се проглядає доволі ясно.

Окуневський з свого боку буде на них натискувати, аби я їхав як мога швидче. Може це ускорить мій виїзд.

В сьогоднішні[м] німецькі[м] часописі появилася велика стаття, компроментующа Василька. Коротенький зміст, – Жидок не багати[й] став на службу таємного аґента у Чичеріна, коли він був посом [в] Румунії. За свої діла, а також і торговельну справу цей жидок встиг за два роки награтити капітал в 20.000.000 корон. Тепер після революції уряд распорядився не виплачувати зразу всю суму грошей вкладачам, бо певну суму необхідно відрахувати до держави. Жидку шкода було своїх грошей, що робити, як вийти із цього скрутного стану. Василько прийшов на допомогу:

цього авантюриста, мошеника, агента взяв до себе на службу і як підданий Галичини[,] а не Австрії забрав всі гроші. Далі автор каже, що Василько з Жидом і міліонами виїдуть за кордон і вивезут[ь].

Випадково вийшов на коридор, де зустрівся з Галичанами: консул Праги Драгомирецький із пресов[ий] дир[ектор] Кушак і Галицький, які обговорювали сю статтю. Далі перейшли на характеристику Василька. Погляд такий: то є клятва наша – Василько. Українцям він не допомагає, оточив себе жидами з котрими тільки працює; хитрий, нечестний[,] головно на ріжну авантюри. Проводе австро-німецьку політику, що дуже помішало нам в Парижі. Особливо поміщена стаття Васильк[а], де він висловився за відлучення Західньої України від Велико[ї]. Ло[йд] Джордж примушений був запитати про се у деліґації. З окупацією Галичини само собою зрозуміло, що відпадає ліквідаційна комісія українська, бо бува Австрія зараз складається вже з 4 частин, Авст[рія], Угорщ[ина], Польща і Югослав[ія]. Призначення до Берна його [–] це значить сохранили за ним посаду, а в той же час дати можливість провадити далі дискредитуючу і не користну політику. Взагалі приходить ся сконстатувати той факт, що наш Уряд в деяких випадках і до деяких осіб надзвичайно обережно ставиться. Не хоче сказати ввічі сущої правди, а начебто навіть запобігає, знаючі що його праця буде некорисна. Така безхарактерність в сім відношенні приводе нас до дуже поганих наслідків. Прикладів багато про се може посвідчити.

Забув упомянути про те[,] що комітет вже об'їздив всі лагери[,] веде агітацію серед полонених і веде запис охочих людей. Білецький думає їхати до Темницького.

12.VII.[1919.] В канцелярії посольства зустрівся з другим делеґатом від Укр[аїнського] Коміт[ету] в Польщі [–] добродієм Карбовським. Він[,] здається[,] Директор філії Українбанку на Поділлі. Більш докладно оповів про нашу справу в Польщі. Перш всього, що до здачі наших частей в полон. Діло було під Дубном. Большевики почали наступати і україн[ц]і опинились між двома вогнями. Прийшлося вибирати одно із двух, або здаватись Полякам,

або большевикам. Козаки і Началь[ник] Дівіз[ії] Тимченко вибрали за ліпше здатись Полякам, бодай не розстріляють. Здались на певних умовах. Але взагалі [Поляки] поставились до військ дуже гостро: рахували їх [за] большевиків. До Галичан ставляться більш уважніше, – рахують[ь] їх за війська[,] а тому наприклад старшинам навіть дозволяють[ь] мешкати на приватних квартирах. Взагалі[,] каже, треба зауважити, що Поля[ки] перемінили лінію поведіння до Галичан Українців. Знають[,] що справитись їм трудно[,] опираючись виключно на силу. Тому йдуть в багато дечому на зустріч.

Здалось в полон дуже багато; сірожупанники перейшли навіть з своїми жінками. Тому з самого початку піднялось питання про самоорганізацію, та самодопомогу. Зорганізувався комітет, який вступив в переговори з Урядом і почав проявляти акції, що до помочі українцям та їх організації. Далі почали дбати про організацію військової сили для боротьби з большевиками. Можна сподіватись технічної допомоги, але тільки при тому, щоб уложити таємну конвенцію що до боротьби з большевиками. На запитання моє, а як же зони мислять про кордон меж Україн[ою] [т]а Польщею, яка судьба Галичини та Дрогобичського району. Поляки стоять на тому, аби їх лінія кордону йшла по Буг, але можуть погодитись на лінії Львів (припустити, що Львів буде вільним городом), але за те повинно поступитись Холмщиною і частини Білорусів з Берестем. Що до Дрогобичського району, то зараз справа взагалі стоїт[ь] запутано. Галицький Секретаріат продав Дрогобичський район Американцям. Таким чином приходиться робити заходи, аби зламати цей торговельний договір. В прочім Поляки погоджуються на тому, що як Дрогобич буде в руках Українців, то 1/2 добитої нафти уступається полякам без мита, на се згодні вони також[,] навпаки[,] зауважує про страшенний брак інформації, а тому й виникають сепаратні виступи. Я запитав, як так що налагодились добрі взаємовідносини, то чи не можна цим скористуватись і переїхати і мені на Україну через Польщу. Карбовський каже, що питання про поклик мене до Польщі підійма[в]ся:

– Підіймав його Бутенко, але почали говорити, що не зручно мене туди запрошувати, бо я досить різку лінію вів [у] прошлому

році проти Польських військ. Самого Ґалера біля Канева вмісті з німцями чуть не захопив в полон. А тому де які кола вороже до мени настроєні. Дивним в сьому виходе одне, що Бутенко знав про існування Комітету нашого в Польщі, а ні словом про це не висловився. Виявляється, що навіть з сим комітетом вів переговори; давав кандідатів і тому подібне. Треба розібратись в сі[й] справі, бо здається[,] що тут пахне задуманною і досить сложною авантюрою.

Господи, скільки у нас тих авантюристів! Справа їх в Празі не вигоріла, а тому вони обидва Б[ілецький] і К[арбовський] повертаються назад до В[аршави]. Білецьк[ий] написав, каже, справоздання і пішле його до Темницького.

Розмова з п. С[идоренком?]

16.VII.[19]19. Вітошинський говорив, що було піднято у Дир[екторії] про-візорично справу штати народів Східньої Європи і в цю концепцію непременно втягнуть Чехів, аргументи, які починають зараз виразно орієнтуватись в сторону Росії. Стаття в Понедільнику: коаліцію зроб[или] Рос[ія і] наші[,] держави [–] Ф[ранція], А[нґлія], Ант[анта]. Куди йти Чехії? до Німеччини [–] ні. Треба зараз орієнтуватись на спільці словянсь[кій] аби протиставитись иншим коаліціям. Польща виходить із складу нової словянської коаліції, як нарід, який не може ужитись.

Галичани попсували справу з заключенням з Чехами торговельної умови. Ця торговельна угода забезпечила б нам Дрогобицький район, бо можна було б втягнути Чехів в активну акцію охорони району мотивуя виключення торговельного договору.

III.

18.VIII.[19]19. [мало б бути: 18.VII.1919 – П.Г.-Н.].

Розмова взагалі була дуже цікава[,] особливо по характеру ходу розмови. Витриманої розмови не було, а перескакували з одного пункту на другий. Видно було, що він цікавиться тим, що я

особисто маю везти туди. Мимохить навіть запитав, а мабуть по сьому питанню я говорив з М. С. [Грушевським].

В загальних рисах виявляється, що пространний його доклад Директорії ділиться на три відділи більш менш конкретними точками. Перший відділ[:] загальна інформація про нашу справу взагалі закордоном. Посольство – їх праця – роля Галичан в сі[й] праці. Відень, як неблагонадійний центр. Другий [-] орієнтація нашої політики в звязку з становищем нашим на міжнародні[й] арені. Тут він детально зупинився[,] підкреслюючи ту чи иншу точку аргументами. Орієнтації він п[е]редбачає тут: а) німецьку; б) російську і в) і на самого себи.

Німецьку відкидає абсолютно, хотя всі Галичане і особливо Віденське посольство орієнтується на Німеччину. Сам Міністер Темницький сієї орієнтації. Приходиться п. С[идоренку?] працювати як на вогні. Німеччина років 15 нічого не зможе дати. Каштани з вогню для других своїми руками не буде виймати.

Орієнтація російська[,] себто стати на шлях відбудови б[увшої] Росії, але не в тому розумінні, як це було під час війни. Відбудова повинна провадити в спільці з иншими народами[,] повставшим[и] на території б[увшої] Рос[ії]. Висовується гасло конфедерації.

В Європі большевизма не буде: йдуть шляхом еволюційним і стають на ґрунт не максимум, а мінімум. В Чехії більш підготовлений ґрунт для большевизма і то його не може бути, а [у] Франції[і], Іт[алії], Англії і Амер[иці] [-] то про них і не можна казати. Приймаючи позицію погодитись з Антантою[,] необхідно оголосити, що ми орієнтуємось на Антанту і бажаєм тільки з нею працювати. Другий пункт[т]: ми приймаєм участь в відбудованій Росії організуючи федерацію покищо з народами Балтійсько[го] і Чорноморського побережжя, а так же ведучи переговори з Деникиним. Третій[:]: ведем активну участь в боротьбі з большевизмом. Зобов'язуємось платити всі довги Росії пропорцій, які повстали в сі[й] війні до 25 октября 1917 р. А тому[,] з другої сторони[,] Антанта з'обов'язується[,] по перше[,] признати Ук[раїнську] Н[ародню] Рес[публіку] і теперіш[ню] тимчасову владу, до скликання парламенту, який утворит[ь] політичний устрій. Антанта дає допомогу грішми,

людьми (інструктори), технічну, фінансову і матеріальну. Бере нас під свою опіку й догляд. На решті [–] третій[:] на самого себе. Се виразно він не зазначив[,] але натякнув, що необхідно на другій позиції стати тому, щоб Антанта почала нам тільки допомагати, а там буде видно що робити[,] коли виясниться ситуація соотношення реальних сил. Нам потрібно вирвати ініціативу з рук і грати першу скрипку, ся пісня може у нас довго тягнутися, бо Росія не уявляє собою в найблизчий час спокійної держави.

Що до організації Центрального Федерального Уряду в Парижі він каже, що об сім думав, але не писав, бо не хоче ставити точки над “і” орієнтації [?] на Україні. Було б добре приступити до його сформовання, але може по деяким тактичним і може навіть особистим причинам не слід підійматись сього питання.

Паризьку місію розпустити і сформувати нову. При чому дати право можна тим новим членам мирової делегації право увійти в Центральний Уряд. М. С. [Грушевського] ліпше не призначати – це його думки, не писав в докладі голова місії, хотя в свій час в ін[?] сьому, а дати можливість йому працювати на стороні, бо занадто велика фігура і призначення головою місії обмежить його діяльність і він не зможе дати тих позитивних даних, які дасть працюючи як М. С. [Грушевський]. Праця його повинна бути в контакті з делегацією і так, щоб там був його вплив. Необхідно підібрати відповідний склад, котрий міг би зговоритись з М[ихайлом] С[ергійовичем]. Сформовання делегації на політичному принципі треба відкинути [–] це дезорганізує роботу. Колегія повинна бути при голові місії, але як дорадчий орган. Призначеному голові даються точні директиви[,] де ясно зазначається[,] за яку границю не дозволяється переходити, а він сам формує сю місію на власну відповідальність.

Говорили про чеське відношення. Про наші посольства і про Пеле. Аеропланний звяз Пеле знає і він розрішив се як генералісімус чехословацьких військ, а не як голова французької військово-діпломатичної місії. На багато де чого він закриває очі. Ставиться до нас дуже добре: – тримає двох референтів [?] при собі професорів[,] із яких один знає всі національні відносини в бувші[й]

Австрії, а другий харківський університетський професор, який дуже добре знає Українське питання[,] а тому він легко розбирається в сих питаннях і робить так як порядний чоловік.

Росказував про Панейка[,] що він сепаратно виступав в Парижі і що в[ін] компроментує данні[,] які повів Вітовський про зрадницьку його політику. Сам Панейко писав спочатку до Відня, що йому трудно працювати[,] бо запідозрили його агентом Василька[,] репутація якого досить дискредитована і навіть вороже ставляться до нього. Довірочно – Петлюра місяць тому назад посилав до Деникина переговорювати[,] невідомо чи вернувся і з якими вістями?

Лист М.З.С. 21/VII.[1919.]

Літак вернувся і привіз В[аше] письмо. Я зараз телеграфічно зарядив відкликати Сидоренка і назначения Тишкевича.

Прошу, молю, благаю пришліть мені акредитив на 25 або 30 мільонів корон, бо не мається ні шелюги. Позичаю гроші в кредит. Досі позичив гроші в кредитах на закупно військових предметів, але так далі не може бути, бо і так вже представник контролю і військово-уповноважені нарікають. Акредитив хай буде на ім'я Липинсь[кого]. Дальше прошу конечно полагодити всі інші мої бажання висловлені у звіті.

Вертати в Кам'янець на разі не можу. 5-го серпня скликаю з'їзд усіх наших послів і голов місії до Карлсбаду. Крім того ми вирішили вислати спеціальну делегацію в Лондон зложену: Темницький, Липинський, Тимошенко, Марґолін, Залозецький. Марґолін поклада великої надії на цю їзду. Він каже, що Англію не трудно приєднати для нас, але мусить сам міністр закордонних справ поїхати (звернуть увагу не допустить його поїздки). Англію хочемо прохати, щоби дала поміч (оружжє, гроші, одежу, амуніцію) Україні і що би натиснути на Румунію (чому Англія може допомагати?) аби Румунія увійшла з нами в союз за для увільнення України від большевиків (недопустити).

Орієнтація[,] про котру я Вам писав – остає. Маю надію, що Англія буде крізь пальці дивитись на нашу кооперацію з Поршем (звернути особливу увагу). Англія й так з Поршем кокетує, вже тепер хоче зблизитися до Порша. Гадаю, що нас радо прийме як мисток'до Порша зближення.

Подайте мені негайно вістку чи Курдиновська з Варшави, в Парижі має уповноваження від Директорії і Кабінету робити те все, про що розкаже Вам ген. Жуковський.

Ваше побоювання, що Антанта візьме за зло[,] що я у Відні неоправдані. Відень не Берлін і уважається Антантою за інтернаціональне місто. Але і так довго вже у Відні не забавлю, поїду в Чехію, а опісля в Лондон. Чи ухвалено для Парижської місії кредит на 10 мільон[ів] не випустити ні одної [....?....] крім Шульгіна франків. Делеґація жада від мене видати, а я про це нічого не знаю і акредитиви ніхто не має. Просіт[ь] міністра фінансів (доклад міністра ф[інансів] про витрати). Нараді господарства[,] щоб упорядкувала всі ті справи[,] про які я у звіті [писав?] конче, бо тут горить і пече . . .

Другий лист.

Гроші в Берліні все ще замкнені. Супрун хорий цілий час. Я не знаю кілька грошей він має до розпорядимости. Тим часом гроші на удержання місій (одна по другій) вичерпуються і місії зверталися до мене, а у мене нема на це ні гривні.

Дальше треба вислати до Японії хоть трьох людей. Там Колчак дуже сильний, а від нас нема ніякої контракції. Тут загалом в Європі найдуться наші люде до цієї справи (посадити скрізь Галичан), але гроша не маю. Тому зробили велику мені прикрість, а справі лиху прислугу, що не прислали акредетиву літаком.

Чую, що хочите Косака Грицька прислати сюди з призначенням до Італії, це абсолютно не можливе. Там вже єсть Севрюк з Косаком Іваном, Окопенко творить місію [Червоного] хреста, отже при чім ще один Коссак, – аби більше закрутанія. Тут і так цілий гурт наших урядовців, котрі тут нічого не роблят[ь], а

платні полагаяться. Зарядив, щоб посольства виплачували 50% їх платні на рахунок дотичного міністерства, аж до хвили, коли отворить ся можливість повороту на Україну.

Конче потрібно утворити інформаційне бюро в Європі, що б видавало би книжки, брошури та публікувало поважні статті про Україну. Світ нічого про Україну не знає. Хочу на чолі цього бюро поставити дра Євгена Левицького, бюро містилось би в Гаазі. Остановка за грішми.

Ніякої нової місії в справі полонених рішучо не присилайте! Зокрема не присилайте місії Голубовича. Це цілком не потрібне. Справою полонених є кому опікуватися.

Замітки подорожі.

Виїхали із Праги 21-го липня [1919 р.] в 7[-ій год. ранку] на Відень. В той же день коло 5 години приїхали у Відень. Відбувся страйк, як протест проти Версальського миру. Все було замкненим, нічого не можна було дістати. Возчик взяв за переїзд з одного двірця на другий 160 корон. Довідався[,] що їхати нам прийдеться в особовому потязі, який відходив в 10 годині. Мав час[,] щоб забігти до нашого посольства Ліпинського, та до міністра Темницького, та передав йому від Славінського листи. Говорить майже не пришлося, хоть йому дуже хотілось. Поперше він був здивований тим, що я їду на Україну. Просив як буду мати вільну хвилину[,] щоб забіг до нього, бо йому дуже хочеться зо мною поговорити, але такої вільної години у мене не знайшлося. У Темницького здибав Бурачинського і Здирковського. Вони теж не менше були здивовані тим[,] що я їду. Дуже хтіли довідатись властиво з чим я їду. Самі своїх карт не розкривали[,] а тільки натяками наводили на деякі зміни. Так приклад запитали, чи я не чув про призначення головою [делегації] мирної конференції в Парижі замість Сидоренка графа Тишкевіча.

1 августа [1919 р.]

Сербія – Банат

Трансільванія всю Буковину і Бесарабію. Относно Україн[ців] басарабські Румун[и] стоять на точці ті[й], що забезпечать

права так як Укр[аїнці] дали румунам за Дністром. Колчака бояться і не хочуть [з] ним мати діла. Парижською конференцією] Румун[и] не задоволен[і] і підписувати] мир відказуються. Причина [-] Контр[оль] держав над правами меншостей. Румуни знаходяться зараз в спілці з італійцями і як що[,] то готові вмісті воювати з Антантою. Війська у Румунів 1,000.000. Військ[а] французькі] розлагаються Небоятся референдума. Народ задоволен[ий] радикальною земельною реформою.

Румуни хочуть жити з сусідами в мирі, але будуть боротись з панславізмом. Готові на союз з Україною. На Буковину заявляють права не тільки національні[,] а і історичні – теж саме до Бесарабії і інших територій.

До України й на Україні.

Подорож моя з Праги до Кам'янця про[й]шла добре – без яких би то не було перепон. В Румунії затримався, бо прийшлося оформлювати справу переїзду через кордон. Торкатись більш детально сеї подорожі не маю наміру. Можу тільки сказати одне, що прийшлося мені спостерігати. Антанта залізла скрізь на півдні Європи і робить те, що їй потрібно.

Венгерському большевизмові буде скоро кінець. Белла-Кун дуже швидко здасть свої позиції і влада перейде до рук більш поміркованих соціалістів. Можна сподіватись, що між Румунами, а Антантою виникне непорозуміння. Румунія закусила удила й пре на Будапешт, аби захопити всю Трансільванію. Під час європейська війна – всі ті негативні висновки завдяки своєму невігідному стратегічному територіальному положенню примушують її зараз округлити зі всіх боків територію своєї держави. Се дуже легко вдалось її зробити зі сходу, Бесарабія та Буковина, при благосклонному відношенні Антанти[,] зараз знаходяться з руках Румунії. Правда, сі провінції не остаточно вирішені в пользу Румунії, а як момент і засіб для боротьби з большевизмом. Сим також об'яснюється и те, що Галичина віддана під окупацію Польщі, щоб таким чином провести "санітарний пояс" між заходом Європи [т]а

сходом Європи. Остаточне ж вирішення судьби сих провінцій ще не ясне, бо залежить від багатьох причин, які можуть поставити саму Антанту в скрутне становище. Антанта знає, що бувша Росія колись встане на ноги й тоді не легко прийдеться з нею лагодити за все те роздроблення се, на яке єслиб – дійсно Антанта погодилась. Се Антанта очікує, а тому виробленого плану не має, і звідси хитання зі сторони в сторону.

Румуни знають[ь] про се, але рахують[ь], що як вони прикладуть максимум організаторських здібностей, то поведуть[ь] політичну лінію орієнтації на ті держави, які політикою Антанти не задоволені, то вони утримають[ь] всі заняті області в своїх руках. Але буржуазія ненаситна і одна справа тягне за собою другу... В Румунів розвивається великий апетит, вона увійшла в конфлікти вже і з Югославією за Банат, на що виявляє також великий апетит. На сему апетитові й поламає зуби Румунія.

8.VIII.[1]919 р. В Румунію назначене посольство на чолі з Мацієвичем.

Братіану.

Декларація – кордон Дністер[:] угода з Поляками.

Посланик до Польщі Фльореско.

23. делег[ація] була у В[ійськового] міністра нічого не скористала доброго[.] але погодився піддержати технічно і теріально.

Румуни безтолковий нарід та й ще в добавок цигани, а тому сподіватись чогось доброго від них не можна. Необхідно в сей мент перециганити їх. Але про се я ще раз торкнухсь.

Приїхав в Новоселицю 2.VIII.[1919.] Кинулись в вічі наші состави потягів з ріжними написами, як то “Україна”, “Гайдамак”, тому подібне. Довідався, що се вози. Запоріжський корпус був поставлений в важке становище і прийшлось йому відступати перед большевиками перейти кордон Румунії, щоб таким чином спасти своє життя. Румуни інтернували їх, відібрали всю амуніцію та матеріальну частину, потім без нічого дозволили перейти в Галичину на Станіславів, де в той час містився Державний Секретар.

Ниприємно було дивитись як наше майно завдяки озлобленим осліпленим, завдяки анархії та безладдя в середині держави, хтось без наказано бере, грабує[,] а потім використовує його проти же нас. На возах дуже яскраві написи були: “Гайдамак”, “Україна” і т. п.

Із Новоселиці, яка вже перейменована в назву по румунські мали вирушити на підводі до Хотина. Приїхали ми в суботу, а позаяк головним чином промисел звозничий находиться в руках майже жидівських, то ми сподівались, що поїдемо на другий день – в неділю. Але нам посчастлило и ми знайшли підводу. Прийшлось заплатити 150 карб. Їхали добре. Фурщик попався словоохотливий, цілу дорогу балакав. Плакався на румун, але не добре й відзивався про большевиків, бо вони у нього забрали коні та екіпаж. В Хотині прийшлось почекати щось з 3 години, чикали коли проспиться командір бригади і посвідчит[ь] своєю підписсю наш переїзд. Очікуючи сеї посвідки я розговорився з місцевими мешканцями. Загальне враження таке, що чикают[ь] та не дочикаються коли вони нарешті вирвуться з під Румунської окупації. Всіх тягне до Росії. Так якось трапилось, що попадав виключно або на Великоросів, або несвідомих Українців, а тому про Україну, Директорію не прийшлось чути.

Через Дністер переїхали на лодці. Не вірилось, що через кілька хвилин я буду на Україні. Як то вона зустрітит[ь] мене, що там діється. Переїздили Дністер в Жванці. Як тільки переїхав, зразу прийшлось відчути “республіканські порядки”.

21.VIII.[1]919 р. З Всевол[одом] Олекс[ійовичом] зібрались йти снідати. Зустріли Макаренка. їхав, як казав, розпінати Міністра Господарчих справ. Зупинився і розговорились. Балачка була занадто характерна і цікава. Докінчувати нашу розмову погодились в помешканні Директора, а тому сіли на авто й поїхали. Розмова наша головним чином велась, що до закордонної політики, і яку лінію поведінку треба зараз там нашим місіям взяти. Про федерацію вже без страху говорили, а також про призначення, або притягнення до активної праці М. С. [Грушевського].

Характерним все ж таки ментом була та частина розмови коли Макаренко ділився з нами по секрету. Він казав, що миж нами та румунами вийшла повна згода і підписан[ий] договір. По сі[й] згоді лінією кордона визначається Дністер – таким чином Бесарабія цілком поки що віддається під вплив у Румунії. Сей договір підписаний Мартосом, як головою Кабінету і В[иконуючим] О[бов'язки] міністра закордонних справ А.Левицьким. Далі Макаренко доволі підло і авантюристично заявив, що як що то Дирікторія отут не при чом, то с[учині] сини Мартос та Левицький волей та іменем народним торгували. Ми як Директорія нічого і не знали і не знаєм. Таким чином підписаний сей договір ми зможемо в любий момент розірвать. В політиці[,] а особливо в діпломатії[,] потрібно мошеничати, але до певної все ж таки лінії!

24.VIII.[1]919. З'їзд селянський Кам'янецького повіту.

Селянський з'їзд спочатку відбувався в Пушкинському будинкові, а потім перенісся в будинок "Просвіти". З'їхалось на з'їзд до 150 душ, – майже від кожного села. Я прийшов на з'їзд, коли він починався. Багато люду товпилось біля будинку і звичайно дебатували про пекучі потреби дня. Миж ними терлись добродії групи опозиції, так названої нової партії Селянські Соціялісти [-] Шімонович і інші. Наших с-р. не видно було. Побачивши Сімоненка я запитав як стоїт[ь] справа, він одверто вилаявся по адресу партії і сказав, що вчора піячили товариші в "Трудові[й] Громаді" і наприклад Остапович – докладчик про збір урожаю допився до того, що не може з'явитись на з'їзд – хорий. З самого ранку нікого нема. Взяти в руки з'їзд нікого не було з с-р. Ясно те, що с-р. загублять вплив. Так воно й вийшло, в президію попали слідуочі особи пр. Біднов, Щадилив, Шіманович[,] Огородників і один селянин. Відкривав з'їзд Щадилив. Його промова була не блескуча, настрою не зробила. Після відкриття приступили до виборів президії. виступали з промовами Мартос, Христюк, Чеховський, Макух, від Уманського повіту, від з'їзду учителів. Була предложена вітаюча телеграма Головному Отаману. Миж иншим в ці[й] телеграмі зазначалось вітання і уряду. Огородник виступив против і не зважаючи на палкі промови; –

привіт Уряду був відкинутий. По сучасному моментові виступив Степаненко, але кажуть, що не дуже добре сказав. Був присутний на докладі з міст. Сі доклади зразу показали[,] що селянство стоїть в опозиції до Уряду, але з ліва. Незадоволені тим[,] що призначені комісари, які відбирають хліб з сніп, а також розпорядження про віддачу половини з 15 десят[ин] властникам про тверді ціни і т. п. Під кінець виявилось, що й праві теж не користуються впливом. Таким чином з'їзд був розпущеним, резолюції ніякої не винесли. Через тиждень буде відбуватись другий з'їзд. Враження таке – що як би комуністи були не розбиті і предложили свою резолюцію, то з'їзд був би на їх стороні.

Катеринослав.

Козаки грабують

селянство при

Жидів ріжуть

Земля повертається власникам

карательни отряди є.

Контрибуція – на селян.

Реквізіція – коней [–] не платять

Убита – міня. Армія живе на счот селянства. Обурені селяни хліб – висували товклись.

Молотьбу – зерном – ячмінь, овес забрали [–] обурені селяни. Відкрива[ю]т[ь] скрині. Забирали белізну. Боязко[,] щоб не було неорганізова[ного] повстання. Большевицька робота серед селянства помічає[ться]. Ячейки большеви[цькі] залишились. Розкидують відозви, але селяни віносяться негативно. Батька Петлю[ру] ми чекаєм. Придніпровський край пише(?) прецінь банди знищили.

Петлюру, але селянство не вірить. Коли вибухне повстання, то зможуть взяти верх большевики. Участь [в] Українській справі – Земство[,] учительство мало бере участь – налякано. І селянство проті його робота поволі йде. Селянських спілок мало. Невідновляють. Просвіти при большевиках закриті і не відновляють. Можливо[,] що відновлять Просвіти. З газетами трудно

перешкоджають. Цензура. Катеринос[лав] Верхнедніпров[ськ]. Александр[ія] – Новомоскоське.

Кубанці – відношення добре Кубанська Краєва рада не має впливу. Добровольці і Терці [–] вороже. Свідомі кубанці битись з Петлюр[ою] не будуть. Кубанська рада як би відкликали від добровольців кинули б їх і може бились би з добровольцями. Виникнуло непорозуміння. Добровольські офіцери займають посади. Відновлюється – жидівські [погроми]. Державна варта гетьмана відновлюється. Мобілізовані старі учителі відправляють до Харкова. Мало бути оголошення мобілізації. Настрій до мобілізації – ухилятися. Робітництво дезорганізоване. Реакція політична.

С-р. Херсонської губернії організ[овані]. Життя орган[ізується] з появ[ленням] больш[овиків]. Залиш. товар легальний представник в Ісполком. Під час Григорієва перейшли на нелегальну. Притихли. Частина с-р. була у Григор[ієва]. Жвавої участі великої не приймали. Недовго прийшлося працювати[,] бо розбитий був Григорієв. Організ[ація] с-р. не проявлялась як партіз[ани]. Роз'їхались по повіту для боротьби з комуніст[ами], а також Деники[ним], але придушені Деникиним. Організ[ація] боротьби іде слабо. Організ[ація] с-р. 40 чоловік. С-д. нема. Комуністи. С-р. умерли – баланс. ліві с-р. Ні Києва – Одеси. На нові комітети є пов[станці]. Севаст[ополь]. Владириу. Рішевський. Повстання – селянст[во] чинов[ники] – гору обіцяли. Політики. Комуністи відняли. Селяни. Не всеросійським масштабі[,] а українсь[кому]. Селянство каже, що ми самі собі порятунок дамо. До Деникина ставляться негативно. Помилково думали, що селянство свідомо. Земля піддається. За [?] з Денікінім то небезпека для українців. Підуть з комуністами.

Дума в Херсоні розігнана комуністами. При Деникині почала працю, але не відали, що тепер.

26.VIII.[1]919. Був у Макаренки. Вирішува[лась] справа поїздки закордон, як військо[вого] аташе з метою для переговорів з Шкад.[?] а також підняти питання про Чорноморську Федерацію, для чого відповідні папери будут[ь] мені передані. Маються на увазі

також передати деякі доручення, щодо міжнародної ситуації. М. С. [Грушевський].

28.VIII.[1]919. До сторінки 50а. Тоді ж були накреслені деякі пункти, що до федерації, в сфері яких можна б було порушити за кордоном перед деякими колами. Сі пункти без стилізації та остаточної редакції виглядають так:

1) У.Н.Р. входить в склад Сполучених Штатів держав Сходу Європи.

2) Окремі самостійні республіки об'єднуючись, заховуют[ь] свій соціальний і політичний строй з своїм парламентом урядом і міністерствами, а також окремим строем і системою міністерств, яка найбільш відповідає вимогам данної нації.

3) Об'єднуючою інституцією є федеральна (совіт) рада, складена з представників окремих республік на паритетних умовах.

4) Федеральна Рада після згоди парламентів на оголошення війни – санкціонує оголошення війни.

5) Кожна республіка приймає участь в закордонні[й] політиці і має там своїх представників.

6) Питання митниць тарифів пошлін вирішається Федеральною Радою.

7) Кожна республіка залишає за собою право виходу зі складу Федерації.

8) Всі непорозуміння вирішають[ся] межі окремими Республіками Федеральним судом.

9) Апеляційною інстанцією на постанови суда є Ліга Народів.

II.

1. До здійснення Федерації загально всіх республік – У.Н.Р. може входити в Федерацію з тими республіками[.] які вже мають[ь] ясно виражений республіканський устрій, і приймає активну участь в поборюванню російського більшовизму.

2. У.Н.Р. приймає участь в розділенні майна в відповідні пропорції бувшої російської імперії і з свого боку бере на себе обов'язки по виплаті державних боргів бувшої Росії в відповідній

частині [.] які зроблені Росією до 25 жовтня 1917 р. коли большевики скинули уряд Керенського. Здійснення вище зазначені вимагає для У.Н.Р. негайної допомоги від держав Антанти, з свого боку уряд У.Н.Р. дає, як компетенцію розходів тим державам, що додут[ь] потрібну допомогу фінансовіі економічні привілеї відповідній формі, концесій, а рент і т. инш.

ЧЕРНІВЦІ.

Ганек. С-д. організуються до 110 членів гуртуються всі[:] і інтелігенція[,] і робітництво[,] і селянство. Військове положення. Заборона сходин. Зв'язків брак[ує] і інформації [з] України. Реванів(?), Газет[и] Воля. Народ. Канюк – приятель Безпалка.

[Дієвій армії УНР потрібні: – П.Г.-Н.].

100.000 рушниць австрійські або російські

2.000 куліметів Мак[сим] або Шварц (20 австрійських 30 російських)

20 мільйонів набоїв + 10 м[ільйонів] набоїв

50–70 авто-панцирників

гармат скорострільних 60

гавбиць 60

(48 ліні.[йних] переважно)

Шрапнелі 20%

Важких гавбиць – 60

Дальнобойних калібру

Польових – 40, 60% бомб 40 шрапн[елів]

до них набоїв по 2.000

Шаблі – 6.000 для кінности

Револьвери – 6.000 лучче і до них набої – карабіни

Гранат ручних

піроксінін

Пороху для пушок російський порох

[...]

Условія 50% задатка

50% уплачується на місці здачі товару

Пошліни оплачуються нами

фабрична ціна 1 мет[р] 1 ф 94 [під тим 65]

Тільки Швейцарські франки [...] 8936

Контрольор Сімонів брат дари (?) контр[ольор] втік — до

Копенгагена

Зелінський голова місії

Луговий господар (?) посольства

Голубінка представник посольства

головні діячі, літак 80 плат. 140 120

в комісії був полк. Галіцинський честна людина, у Степаненка багато фактів.

Військов[о] Саніта[рна] міс[ія] у Від [ні]. Чайна багато фактів з одіями. Фавіев нічого не зробив. В Швейцарії єсть комісія Чижевськ[го:] був хитрий Королів[,] їде з докладом до уряду. Нічого не зробив він мав 250 (т[исяч] на б[іжучому] рахун[ку] — фіра Мексін шустрий жидок — сіндікат капітал заключить торгов[ельний] договір в тій фірмі капітали Василька Індишевський смаркач (адреса).

ВИТРАТИ НА ПОДОРОЖ ДО ПРАГИ

заплатив 50 к.[орон] Мах
3 Кам'янця до Жванця — 50 карб.
Переїзд через Дністер — 40 карб.
до Хотина — 25 корон
Ночлег в Хотині — 58 корон
Візник — 300 корон
Білет — 17 корон

Візник — і ці теж 40 к.
Вечера — 60 кор.
Готель — 30 кор.
Номерному — 10 к.
Візник — 30 кор.
Білет до Іцкан (?) 60 кор.
обід — 20 к.
пол. заплат. гарбуз — 8 к.
ковбаса — 40
хліб — 6
сардини — 30
носильщику — 6

Картка з Іцкан
до Букарешту — 70 лей
візник до готелю — 20 лей
вечера — 36 лей
чай з тісточком — 14 лей
візник — 20 лей

картка із Будапешта
до Відня — 162 кор.
Візнику з двірця
у Будапешті 100 кор.
Візник з Комаром Мадяр[ського]
до чешськ[ого] 10 кор.

кушат – 78 кор.
 [.....?.....] 60 кор.
 білет – 84 кор.
 Картка від Преден –
 до Сегедін[а] 184 леї
 закуска рано Арад 28 кор.
 картка [з] Арада
 до Будапешта 110 кор.
 обід в Арадї 34 кор.
 Воршілска ул. Чіжінецький уряд
 нейтралїтет (генерал Гріні англи)

Мені слїдує Махочих
 чеських 270 кор.
 Комарном 13 ч. к.
 Картка з Комаром [Комарна]
 до Братїслави 10–30 ч. к.
 Ужїн Братїслава 14 ч. к.
 Картка з Братїслави
 до Праги 92 ч. к.

 Скуланська ул. з Народні
 Англія Балярд у військ[ового]
 міністра

Нота делеґації з Букареш[та] Дельвіґа і Мацієвіча

1) Припинити бойові акції Денїк[ина] проти нас, як користи
 для бала[чки]

2) призначить до нашої справи представників антанти –

3) призначить нам лінію бойово[го] району Дніпро – усте до
 Кременчуга Украї[ні] і залізниц[ю] Кременч[уг] Конотоп і Новгород
 Сїверсь[ський], залізниця українська. В противнім разі Уряд
 примушен[ий] звернутись до народ[у з закликом] до боротьби з
 Денїкин[ом]. Годен англїй[ський] нач[альник] шт[абу] з [?] поїха[ти]
 до Денїкіна. . .

Адмірал Англ. Чорного Моря – з приводу наступу до
 Одеси передав з рус[кими?] попередження що буде стріляти по
 на[шій] бо[йовій] лі[нії]. Предан. румун... Нач. Генер. Штаб, дуже
 прихильний[ий]. Сьогодн[я] у Братїян[у] обіцяв допомогу. Перешкода
 наших мостів і т. подіб.

Договір з поляка[ми] чи військова конвенція невідома. Гадка
 є[,] що то були тимчасові[,] коли большевики насовувались і Україну
 рахували виключеною. Зараз Румун[и] начебто й тяготяться цією
 конвенцією так прилюд[но] Предан говорив Мацієвічу. Крім того й
 инші теж саме говорили.

Розмін[яв] 1.000 по 4,5%

дрібні 160 по 12% За 1160 одержав 1.095

Грошове скрутне становище. Тверді ціни леї установлені[,]
 бо не можна жит[и] лея-гривня[,] корона – 44 леї. Стан [української]

місії [в Букарешті] поганий залежніс[ть] від посольства *полонені* буду[ть] озброєні і одягнені 500–600 провадиться навчання 8 м[ісяців]. Галиць[кі] старши[ни] не одер[жують] грошей. Закордонна валюта – одночасну допомогу – чужоземним старшинам на місці кавалерісти взяти, росіян не люблять. Шіфром правду – а не брехню. Петсін франц[узський] війсь[ковий] генерал К-р прихильно і допомогу Клемансо [і] Петен [хочуть] добитись у Петлюри принаймні прихильно[сти] до Деникіна.

[Далі – розрізнені хаотичні різні записи цін і покупок, адреса українського посольства в Букарешті: Доробанцілол ,92, записи про гроші, різні цифри, а також запис ще однієї адреси: бульвар Голтеї, 33–37 – П.Г.-Н.]

- 1) Уповноваження на представн[ицтво] військових інтерн[ованих] У.Н.Р в Чехії при посольстві.
 - 2) Переведення грошей за закупно амуніції їх заводом до [?] і непередбачені розходи
 - 3) Асігнова[ти] капелі 1 міль[йон] корон
 - 4) Асігновку і уповноваж[ення] особам для праці на Угорські[й] Україні[:] Королів, Короліва, Нечас, Жуківсь[кий]
 - 5) Асігновка «"Всесвіту" 1 мілі[он] корон,
 - 6) Право на [?] всіх справ при
-
- 1) Капела на днях асігнов[ка] буде проведена.
 - 2) Корольові – з Угорськ[ої] Рус[і]. – на днях... проведена на днях.
 - 3) Сербіненко плян запроєктірований урядом буде затведжений з Дніпросоюзом. Йому вірить правит[ельство] і закупи військов[ого] характеру можна робит[ь] але Галичан не допускать
 - 4) Темницький вернувся негоди[ться]
 - 5) Постулят Укр[аїнської] самост[іности] твердо
 - 6) без діла виганяти на Україні. Матюшенко під суд будуть оддані хай не явиться.

7) Мобілізація проходить

Зріклися Східн[ьої] Галичини інсинуація не один акт не був переведен[ий] в життя без Галиць[кого] уряду в ілюст[рації?] Кур'є[ра] Цендзелен[?] перене[сено] з Паріми[?] Так єсть чергова провокація як Держ[ава]

8) Обязательства видані. Колчак і Деникин що до торгове[льної] орг операці не базують на крепких подви[гах?] бо робітни[ки?] сожаліти тоді, не будуть ні в якому разі подіям(?). Німецький союз із Денікиним. Лисенко – до Парижу повернувся політичного сиску багато зробить.

Чернівці

Стефана Вольфа 5 Віктор Заденський

Представ[ник] Польськ[ої] Місії від Інспектури Ліпницького Інф. Коміно Вар. Тюлюлюпа, Павлюк, *Голова Пелипчук*. . .

В Варшаві і звенув увагу через Павлюка не одним словом і вия[в?] захисту Укра[їнської] спра[ви]. Сторон[ник] Польськ[ої] справи. Встановлення кордону і зміну кабінет [у], справа [?] реформи відшкодова[ння] збитків польських] панів. Про повст[ання?]. Відсутність уповноваженого. Місія відділилась від мени Союзом Зем[ель] Рус[ских]. Вести даліше [?] уряд за плечим[а] польських військ. Військо йшло Шепетівка–Київ. Ультіматив[но] місія вимагал[а] кордону. Пелепчук не проявляв свої ініціати[ви]. Павлюк прояв[ляв] не накористь України. Павлюк погрожував заарештувати мене.

Постійні зносини з Грохольським з С. Шеметом.

Дружина Балбачана не прий[має] Шемета.

Видати Декларацію

1.IX.[1]919 р. Сього дня я заслухав доклад члена із делегації польської. Докладчик був полковник Ліпницький – помішник Державного Інспектора. Польська делеґація складалась із слідуючих осіб – голова Пилипчук і члени, Тюлюлюпа Військов[ий] полковник Ліпницький і Павлюк.

Перш всього, докладчик каже, його страшенно вразило слідує: при переїзді через кордон Павлюк попросив всіх членів делегації називати його Закржевським[,] а не Павлюком. Коли ж розпочались розмови, то перш ніж приступити до справи в тому напрямку, як було зазначено, Урядом-Директорією делегація розпочала наводити різку критику, що до нашої внутрішньої політики та до уряду. Справу в переговорах з Поляками, що до демаркаційної лінії поставили як справу про кордон. Далі торкнулись про зміну кабінету більш правим елементом[,] ніж [сучасній] уряд (персонально), що до деяких міністрів, наприклад, Ковалевського не стіснялись називати нечесними – припоминаючи справу з 5.000.000. Про відшкодування за убитки польським панам, аґрарну реформу і т. п. конфіденційно між собою вирішили робити натиск на Директорію, (аби провести зміну уряду правими партія[ми]) прикриваючись наче би то вимогами Антанти ет. Ліпницький врешті рещт не видержав такої зрадницької поведінки делегації і запротестував. При чом[у] висловив погрозу, що не підпише взагалі ніяких документів, а коли повернеться то в часописах оповістить всю правду.

Миж иншим вияснилось, що Павлюк він же поручик Закржевський польський шпiон[,] агент. Незважаючи на мій протест ганебна зрадницька праця продовжувалась. Зав'язали зносини з Союзом Руських Земцев евакуірованих туди російських та й українських поміщиків.

Наміри як делегації нашої, так і крупних польських магнатів ті, щоб Поляки оккупіровали весь правий беріг Дніпра і що Полякам допоміг новий сформований за їхніми плечами уряд із созвучних елементів. Се є головне завдання і наших чорносотенних класових егоїстичних пол[ітиків]. Із за такої поведінки преса польська більш демократичного напрямку заняла досить опозиційну лінію. Сам Пілсудський як чесна порядна людина ставиться досить негативно до такої ганебно-зрадницької місії.

Перед спільними засіданнями Павлюком ясно ставилось питання про те, аби хоть невелика Польська частина в місті з [у] країнями йшла до Києва й була там б[и] гарнізоном. Мовляв, що

тогді таким чином поляків можна б було втягнути в боротьбі з Денікіним. Миж ишим се питання майже ультимативно ставилось Павлюком з приступком по столу і погрозою Ліпницькому арештом та інтернірованням. Як видно Полякам потрібний який небудь офіціальний папірець характер заіснівующої у них як у такої нації, яка так міцно і надзвичайно орґанізовалась. Такий папірець потрібний для Парижсь[кої] конференції, де б вони змогли б зовсім збити з толку антанту, яка досить неуміло розбирається в східній політиці. Поляки миж иншим поставили так справу і наша дилиґація цілком сознательно пішла на те[.] що властиво Велику Україну мало цікавить судьба Галичини. Це великий козирь в руках Поляків для ріжних операцій перед антантою. Се надзвичайно обурило тутешніх галичин і в Галицькій газеті появилась стаття про те, як діпломатичні місії Великої України дбають про інтереси своїх братів Галичан. Одним словом во ймя класових інтересів йде велика ганебно зрадницька політика.

Голова місії Пилипчук цілком знаходиться під впливом Павлюка і ніяк не реагує, а навпаки цілком з ним погоджується і підтримує.

Тримають постійні звязки з графом Грохольським до [та] Серг. Шеметом. Миж иншим в Варшаві знаходиться дружина Балбачана, яку запевняли, що Балбачан не розстріляний, а втік. Коли вона довідалась, що дійсно її чоловіка розстріляли, то перестала приймати Шемета як головного ініціатора політичної авантюри. Взагалі вражіння і переконання такі, що йде продажа Української справи. Сей доклад був в Ц.К. *Видано деклярацію*. Вечером довідався, що в Києві виникла бійка між Україн[ськими] і Деникинсь[кими] військами із за водруження прапора на Думі. Скінчилось тим, що генерал Крауз з своїми частинами, а також і запоріжський Корпус оточені доброволь[цями] обеззроєні і інтерновані. В Києві вся влада належить Деникинові. Завтра провірити треба. Кажуть, що до 60 членів партії С-Р зосталось в Києві і їх большевики розстріляли. Миж ними Корж-Березняк і т. п.

3.IX.[1]919 р. Степаненко розмова Крауз. Лінія найближча Київського вузла, взагалі відсунули. Германівка і Ігнатів, буде...[?]... неповернена зброя. Части з Києва виходять з тим з чим прийшли. Все майно залишається в Києві. Не пишуть, але розуміється Дені[кін] забирає все майно. Доглядати за виконанням умов призначається спільна Комісія Штабів. Підписали 31. Всі ці переговори санкціонують Галицька Начальна Команда. Є точно застереження, що Галицька Начальна Команда нічого спільного не має з Петлюрою. Все це представлене на усмотрення Діктатора. Діктатор об'яснив, що Денікін не говорив би з Петлюрою, що Галицька Армія є цілком окрема політично одиниця і, що вона б'ється з більшовиками без жадних політичних гасел, а має з Петлюрою виключно оперативний зв'язок.

Розм.[ова] з Ігнатович[ем] Дир[ректором] Держ[авної] Скарб[ниці].

3.IX.[1]919. Кажут[ь], що Українці самі пропустили добровольців через міст в Київ. При чому були зустрічені навіть з музикою. На Думі наче б то висіли два прапори Російський і Український. Добровольці парадіровали і не проявляли ніякої ворожості, до Українського прапора. Коли почали проходити запорожці, то зірвали прапор і почали топтати ногами. Після цього роздалось де кілька вистрілів і почалась дика безобразна паніка та анархія. Командування примушено було вивести війська, аби не скінчилось цілою катастрофою.

Протест протів арешт[ів] не дав с-д.

4.IX.[1]919 р. С-д [-] боягузи, грошей[.] зв'язків не давали. Технічна сторона безсила. Більшість товаришів с-р. не готівні. Втома, зневірря. Галів, Герасімов і т. п. Матусенко працювали чесно і невтомно. Шалів при університеті[.] але невтомний. Янко сидів і провоціював. Петлюровці нищать українсь[ку] інтелігенцію. Клімен[ко] практично допомагав. Партії[на] робота и організац[ії] – погана. Певну реальну плятформу. Дисципліна і т. и. почувається якось дезорганізація. Більш робили не партійні люди. Наприклад

Бабій з жінкою служит[ь] в централі і якої партійної роботи не проявляє. Приватне життя відбиває товаришів від роботи – Приходилось користуватис[ь] гімназі[йними] учителя[ми] і т. под. Конспірації тому не було. Тому не диво, що такі жертви з'явилися.

Повстанці почали тягнути до Петлюрів[ців]. Зв'язки трохи втрачені. Полтава зорганізована краще[,] працюють на Деник[ина]. Зв'язались з Кубанцями і Катерин[ославцями] називаєть[ся] ревком Лів[обережжя].

Був наказ про те[,] щоб битись з Денікин[ом] причому тільки в тім випадкові, коли Деніківці посунуть вперед. Тоді без розмови бити й гнати; Галичани такого наказу не давали і війська не знали про такий наказ. Халатність, і парадіровка. Статист[ики] в Києві більшовики зроб[или] цікаві й українців виросли [до] 28%; росіян [–] 40%[,] решта 21.000 малоросів в [19]17 р. упали до 8.000 поляки упали[,] Росіяни з 68 – 38[%].

5.IX.[1919.] Розмова з Левицьким. Галичини пред'явили ультіматум. Голубович з уповноваженням від Петрушевича заявив, що Галичани тільки тоді приймуть участь в боротьбі з Деникиним, коли між іншими пунктами, яких було 9 є зміна кабінету. С-р повинні вийти цілком[,] Мартос із с-д теж. Коли запитали чи це ультіматум [–] сказав[,] що це умови. Дали можна сподіватись в противному разі просто перехід в Галичину, або сполука з Деникиним.

Щодо міжнародної політики в справі Росії[,] то він висловився за те[,] що зараз потрібно приступити до відбудови Росії і боротьби з більшовиками, при чому нашу судьбу можна покласти на вирішення Учредітельному зібранню всеросійсько[му]. Нам не страшно це при одні[й] умові, що ми раніш зорганізуємось, скличемо своє Учредільне зібрання, де й вирішимо свою долю. При чому за се должны ми по перше, одержати технічну[,] фінансову і матеріальну допомогу і очищення території від добровольців.

5.IX.[1919.] Розмова з Петлюрою. Англія заінтересована, щоб було дві Росії[:] північна і південна. Північна підпаде під вплив німецького капіталу, а південна [–] англійського. Інформація з

Туреччини, що там велике національне зворушення. Се викликали Греки окупіровавши Малу Азію. Зараз Греки свої війська убирають[ь,] замість приходять англійці. На чолі турецького національного руху стоїть Мухта янар, командир корпусу. Центральний Уряд крім Візіра представники [?] міняються через кожних майже три тижні. Конкретно ж що до відносин до Туреччини Українськ[ого уряду] він промовчав. Висловився[,] що Польща значно сильніша ніж Чехія.

Янка виключили з партії. Він написав откритий лист в часописі, де каже, що виходе з центрального комітету позаяк товариші составляючи ц-к ведуть працю шкідливу для трудового народу. Комуніст після такого листу заарештував декого із членів ц-к[,] а кого не прийшлося заарештувати, то тільки робили трус в помешканні. Після сього ц.к. виключив його з партії і про се оголошено в часописі.

23.IX.[1]919 р. Ст. Будейовіце.

Чешський висланець до Букарешту Майор Черман. Виїхали із Букарешту вмісті. По дорозі зустріли військового аташе румунського офіцер[а,] який теж їхав до Праги. Подорожували вмісті починаючи від Ардо через Будапешт. В Будапешті при допомозі румунів знайшли візника і дістались в возі містом. Спочатку мали намір їхати просто через Відень, але по дорозі розмірковували і вирішили, що значно короче буде їхати через Комарно на Будейовіце. В Будейовіцях пересісти на рихлік і таким чином сподіваємося завтра зрання бути в Празі. В Будейовіця[х] їхали на авто. Відти до французького генерала.

ДОДАТКИ.

У записній книжечці є також ще два документи, писані рукою члена директорії Андрія Гавриловича Макаренка – П.Г.-Н.

1.

Отаману Жуківському потрібно
а, Інструкції посольствам у Відні і Парижі з приводу Чорноморської федерації (або Чорноморсько-Балтійської)

б, Лист до Грушевського від уряду в сій же справі
в, Доручення Військового м-ва з приводу закупок мілітарних;
г. Наказ Мартоса Супруну аби були видані потрібні от. Жуківському
кошти на закупки та представництво, трати в порозумінні з
посольством у Празі

А. Макаренко

1/IX.[1]919

д, Протест проти польської окупації Волині всупереч запевненням
польського головного командування

1/IX.

А. М.

2.

Коменданту валки Директорії п. Свергунові

Наказую дати в розпорядження Голови Центрального
Комітету партії С-Р п. Одрини вагон з валки Директорії для поїздки
до Винниці

5./IX.[1919.]

А. Макаренко

Наукове видання

Олександр ЖУКОВСЬКИЙ

**Вспомини часів епохи
Великої Східньої Революції
початка 1917–19 рр.
(Із окопів до Тюрми)**

**Записна книжечка
1919 рік**

Жуковський Олександр. Вспомини часів епохи Великої Східньої Революції початка 1917–19 рр. (Із окопів до Тюрми). Записка книжечка. 1919 рік.
/ Упорядник: Павло Гай-Нижник. – Київ, 2018. – 274 с.

*Упорядник: Павло Гай-Нижник
Комп'ютерна верстка: Ольга Гай-Нижник
Дизайн обкладинки: Ольга Гай-Нижник
Друк: Типографія "Printexpress"
ФОП Дишлюк О.В. +38(097)657-2480*

Підписано до друку 17.07.2018р. Формат 60х84/16
Папір офсетний. Друк лазерний.
Гарнітура Calibri; Roboto; SymbolMT; TimesNewRoman.
Наклад 300 примірників

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції - серія ДК
№5987 від 31.01.2018р.
Видавництво "Авторитет"
ФОП Курбанова Ю.В.

виставляти і модерном потрібні вивести постраждалих,
видно, що похував себе кров'ю. Остатню іхню кров похував,
але ми не похуваємо по німцям, а тому німцям наперед-
пославши його вояки виставили постріли.

Увазі читача пропонуються спогади Олександра Тимофійовича Жуковського (1884–1925[?]) – громадсько-політичного та військового діяча, члена Українського генерального військового комітету і заступника генерального секретаря військових справ (1917 р.), полковника Армії УНР, військового міністра і міністра флоту УНР (1918 р.), командира Окремого корпусу кордонної охорони і начальника залоги Кам'янця-Подільського (1919 р.), військового аташе УНР у Чехо-Словаччині й ревізора військових місій УНР у Празі, Відні та Берліні (1919–1920 рр.), а також одного з провідних діячів Української партії соціалістів-революціонерів, зокрема її закордонної організації. У серпні 1921 р. він вів перемовини з урядом УСРР щодо повернення віденської групи УПСР на Батьківщину й у 1922 р. повернувся до Радянської України.

